



**ПРОШЛО И БУДУЋЕ У КУЛТУРИ
СРБА И БУГАРА
МИНАЛО И БЪДЕЦЕ В КУЛТУРАТА
НА СЪРБИ И БЪЛГАРИ**



ПРОШЛО И БУДУЋЕ У КУЛТУРИ СРБА И БУГАРА
МИНАЛО И БЪДЕЩЕ В КУЛТУРАТА НА СЪРБИ И БЪЛГАРИ

Тематски двојезични зборник радова



DOI: <https://doi.org/10.46630/pbk.2024>

Оперативна уредница
Др Маја Д. Стојковић

Рецензенти
Данијела Поповић Николић
Александра Лончар Раичевић
Ценка Николова Иванова
Валерија Живова Тодоров

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

ПРОШЛО И БУДУЋЕ У КУЛТУРИ СРБА И БУГАРА

МИНАЛО И БЪДЕЩЕ В КУЛТУРАТА НА СЪРБИ И БЪЛГАРИ

Тематски двојезични зборник радова

Приредила
Проф. др Снежана Божић



Niš, 2024.

(1–19, 2004–2023)

- Трпеза у култури Бугара и Срба* (Велико Трново, 2004)
Комично у култури Срба и Бугара (Ниш, 2005)
Своје и туђе у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2006)
Еротско у култури Срба и Бугара (Ниш, 2007)
Игра у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2008)
Тело и одело у култури Срба и Бугара (Ниш, 2010)
Село и град у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2011)
Име у култури Срба и Бугара (Ниш, 2012)
Време и простор у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2013)
Стварност и фикција у култури Срба и Бугара (Ниш, 2014)
Реч и гест у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2015)
Емоције у култури Срба и Бугара (Ниш, 2016)
Лепота у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2017)
Музика у култури Срба и Бугара (Ниш, 2018)
Политика у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2019)
Обичаји у култури Срба и Бугара (Ниш, 2021)
Пут у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2022)
Пријатељство у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2023)

*ПРОШЛО И БУДУЋЕ У КУЛТУРИ СРБА И БУГАРА /
МИНАЛО И БЃДЕЦЕ В КУЛТУРАТА НА СЪРБИ И БЃЛГАРИ*

деветнаести је по реду двојезични тематски зборник,
настао као резултат сарадње Филозофског факултета Универзитета у Нишу и
Филолошког факултета Универзитета „Св. св. Ћирило и Методије” из Великог
Трнова.

(6–9. априла 2023. године)

Редакција зборника

Снежана Божић, уредник	Џенка Николова Иванова
Христина Аксентијевић, секретар	Валентина Седефчева
Јелена Јовановић	
Драгиша Бојовић	

Превод резимеа

Валентина Седефчева

Сава Стаменковић

САДРЖАЈ / СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	9
Надежда Д. Јовић ЛЕКСИКА ЖИВОТНОГ ЦИКЛУСА У РЕЧНИКУ ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГА ЈЕЗИКА САВЕ ПЕТКОВИЋА И ЊЕНИ ОДЈЕЦИ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ Надежда Д. Јович, ЛЕКСИКА ЗА ЖИЗНЕНИЯ ЦИКЉЛ В „РЕЧНИК НА ЦЪРКОВНОСЛАВЈАНСКИЯ ЕЗИК“ ОТ САВА ПЕТКОВИЧ И НЕЈНИЯТ ОТЗВУК В СЪВРЕМЕННИЯ СРЪБСКИ ЕЗИК	11
Теодора К. Рабовянова МЕЖДУ МИНАЛОТО И БЪДЕЩЕТО – ТЕНДЕНЦИИТЕ КЪМ ТРАНЗИТИВНОСТ И КАУЗАТИВНОСТ В СФЕРАТА НА БЪЛГАРСКИЯ ГЛАГОЛ Теодора К. Рабовјанова, ИЗМЕЃУ ПРОШЛОСТИ И БУДУЋНОСТИ: ТРАНЗИТИВНОСТ И КАУЗАЛНОСТ ГЛАГОЛА У БУГАРСКОМ ЈЕЗИКУ ..	27
Елица Й. Топалова СЪЧЕТАНИЯТА НА ДУМА ОТ ЧУЖД ПРОИЗХОД СЪС СЪЩЕСТВИТЕЛНО ИМЕ КАТО ПРОЯВА НА ЧУЖДоеЗИКОВО ВЛИЯНИЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК (СЪВРЕМЕНО СЪСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ ЗА РАЗВИТИЕ) Елица Ј. Топалова, СИНТАГМЕ САСТАВЉЕНЕ ОД РЕЧИ СТРАНОГ ПОРЕКЛА И ИМЕНИЦЕ КАО ПРИМЕР УТИЦАЈА СТРАНОГ НА БУГАРСКИ ЈЕЗИК (АКТУЕЛНО СТАЊЕ И ТЕНДЕНЦИЈЕ ДАЉЕГ РАЗВОЈА)	39
Јордана С. Марковић ПРОШЛО И БУДУЋЕ У ГРАМАТИКАМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА Јордана С. Маркович, МИНАЛО И БЪДЕЩЕ В ГРАМАТИКИТЕ НА СРЪБСКИЯ ЕЗИК	49
Владислав В. Маринов АКТУАЛНИ ПРОЦЕСИ В ЕЗИКОВАТА СИТУАЦИЈА В КРАЈНИЈА БЪЛГАРСКИ СЕВЕРОЗАПАД Владислав В. Маринов, АКТУЕЛНИ ЈЕЗИЧКИ ПРОЦЕСИ НА КРАЉЕМ СЕВЕРОЗАПАДУ БУГАРСКЕ	57
Рада К. Левкова МИНАЛО И БЪДЕЩЕ В ЛИЧНОИМЕННАТА СИСТЕМА НА БЪЛГАРИТЕ – НОВИ И РЕДКИ ИМЕНА Рада К. Левкова, ПРОШЛОСТ И БУДУЋНОСТ У СИСТЕМУ ЛИЧНИХ ИМЕНА КОД БУГАРА – НОВА И РЕТКА ИМЕНА	69

Станка Б. Дойчинова МЛАДОСТ И СТАРОСТ В БЪЛГАРСКИТЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ, ПОСЛОВИЦИ И ПОГОВОРКИ Станка Б. Дојчинова, МЛАДОСТ И СТАРОСТ У БУГАРСКИМ ФРАЗЕОЛОГИЗМИМА, ПОСЛОВИЦАМА И ИЗРЕКАМА	81
Елена К. Налбантова ВИЗИИ ЗА БЪДЕЩЕТО В БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ЛИТЕРАТУРА Елена К. Налбантова, ВИЗИЈЕ БУДУЋНОСТИ У КЊИЖЕВНОСТИ БУГАРСКОГ НАРОДНОГ ПРЕПОРОДА	91
Оливера С. Марковић ИМАГИНАЦИЈА ГРАДА КОД СТЕРИЈЕ И НУШИЋА: БЕОГРАД НЕКАД И САД Оливера С. Маркович, ИМАГИНАЦИЈАТА НА ГРАДА ПРИ СТЕРИЈА И НУШИЋ: „БЕЛГРАД НЈАКОГА И СЕГА“	103
Данијела Д. Костадиновић ПРОШЛО И БУДУЋЕ У ПРИПОВЕЦИ <i>ИСПОД МРТВАЧКОГ МОСТА</i> СЛОБОДАНА ЦУНИЋА Даниела Д. Костадинович, МИНАЛО И БЪДЕЩЕ В РАЗКАЗА „ПОД МОСТА НА МЪРТВИТЕ“ ОТ СЛОБОДАН ДЖУНИЧ	115
Илијана И. Димитрова ОТРАЖЕНИЯ НА ВРЕМЕТО В КНИГИТЕ „МАГИЈАТА НА БЕЛГРАД“ ОТ МОМО КАПОР И „СОФИЈСКИ ИСТОРИИ“ ОТ КИРИЛ ТОПАЛОВ Илијана И. Димитрова, ОТИСЦИ ВРЕМЕНА У КЊИГАМА <i>МАГИЈА</i> <i>БЕОГРАДА</i> МОМЕ КАПОРА И <i>СОФИЈСКЕ ПРИЧЕ</i> КИРИЛА ТОПАЛОВА	129
Миљана С. Пешић ТРАНСГРЕСИЈЕ ПРОШЛОСТИ У ДРАМИ <i>КАМЕН ЗА ПОД ГЛАВУ</i> МИЛИЦЕ НОВКОВИЋ Миљана С. Пешич, ПРЕХОДИТЕ НА МИНАЛОТО В ДРАМАТА „КАМЪК ЗА ПОД ГЛАВАТА“ ОТ МИЛИЦА НОВКОВИЧ	141
Снежана В. Божић ИДЕНТИТЕТ(И) У ВРЕМЕНУ: ГЕОРГИ ГОСПОДИНОВ, АНА РИСТОВИЋ Снежана В. Божич, ИДЕНТИЧНОСТ(И) ВЪВ ВРЕМЕТО: ГЕОРГИ ГОСПОДИНОВ, АНА РИСТОВИЧ	151
Јелена В. Јовановић РАЗГОВОР С ПРОШЛОШЋУ: <i>КОЉКА И САШЕЊКА</i> УГЉЕШЕ ШАЈТИНЦА Јелена В. Јованович, РАЗГОВОР С МИНАЛОТО: „КОЛЕНКА И САШЕНКА“ ОТ УГЛЕША ШАЈТИНАЦ	165

Михаела И. Илиева БЪЛГАРСКОТО СОЦИАЛИСТИЧЕСКО МИНАЛО – НАЧИНИ НА (ЗЛО)УПОТРЕБА. ИЛИ КАК ПРЕЗ 2020 ГОДИНА СЕ ПОЯВИ ЕДИН СОЦРЕАЛИСТИЧЕСКИ РОМАН Михаела И. Илијева, БУГАРСКА СОЦИЈАЛИСТИЧКА ПРОШЛОСТ – НАЧИНИ (ЗЛО)УПОТРЕБЕ, ИЛИ КАКО СЕ 2020. ПОЈАВИО ЈЕДАН СОЦРЕАЛИСТИЧКИ РОМАН	175
Душан Ж. Петровић „ПРОШЛОСТ” КАО БРЕМЕ БУДУЋНОСТИ: НАРОДНА КУЛТУРА У ПОЕЗИЈИ РАДМИЛЕ ПЕТРОВИЋ Душан Ж. Петровић, „МИНАЛОТО“ КАТО БРЕМЕ НА БЪДЕЩЕТО: НАРОДНАТА КУЛТУРА В ПОЕЗИЈАТА НА РАДМИЛА ПЕТРОВИЧ	183
БЕЛЕШКЕ О АУТОРИМА / БЕЛЕЖКИ ЗА АВТОРИТЕ	193

ПРОШЛА САДАШЊОСТ, БУДУЋА ПРОШЛОСТ

Апорије времена одувек у човеку буде немир и запитаност, распирујући његову потребу да тренуцима свога живота проналази и даје смисао, надахњујући га да у трагању за одговорима постаје – стваралац. Прошлост, садашњост, будућност, категорије које се мире у трајању без почетка и краја, у вечности, инспиришу и заокупљају филозофе, уметнике, теологе, научнике... и они остају на путу одгонетања тајне Времена, приближавајући се тако спознаји смисла (и) оне његове секвенце подударне са временом њихове индивидуалне и колективне егзистенције. Зборник *Прошло и будуће у култури Срба и Бугара* мали је допринос таквим људским прегнућима; сведочанство, у свом настајању инспирирано конкретним поводом, које из тренутка садашњег бележи прошло као залог будућег. Његово постојање укључује све *што је било и јесте* – пријатељство, обичаје, лепоту, речи и гестове, игру, смех, емоције, стварност и фикцију, своје и туђе, музику, политику, село и град, име, тело и одело, трпезу, простор, пут; антиципира оно *што долази*: иза, испред, изнад или без граница.

*

Питања прошлог и будућег у култури Срба и Бугара разматрана су на научној конференцији одржаној током 21. традиционалних сусрета наставника и студената Филозофског факултета у Нишу и Филолошког факултета Универзитета „Св. Ћирило и Методије“ из Великог Трнова, 7. априла 2023. године. Зборник доноси шеснаест радова, из области језика (седам) и књижевности (девет), чији је редослед успостављен укрштањем тематских и хронолошких критеријума. Датој општој теми аутори приступају из различитих углова, са упориштима у савременим лингвистичким и књижевнонаучним методологијама. Стога Зборник у целини представља вредан допринос српским и бугарским филолошким истраживањима категорија прошлог и будућег, у оквирима историје језика, антропониције, морфологије, фразеологије, социолингвистике, књижевноисторијских, културолошких, наратолошких студија.

*

Две деценије дуга традиција сусретања, научног и пријатељског дијалога, обавезује, мотивише и бодри. Овај зборник, деветнаести изданак те сарадње, корени се већ *дубоко* у времену, а гранама и плодовима протеже *далеко*, ка ономе што ће тек постати прошлост. Уз све претходне и потоње, предаје се читаоцима, и неограниченом простору *трајања*.

ЛЕКСИКА ЖИВОТНОГ ЦИКЛУСА У РЕЧНИКУ ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГА ЈЕЗИКА САВЕ ПЕТКОВИЋА И ЊЕНИ ОДЈЕЦИ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ²

У раду су представљени црквенословенски термини везани за рођење, крштење, венчање и смрт који су ексерпирани из *Речника црквенословенскога језика* Саве Петковића. Циљ рада је установити у којој се мери ова лексика чува у савременом српском језику. Извршене су семантичка, етимолошка и творбена анализа и дате су кратке напомене о фонетским одликама ове лексике. Грађа је представљена кроз семантичка поља, која, осим специјалних термина за различите обреде, обухватају и црквенословенске називе основних појмова. У оквиру творбене анализе посебна пажња посвећена је сложеницама. Порекло лексике је углавном словенско.

Кључне речи: Речник црквенословенскога језика, Сава Петковић, обредна лексика, фонетске одлике, творба, етимологија, савремени српски језик

1. Иако је руска редакција старословенског језика³ и даље у основи службеног језика Српске православне цркве, што је стицајем историјских, политичких и културних околности постала 1726. године да би се до половине 18. века постепено ширила у пракси (МЛАДЕНОВИЋ 2008: 203–205; БАЈИЋ 2007: 82–83), у 19. и 20. веку њена употреба постепено је сужавана у богослужбеној употреби у корист савременог српског језика (БАЈИЋ 2007: 365; КОНЧАРЕВИЋ 2015: 50). Ово се објашњава чињеницом да су основица стандардног српског језика народни говори, чиме је раскинута веза са традиционалним језиком цркве и смањен његов удео у формирању језичког стандарда (БАЈИЋ 2007: 366).

¹ nadezda.jovic@filfak.ni.ac.rs

² Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-47/2023-01/200165). Наслов је измењен у односу на наслов саопштења на скупу који је гласио *Лексика животног циклуса у Речнику црквенословенскога језика Саве Петковића*.

³ Руска редакција старословенског или рускословенски језик назива се у нашој науци још и црквенословенски, новоцрквенословенски, рускоцрквенословенски, као и славенски језик, што је био уобичајени назив овога језика у предвуковском и вуковском периоду (МЛАДЕНОВИЋ 2008: 203).

1.1. У том смислу и *Речник црквенословенскога језика* Саве Петковића, из далеке 1935. године, тумачи лексичку „класичног језика наше св. Цркве”, која је била све мање разумљива говорнику савременог српског језика. У њему су се нашле мање познате речи из богослужбених и црквеноадминистративних текстова⁴, са преводом на грчки и српски језик и уз навођење одговарајућег старословенског лика, да би до појаве бољег и потпунијег, како аутор скромно пише, послужио ученицима богословија, студентима теологије, али и свештенству и ширијој јавности (ПЕТКОВИЋ 1935: V–VI).

1.2. Предмет овог рада је лексика животног циклуса из *Речника црквенословенскога језика* Саве Петковића (РЦЈ), односно лексика која се тиче рођења, крштења, венчања и посмртних обреда.⁵ Рођење, брак и смрт су кључни моменти у животу човека, а уз то у хришћанству крштење и брак су свете тајне и иду у ред приватних богослужбених обреда (БАЈИЋ 2013: 75–76, 81–82; ЛЕВУШКИНА 2017: 74–75), што би лексички који се на њих односи требало да обезбеди значај, разноврсност и стабилност. Ексерцирано је око 130 лексема и неколико израза од којих се највећи број тиче брака, рођења и погребних обичаја, док су термини везани за крштење и венчање малобројни и заједнички овим обредима.

1.3. Циљ рада је установити у којој се мери поменута лексика чува у савременом српском језику, тј. да ли је из црквених обреда продрла у лексички фонд савременог српског језика. Биће извршена њена семантичка, а затим и фонетска и творбена анализа и, на основу података датих код Саве Петковића и у другим речницима, биће установљено порекло лексике. Размотриће се и њена заступљеност у речницима савременог српског језика, у шестотомнику Матице српске (РМС) и у *Речнику српског језика* (РСЈ).⁶

2. Семантичка анализа лексике животног циклуса у РЦЈ биће сагледана кроз кључне догађаје у животу хришћанина: рођење и крштење, брак и венчање, смрт и погреб.

⁴ Списак скраћеница извора дат је у ПЕТКОВИЋ 1935: VII–X.

⁵ Иако је уобичајено да се системи номинације који се користе у некој области, струци или науци називају терминологијом (ДРАГИЋЕВИЋ 2010: 20), те би и лексика животног циклуса као обредна била део терминологије из сфере православне духовности, то одређење изабено је у раду због тога што је већи или мањи део ове лексике, како је већ примећено (нпр. ЛЕВУШКИНА 2017: 60–62), познат православним говорницима српског језика, није уско стручан, нема само термилошкоку природу и има симболично значење.

⁶ Овом приликом изостаје детаљније праћење поменуте лексике у речницима старословенског и српскословенског језика, које би, што је очекивано с обзиром на статус редакција богослужбеног језика у односу на старословенски, показало њен континуитет уз одговарајуће фонетске и творбене специфичности.

2.1. У семантичком пољу рођење пописане су 43 лексеме које су изведене или сложене готово у целини од словенских основа, међу којима су најчешће *rod- и *čed-.

2.1.1. Разноврсни су општи црквенословенски називи везани са радњу и чин рађања. 'Родити дете / рађати децу' означава се лексемама раждати⁷, породити, чадорворити, док у значењу 'рађати се' долази лексема раждати са. У значењу 'рађање деце' пописане су следеће глаголске именице: дѣторожденіе, дѣтотвореніе, отрокородіе, чадородіе, чадотвореніе. Сам чин рађања, 'рођење', именује се лексемама рождество⁸, рожденіе⁹. У значењу 'који рађа децу' долази придев отрокотворный. Посебно значење има термин 'првородство' – првородство.

2.1.1.1. У супротном значењу 'немати деце, бити неплодан' и 'бити без плода' долазе глаголи нечадствовати и неплодствовати, одакле и именица неплоды 'нероткиња'.

2.1.2. Општији назив за 'род, поколење, пород' је порожденіе, док се 'потомак, дете' означава лексемама изчадіе, лѣторасль¹⁰, а 'детенце' лексемом чадце¹¹. Посебно се именују деца према редоследу рађања и у случају близаначке трудноће: 'који се први родио, прворођен' – првородный, прворожденный; 'близанац' – близнецъ.

2.1.3. Од термина који се тичу трудноће и рађања детета РЦЈ бележи следеће: 'зачети, затруднети' – зачати, одакле је и изведена именица 'зачеће' – зачатіе; 'тешка, трудна, носећа, бременита' – непраздна, нехлака; 'плод у утроби, трудноћа' – трекношеніе; 'место у којем лежи дете у материној утроби, постелица' – блон; 'бол при порођају' – проложіе; 'избацити, побацити, мртво дете рађати' – извергати¹², одакле и девербатив извергъ у значењу 'недоношче, дете које се родило пре времена; мртво дете'. У значењу 'породиља' долазе лексеме родильница, положница, а жена која помаже породили при порођају 'бабица, примала' означава се термином баба¹³.

2.1.4. Жена 'која доји дете млеком, дојиља' означава се лексемама млекопитательница, питателница¹⁴, а 'хранити млеком, дојити' – лексемом кормити.

⁷ У одељку о семантичкој анализи преноси се само семантичка дефиниција лексема из РЦЈ. Изостају подаци о граматичкој дефиницији, као и о старијем црквенословенском лику лексема и етимологији, који нису увек дати, и подаци о потврдама у изворима.

⁸ Сва значења ове лексеме у РЦЈ су '1) рођење, 2) рођендан, 3) пород, потомство, син'.

⁹ У РЦЈ наведена су и друга значења те речи: '1) плод, пород, 2) рађање, рођај, живот'.

¹⁰ Иста лексема такође значи 'изданак, младица'.

¹¹ Од ове основе забележене су сложенице чадлюбница 'која воли децу' и чадоненавистникъ 'који мрзи децу'.

¹² Секундарно значење речи је 'лишавати духовног чина'.

¹³ Као примарна значења речи наводе се појмови 'баба', 'мајка'.

¹⁴ Лексема има и општије значење 'хранитељка'.

У значењу 'одојити' долази лексема ѿдонти. 'Који сиса, одојче' именује се у црквенословенском као ѿщнїи. Термин којим се означава 'горак сок којим су доиље мазале дојке да би од њих одбиле децу' је антїснкоѡтїи.

2.1.5. У ово семантичко поље условно могу бити смештене и лексеме везане за усвајање детета. У значењу 'усвајати' долази лексема сїнополагати, 'усиновљење, посинаштво' означава се лексемом сїноположенїе, а 'посињен' је сїнотвореннїи.

2.2. У семантичком пољу крштење нашло се свега четири термина, од којих је само један – лнвкѡтїи 'бео огртач у који су облачили у старој Цркви новокрштенога' – судећи по лексичкој дефиницији у РЦЈ, најуже везан само за тај чин. Остали термини тичу се и венчања: ѡглашнїе '2) црквени обред који се врши пред св. тајном крштења'¹⁵, ѡспрїемннїк '1) крштени кум'¹⁶, агїзѡда 'света вода'¹⁷.

2.3. Семантичко поље венчање и брак, у које су ушле 54 лексеме, врло је разноврсно и укључује лексику која се тиче предбрачног статуса, назива за брачне другове, обреда обручења¹⁸, учесника у чину венчања, родбине по основу склапања брака, као и називе који се тичу развода брака, чији је врло чест узрок прељуба.

2.3.1. У значењу 'неожењен, неудата', који се, дакле, односи на особе оба пола, јављају се лексеме непѡслагшїи и ненсѡсѡратнїи¹⁹. Посебни називи за мушкарца и жену пре ступања у брак су: 'који је без невесте, неожењен' – неневѡстнїи, хлѡстѡ и 'која није искусила мужа' ненсѡсѡлѡжнѡ²⁰. Жена која није ступила у брак до одређених година 'уседелица' именује се лексемом преѡзрѡстнѡ.²¹ Израз неѡвѡста неневѡстнѡлѡ, у значењу 'невеста која је без жениха, која није невеста, која је неудата', има посебно значење и односи се на Пресвету Богородицу.

2.3.2. 'Склопити уговор за заруке, верити се, заручити се' означава се у црквенословенском лексемом спѡрѡчатнѡлѡ, ѡневѡстнтнїи(сѡ). У значењу 'заручник, вереник' долазе лексеме неѡвѡстнтѡлѡ, неѡвѡстннїк²².

¹⁵ Остала значења ове лексеме су: '1) настављање, поучавање у истинама вере, 3) навештавање које свештеник обавља у цркви за лица која ступају у брак..., 4) први део обреда посвећења у схиму'.

¹⁶ Реч значи и '2) венчани кум, 3) кум при пострижењу у монаштво'.

¹⁷ Света вода везана за чин крштења је тзв. ѡлнѡлѡ агїзѡда 'вода која је освећена великим водоосвећењем уочи Богојављења, као и она вода на којој се извршила св. тајна крштења'. Под појмом ѡлнѡлѡ агїзѡда подразумева се 'вода која је освећена малим водоосвећењем'.

¹⁸ Обред обручења претходи обреду венчања, с тим што се некада обављао раније, а у новије време се служи непосредно пре венчања (БАЈИЋ 2013: 81).

¹⁹ У дословном преводу ова реч значи 'који није искусио брак'.

²⁰ У РЦЈ у прилошком значењу 'без мужа' долази лексема ненсѡсѡлѡжнѡ.

²¹ Када је у питању особа мушког пола, придев преѡзрѡстнїи значи 'узрастао, зрео'.

²² Ова лексема такође значи и '2) брачна соба, вајат'.

2.3.3. Међу називима брачних другова, слично називима за особе пре ступања у брак, у РЦЈ забележен је назив који се односи на оба брачна друга – ’друг, супруг, супруга’ *подръжїѣ*, као и посебни називи за особе различитог пола: ’супруг, муж’ *сожитель*²³, ’жена, супруга’ *жена*²⁴, од које је забележен и деминутив *женищѣ*, и *сожительница*²⁵. ’Удата жена’ означава се и именицом *мъжатица*, као и придевима *мъжатаа*, *посагшаа*.

2.3.4. Од назива за особе које учествују у чину венчања и у његовим припремама РЦЈ бележи једино речи: *невѣстоводецъ* и *невѣстоводитель* у значењу ’девер’, као и сложенице *невѣстокраситель/невѣстокрасительница* у значењу ’који/која спрема, украшава невесту за брак’.

2.3.5. ’Брак, женидба’ означава се лексемом *припращенїѣ* и изразом *сочетанїѣ брака*, уколико се односи на оба брачна друга, као и лексемама *женитва* – ’женидба’, односно *оунѣвѣщенїѣ* – ’постајање невесте, удадба’, у зависности од пола брачног друга. У значењима ’удавати (се) / удати (се), поћи за неког’ јављају се лексеме *посагати*, *оунѣвѣщати(са)* / *посагнати*, *оунѣвѣстити(са)*.

2.3.6. ’Венац’ што се ставља на главу приликом обреда венчања, круна, зове се *кѣнецъ*.

2.3.7. ’Дар, мираз, прѣија’ означава се лексемама *кѣно*, *прикрѣта*.

2.3.8. Од рођачких односа по основу брака РЦЈ бележи уопштеније појмове: ’оженити се, опријатељити се с неким женидбом’ – *сочватитиса* и ’рођак по женидби, шурак, зет, свак и др.’ – *просатаї*.

2.3.9. ’Прелуба’ се у РЦЈ означава лексемама *прелюбы*²⁶, *прелюбодѣйство*, *прелюбодѣланїѣ*. Овај чин сматра се јединим разлогом за развод брака (БАЈИЋ 2013: 81–82). Починиоци прелубе су *прелюбодѣї* ’прелубочинилац’ и *прелюбодѣїца* ’прелубочиница’, а од исте основе изведен је и придев *прелюбодѣїный* ’прелуботворни’ и именица ’копиле’ *прелюбодѣїница*. ’Незаконита жена, милосница, иноча’ каже се *наложница*²⁷, *поводница*.

2.3.10. У значењу ’разводити се’ долази израз *пѣщати женѣ свою*, док сама именица ’развод’ *разрѣшенїѣ* има и друга термилошка значења²⁸. Документ којим се брак разводио означава се изразима *книга распѣтнаа*, *книга ѡпѣщенїа* – ’разводно писмо, књига отпусна, распусна’, а ’разведена жена, распуштеница’ именује се лексемама *пѣщенаа*, *пѣщеница*.

²³ Реч такође значи и ’2) суграђанин’.

²⁴ Ова реч значи и ’маћеха’.

²⁵ Друго значење лексеме је ’2) заједничко живљење, становање’.

²⁶ Уп. изразе *прелюбы сотворити*, *творити*, *дѣлати* ’чинити прелубу’, *не прелюбы сотвори* и сл.

²⁷ Уп. *наложница* т. ’син иночин, копиле’.

²⁸ Остала значења ове речи су ’2) разрешење, опроштење од греха, 3) разрешење вина, рибе, меса и др. – дозвола да се може јести јелеј, риба, месо и пити вино уз пост, 4) разрешење душе од тела, тј. смрт’.

2.4. Обредна лексика везана за смрт и упокојење мртвих броји у РЦЈ 36 лексема и тиче се назива за смрт и упокојеног, назива везаних за припрему сахране и за место сахрањивања, као и назива посмртних помена.

2.4.1. 'Смрт' се означава лексемама *оумертвѣе*, *оумерщвлѣнѣ*²⁹, којима је то примарно значење, као и пренесеним значењем лексема: *конѣнна*³⁰, *сконѣанѣ*³¹, *оуспѣнѣ*³², док се 'умрети' означава глаголом *сконѣати*³³.

2.4.1.1. У значењу 'умрли' забележене су лексеме *оумерщвлѣнный*³⁴, *оумеръ*³⁵, *оуспоъ*³⁶, а 'леш, мрцина' именује се у рускословенском речју *мертвецѣнна*. Од основе **myrt-* изведени су и придев 'смртан' – *мертвенный*, прилог 'као што приличи мртвацу' – *мертволѣпноу* и именица 'осуђен на смрт' – *насмертникъ*.

2.4.2. Припрема за сахрану подразумевала је обредне радње за прелазак из света живих у свет мртвих. У општијем значењу 'опремити, обући мртваца; исказати мртвацу последњу почаст' јавља се у РЦЈ лексема *сокрѣтити*. Посебну улогу у томе имало је платно којим се покривало и обавијало тело умрлога и које се именује лексемама *саванъ* 'бели покров који се полаже на тело умрлога световњака'³⁷, *оукрѣи* 'убрус којим су обвијали тело умрлога'. У ширем значењу јавља се лексема *крѣтице* 'платно, покров'³⁸.

2.4.2.1. Семеме 'гроб' одговара лексема *рака*³⁹, у значењу 'гробље' јавља се реч *оуспальница*, а 'гробница од камена' је *склепъ*.

2.4.3. Називи посмртних обреда и помена спадају у црквену терминологију, и везани су за чин сахране и за касније спомињање мртвих у току литургија или у одређене дане.

2.4.3.1. У називе који се тичу обреда пре и током саме сахране спадају: *напѣтѣ* – 'све што је потребно за пут; попутина, путни трошак за путовање у загробни свет', што је термин који се јавља и у изразу *къ напѣтѣ живота вѣчнаго* – 'као помоћ за живот вечни коју болесник добива пред смрт у св. приче-

²⁹ Остала значења ове лексеме су 'умртвљавање, усмрћивање, уништавање, клонулост'.

³⁰ Значење 'смрт' је секундарно, док је примрно 'крај, последак; свршетак'.

³¹ Остала значења ове лексеме су 'свршетак, крај; излазак, крај живота'.

³² Према граматичкој дефиницији из РЦЈ то је v. subst. од *оуспѣти* у значењу 'уснуће, сан, смрт'.

³³ Примарно значење ове лексеме је 'свршити, довршити'.

³⁴ Уп. adj. 'умртвљен, престарео'.

³⁵ Part. praet. act. од *оумертѣи* – 'умрши'.

³⁶ Part. praet. act. од *оуспѣти* – 'уснуо, умрли'.

³⁷ Ова лексема такође значи 'корице, футрола'.

³⁸ У РЦЈ долазе и значења: '1) врећа, кеса; 2) покајничка хаљина од грубога платна, кострет'.

³⁹ Остала значења су '1) гроб, гробница, костурница; 2) споменик на гробу'.

шћу’; пригробїе ’погребни обред’; пригробнок слово ’надгробна, посмрта реч’⁴⁰; разрешительная молитва ’која се чита над телом умрлога после опела и којом се моли за опроштење његових грехова’⁴¹; пђсни исходная ’песме које се поје на исход душе, на самрти’⁴².

2.4.3.2. Помињање умрлих врши се у различитим приликама које су именоване следећим терминима: агїоннїа ’блажено помињање умрлих’, завпоко ны ектенїа ’која се читају за покој душа умрлих’⁴³, парвїа ’помен мртвима на вечерњу, јутрењу, и литургији после сугубе јектеније у недељне и празничне дане кроз целу једну годину дана...’⁴⁴.

2.4.3.3. Називи помена и служби мртвима везаних за одређене дане у години или за одређени број дана након смрти су радонца ’опште помињање мртвих на гробљу у понедељак (или, код Руса, у уторак) Томине седмице; код Срба: ружичало’ и сороковстїе, сороковстъ, сарандаръ ’заупокојне литургије умрлима у току 40 дана од дана њихове смрти’⁴⁵.

2.4.4. ’Заједно с неким страдавати, мучити се; учествовати у жалости, тужити’ означава се лексемом сколђзновати.

2.4.5. Термин цоци значи ’мошти, кости светитељске’.

3. Фонетске одлике грађе су, као што је очекивано, рускословенске, што детаљну анализу чини излишном. Биће скренута пажња на посебно упадљиве рускословенске особине, као што су рефлeksi полугласника, рефлекс назала предњег реда и рефлeksi вокалног *p*. Пописани су и примери са рефлексима група **tj*, **dj*.

3.1. На месту прасловенског полугласника предњег реда долази рефлекс *e* као у примерима: близнецъ, вђнецъ, невђстоводецъ, рождество; док се на месту полугласника задњег реда појављује рефлекс *o*: воспрїемникъ, сожнительница, соватитница.

3.2. Рефлекс назала предњег реда бележи се графijом (л), како у основи речи тако и у наставцима, и има гласовну вредност *a* иза сугласника, *ja* иза вокала: припраженїе, изчадїе, чадце, чадорворити, чадородїе, чадотворенїе; зачатн, зачатїе; двжатаа.

⁴⁰ Уп. пригробный ’који се употребљава при погребу’.

⁴¹ Придев разрешительный значи ’који разрешава, опрашта’.

⁴² Уп. исходенъ са секундарним значењем ’2) излазан, самртан’.

⁴³ Овај терминолошки спој чине одредба словенског порекла завпокойный ’покојнички’ и грецизам *јектенија*, који означава део литургије. О четири врсте јектенија као делу литургијске формуле в. у БАЈИЋ 2007: 59.

⁴⁴ Примарно значење речи парвїа наведено у РЦЈ је ’1) свечано архијерејско богослужење’.

⁴⁵ Термин сарандаръ значи и ’1) дар за помињање мртвих’ Уз друго значење ове речи С. Петковић даје следеће податке ’заупокојне литургије (40) са поменом умрломе у току 40 дана од дана његове смрти...’.

3.3. На месту прасловенског вокалног *p* долазе групе *ep* и *op*: *извергатн*, *извергъ*; *мертвенный*, *мертволѣпно*, *мертветнна*, *насмертннкъ*, *оумертвѣе*, *оумерщвленіе*; *первородство*, *первородный*, *перворожденный*; *коринти*.

3.4. Рефлекси прасловенских група **tj > šč* (щ), **dj > žd* јављају се у примерима: *моши*, *свѣщнїи*; *дѣторожденїе*, *раждатн сѧ*, *рождество*, *рожденїе*, *порожденїе*, *перворожденный*.

4. Међу творбеним одликама анализиране рускословенске лексике животног циклуса посебна пажња биће посвећена сложеницама, које су, као што је познато, у старословенски језик, а затим и у његове редакције, у већем броју доспеле из грчког језика, било као позајмљенице или преведенице, или су стваране по узору на грчке моделе (НЕДЕЉКОВ–ШКОРИЋ 1997: 193; ГРКОВИЋ МЕЈЦОР 2007: 385). Просте речи, суфикси и префикси који се појављују у грађи биће дати у прегледу.

4.1. Простих речи у анализираној грађи је мало: *баба*, *вѣно*, *жена*, *моши*, *рака*; *коринти*, *раждатн сѧ*; *анаволїи*, *агїазма*, *саванъ*.

4.2. Најзаступљенији суфикси за грађење именица су: суфикс *-ије* (*дѣторожденїе*, *дѣтотворенїе*, *зачатїе*, *изчадїе*, *напѣтїе*, *отрокородїе*, *подрвжїе*, *порожденїе*, *прељубодѣлнїе*, *прнгробїе*, *прнпраженїе*, *проложїе*, *разрешенїе*, *рожденїе*, *скончанїе*, *сороковстїе*, *сыноположенїе*, *оумертвѣе*, *оумерщвленїе*, *оунеквѣщенїе*, *оуспенїе*, *чадородїе*, *чадотворенїе*, *тревношенїе*, *оглашенїе*), којим се у старословенској и редакцијској лексици према грчким узорима творе књишке речи (ГРКОВИЋ МЕЈЦОР 2007: 383), и суфикси за грађење *nomina agentis*: *-ница*, *-тељ*, *-ник* (*млекопитатељница*, *наложница*, *невѣстокраситељница*, *питатељница*, *поводница*, *положница*, *пшеница*, *радонница*, *роднаљница*, *сожнтелељница*, *оусыпальница*; *невѣстнтелељ*, *невѣстоводнтелељ*, *невѣстокраситељ*, *сожнтелељ*; *воспрїемникъ*, *насмертникъ*, *невѣстникъ*). Остали суфикси јављају се са малим бројем потврда: *-ец* (*бланзнецъ*, *вѣнецъ*, *невѣстоводецъ*), *-ица* (*мвжатница*, *прељубодѣйца*, *чадолубница*), *-ство* (*первородство*, *прељубодѣйство*, *рождество*), *-ина* (*кончина*, *мертветнна*), *-иште* (*вретнице*, *женнице*), *-це* (*чадце*).

4.3. Префиксација је као вид творбе заступљена и код именица, и код глагола, и код придева. У анализираној лексици животног циклуса у РЦЈ појављују се префикси: *воз-/вос-* (*воспрїемникъ*), *за-* (*зачатїе*; *зачати*; *завпокойный*), *из-/ис-* (*извергъ*, *изчадїе*; *извергатн*; *исходенъ*), *на-* (*наложница*, *напѣтїе*, *насмертникъ*), *не-* (*неплоды*; *неплодствовати*, *нечадствовати*; *ненсквсобранный*, *ненсквсомвжнаа*, *неневѣстный*, *непосагшїи*, *непраздна*), *о-* (*оглашенїе*), *от-* (*ѡдонти*), *по-* (*поводница*, *подрвжїе*, *положница*, *порожденїе*; *породитн*, *посагатн*, *посагнѣтн*), *пре-* (*прељубодѣй*, *прељубодѣйство*, *прељубодѣйца*, *прељубодѣйчиць*, *прељубодѣлнїе*, *прељубы*; *превозрастный*, *прељубодѣйный*), *при-* (*прнгробїе*, *прнкрвѣта*, *прнпраженїе*; *прнгробный*), *про-* (*проложїе*), *раз-* (*разрѣшенїе*; *разрѣшнтельный*), *с-/со-* (*скончанїе*, *сожнтелељ*, *сожнтелељница*; *свољѣзновати*, *скончатн*, *сосватнтнса*, *сосквѣтати*, *спорвѣтатнса*), *у-* (*оукройї*, *оумертвѣе*, *оумерщвленїе*, *оунеквѣщенїе*, *оуспенїе*, *оусыпальница*);

оуневѣстити, оуневѣщати; оумеръ, оумерщвенный, оусопъ). Са два префикса долазе лексеме: воспріемникъ, непосагшій, завпокойный, прекозранный.

4.4. Сложенице су анализиране с обзиром на број основа, присуство спојног вокала и синтаксичко-семантички однос делова сложенице. Најпродуктивније лексичке основе у првом делу сложеница су *прељубо-*, *невесто-*, *чадо-*, *сино-*.

4.4.1. У анализираној грађи све сложенице – међу којима је највише именица, мада има и придева, знатно мање глагола и прилога – састављене су од по две основе: дѣторожденіе, лѣторасль, млекопитательница, невѣстоводецъ, невѣстоводитель, невѣстокраситель, невѣстокрасительница, отрокородіе, первородство, прелюбодѣйство, прелюбодѣаніе, прелюбодѣй, прелюбодѣйница, прелюбодѣйчиць, сороковстіе, сороковствъ, синоположеніе, чадородіе, чадотвореніе, тревношеніе; ненскъсобранный, ненскъсольжнаа, первородный, перворожденный, прелюбодѣйный, сынотворенный; синополагати, чадотворити; мертволѣпно. Од двеју страних основа долази лексема антѣснкоутї. Негација у виду префикса јавља се у калковима ненскъсобранный, ненскъсольжнаа (НЕДЕЉКОВ–ШКОРИЋ 1997: 198).

4.4.2. Једини спојни вокал код анализираних сложеница је вокал *о*, што показују претходно наведени примери. Без спојног вокала уочена је лексема лѣторасль.

4.4.3. Прва основа већине сложеница је објекатска допуна другог дела, у чему се огледа словенски модел присутан и у прасловенском (уп. ГРКОВИЋ МЕЈЦОР 2007: 386): дѣторожденіе, невѣстоводецъ, невѣстоводитель, невѣстокраситель, невѣстокрасительница, отрокородіе, прелюбодѣйство, прелюбодѣаніе, прелюбодѣй, прелюбодѣйница, прелюбодѣйчиць, синоположеніе, чадородіе, чадотвореніе; прелюбодѣйный, сынотворенный; синополагати, чадотворити.

Ређи је другачији однос основа, када се у првом делу сложенице јавља основа броја, именице или прилога у виду допуне другом делу, као у примерима: первородство, первородный, перворожденный, сороковстіе, сороковствъ; лѣторасль, млекопитательница, тревношеніе; мертволѣпно.

5. Порекло анализираних лексике углавном је словенско, али се јављају и грецизми, који доминирају међу позајмљеницама у старословенској и редакцијској лексици и везани су за хришћанство и црквену терминологију (ГРКОВИЋ МЕЈЦОР 2007: 383).

5.1. Словенске речи су због природе грађе углавном груписане око одговарајућих тематских основа, мада има и појединачно потврђених.

5.1.1. Према анализираним семантичким пољима, најзаступљеније основе су: *род-*, *чед-*, *син-*; *љуб-*, *невест-*, *жен-*; *мрт-* (уп. SKOK III: 151–153, *rod*; I: 302, *čedo*; III: 237, *sin*; II: 337–339, *ljub*; II: 515, *nevjesta*; III: 677,

žena; II: 465–467, *mrijeti*): дѣторождѣнїе, отрокородїе, первородный, перворожденный, перкородство, породити, порождѣнїе, раждати сѧ, родильница, рождество, рождѣнїе; нзчадїе, нечадствовати, чадце, чадородїе, чадотворенїе, чадорворити; сынополагати, сыноположенїе, сынотворенный; прелюбодѣй, прелюбодѣйный, прелюбодѣйство, прелюбодѣйца, прелюбодѣйница, прелюбодѣянїе, прелюбы; невѣститель, невѣстникъ, невѣствоводецъ, невѣствоводитель, невѣстокраситель, невѣстокрасительница, оуневѣстити, оуневѣщати; жена, женище, женитва; мертвенный, мертволѣпно, мертвецина, насмертникъ, оумертвїе, оумерь.

5.1.2. Од осталих словенских основа долазе:⁴⁶ баба; бланзецъ; блон (ЭССЯ I: 175–177, **bolna*); вретнице (SKOK III: 622, *vreća*); вѣно (SKOK III: 587, *vieno*); дѣтотворенїе; зачати, зачатїе, кончина, скончанїе (SKOK I: 315–316, *-četi*); нзвергъ, нзвергати (SKOK III: 621, *vrći*); нсходѣнъ; кормити (SKOK II: 205–206, *krma*²); лѣторасль; млекопитательница, питательница (SKOK II: 666, *pitati*¹); моци (SKOK II: 446–447, *moći*); мжатица; наложница, положница, проложїе (SKOK II: 281–283, *leći*); напѣтїе; плоды, плодствовати (SKOK II: 687, *plod*); пригровїе, пригровный; поводьница; ѿдонти; ѿглашенїе; отрокотворный; сволѣзновати; склепъ (SKOK II: 95–97, *klep*); сожнитель; свшній; оукрой; оусыпальница, оупенїе (SKOK III: 309–310, *spati*); хласть (SKOK I: 671–672, *hlap*).

Рускословенске преведенице црквеног грецизма *сарандар* (SKOK III: 193, *salandar*) су сороковстїе и сороковстъ.

5.2. Аутор РЦЈ обележио је као грецизме лексеме: агѣазма, агѣомнїа, анаволїи, антїснкотїи, парвїа, сарандаръ, саванъ, док је грчко порекло термина ектенїа установљено у РМС.

6. Заступљеност анализиране лексике у савременом српском језику проверавана је у шестотомнику Матице српске (1967–1976) и у *Речнику српског језика* Матице српске (2007). Осим лексема сачуваних са црквенословенским фонетским одликама, у обзир су узете и речи које се јављају са фонетским и творбеним особинама савременог српског језика и које припадају општијој лексици. Праћено је и означавање ове лексике у поменутих речницима, будући да је већ примећено да лексика православне духовности остаје без ознаке у описним речницима књижевног језика, какав је РМС, нарочито ако припада општем лексичком фонду (ПИПЕР–ЈОВАНОВИЋ 2017: 440).⁴⁷

6.1. Са црквенословенским, тј. истовремено и рускословенским и српскословенским, фонетским и творбеним одликама и углавном у истом значењу као у РЦЈ долазе у оба прегледана речника лексеме: *наложница*; *јектенија* и *јекте-*

⁴⁶ Словенско порекло следећих примера биће аргументовано само уколико су у питању основе које су у савременом српском језику ређе у употреби или су архаичне.

⁴⁷ О квалификаторима црквене лексике у РСАНУ в. РИСТИЋ 2012: 135–137.

није⁴⁸; мошђи⁴⁹, рака, слово (посмртно)⁵⁰. Само у РСМ пописани су црквенославенизми: *парусија*⁵¹, *скончаније*⁵².

Лексема *рождество*, са рускословенским фонетизмом, забележена је у оба речника са суженим значењем, као еортоним – ’рођење (Христово), црквена песма која се пева на Божић’⁵³, попут лексеме *Успеније* – ’назив празника Успеније Богородице’⁵⁴.

6.2. Фонетске и творбене особине савременог српског језика имају лексема општијег значења забележене у РСМ и РСЈ: *бабица*⁵⁵, *близанац*, *зачети*, *зачеће*, *одојити*, *пород*, *породити*, *порођај*, *првородни*, *прворођени*, *прворођенче*⁵⁶, *рађати (се)*, *сисанче*, *чедо* – из лексике која се тиче рођења; *друг* (брачни), *жена*, *заручити (се)*, *невеста*, *прељубник*, *прељубница*⁵⁷, *пуштеница*⁵⁸ – из лексике која се односи на брак; *мртавац*, *скончање*, *скончати*⁵⁹, *успење*⁶⁰ – из лексике која се везује за смрт и погреб.

У РСМ налазе се још и лексема: *извргнути* ’одстранити из себе избацити, изметнути’⁶¹, *неплодница*⁶², *питати* ’1. давати храну у уста, хранити, 2. кљукаати (живину), гојити’; *венац* ’б. покр. круна која се ставља младенцима на главу приликом обреда венчања у православној цркви’, *мужат*, *-а*, *-о* покр. ’који

⁴⁸ Са назнаком да је реч грчког порекла у оба речника и ознаком *црквени* само у РСЈ.

⁴⁹ У РСМ долази са одредницама *црквенословенски*, *религијски*, а у РСЈ је означена као старокњижевна.

⁵⁰ У оба речника значење ’говор’ наведено је под 2. б. У РСЈ додата је и одредница *архаично*.

⁵¹ Лексема се јавља уз одредницу *црквени* у значењу – ’наручена, плаћена молитва; новац који се даје свештенику за читање молитве’; а њено порекло одређено је као грчко.

⁵² Реч долази уз одредницу *црквенословенски* и упућивање на реч *скончање*, која има српске фонетске одлике.

⁵³ У РСМ се јављају одреднице *црквенословенски*, *црквени*, а у РСЈ додата је само одредница *црквени*.

⁵⁴ У РСМ стоји одредница *црквенословенски*, у РСЈ – *старокњижевни*.

⁵⁵ У истом значењу РСМ бележи и *баба* као у РЦЈ.

⁵⁶ У РСМ уп. и лексема *прворођенац*, *прворођеник*, као и *првородство* ’старешинство по рођењу међу браћом’.

⁵⁷ У РЦЈ се овде јављају сложенице: *прељубодђи*, *прељубодђица* и др. РСМ бележи калкове: *прељубочинац*, *прељубочиница*, *прељубочинство*.

⁵⁸ У РСМ *пуштеница*¹ значи: ’1. растављена, разведена жена, распуштеница, 2. она која је пуштена из затвора’, док је у РСЈ редослед наведених значења обрнут, што указује на то да се у значењу ’разведена жена’ лексема *пуштеница* данас ређе користи.

⁵⁹ У оба речника значење ’умрети’ наведено је под 2, као и у црквенословенском.

⁶⁰ У РСЈ лексема долази уз одредницу ’а. рлп. узнесење на небо после смрти (о Богородици), б. (Успење), в. Успеније’. У РСМ постоји још и одредница *црквенословенски*.

⁶¹ У РСЈ *извргнути*, *изврћи* значи и ’2. претворити се у што горе, изопачити се’.

⁶² У РСЈ се јављају само лексема *неплодан*, *неплодност*.

је у браку, ожењен, удата', *мужатица* покр. '1. удата жена', *оглашење* цркв. 'објављивање венчања младенаца'⁶³, *распустити се* '4. покр. раскинути брачну везу, развести се'⁶⁴, *ацијазма* тур. празн. 'освећена, света вода'⁶⁵, *саландар* грч. 'награда калуђерима за молитве мртвима између Ускрса и Спасовдана'⁶⁶.

Реч *крмити*² 'давати стоци крму, храну' РМС и РСЈ бележе са измењеним значењем у односу на црквенословенско.

6.3. Међу ознакама које долазе у оба речника најчешћа је она која помену-те лексеме доводи у везу са црквом.

6.3.1. У РМС је то одредба *црквенословенски*, сама или уз неке допуне: *црквенословенски (скончаније, Успеније)*, *црквенословенски религиозни (мошти, успење)*, *црквенословенски црквени (рождество)*, *црквени (оглашење, парусија)*. Појам који означава лексема *ацијазма* окарактерисан је као празноверје.⁶⁷ Као покрајинске одређене су лексеме које се користе у широј комуникацији (*венац, мужата, мужатица*).

6.3.2. У РСЈ се уз одредницу *црквени (јектенија/јектеније, рождество)*, користе и друге: *архаизам (слово)*, *религиозни (успење)*, *старокњижевни (мошти, Успеније)*.

6.4. Приметно је да у прегледаним речницима савременог српског језика нису забележене многе сложенице ексцерпирание из РЦЈ у оквиру овог истраживања (дѣторожденіе, дѣтотвореніе, отрокородіе, чадородіе, чадотвореніе, трекношеніе, млекопитательница, сыноположеніе, ненскѣсобратній, ненскѣсодѣжнаѧ, невѣстоводецѧ, невестокраснѣльница, мертволѣпно итд.), глаголи са префиксима и глаголи сложени са именским основама (неплодствовати, нечадствовати, оуневѣстити, сосватитисѧ; сынопологати, чадотворити итд.), основе које су архаичне (лѣтораслѧ, непраздна, нехлака, проложіе, положница, хластѧ, вѣно, прнкрѣта, оусыпальница, склепѧ) и термини везани за црквену службу (анаволіѧ, агѧомнсіѧ, радонница).⁶⁸

⁶³ Уп. *огласити* '4. цркв. а) усмено од стране свештеника објавити веридбу односно венчање'.

⁶⁴ Уп. и термилошку синтагму *распусна књига* коју је Вук Караџић осмислио у преводу *Новог завјета*, а затим је унео у друго издање *Српског рјечника*. Ђура Даничић користи је у преводу *Старог завјета*. У каснијим адаптацијама превода јавља се и синтагма *отпусна књига*. У обичајном праву муслимана постоји документ *распусна књига / књига опрошћења*, о чему пише В. Николић у свом раду (уп. КОВАЧЕВИЋ–ПОЛОМАЦ 2015: 370–373).

⁶⁵ Порекло речи вероватно је одређено тиме што је доведена у везу са турцизмом *хаџија*, иако је у питању балкански грецизам, што је потврђено и у новијој литератури (уп. ЕРСЈ I: 67, *ађијазма*).

⁶⁶ Уп. у РЦЈ *саландарѧ*, грч. *σαραντάρι*.

⁶⁷ Квалификатор је идеолошки у духу времена када је РМС настао. Сличан однос према црквеној лексици приметан је и у РСАНУ (РИСТИЋ 2012: 134).

⁶⁸ Управо оваква језичка средства присутна су, с друге стране, у преводима богослужбених текстова на савремени српски језик и дају им узвишен тон и архаичност (КОНЧАРЕВИЋ 2015: 54).

7. У раду је анализирана обредна лексика ексцерпирана из *Речника црквенословенскога језика* Саве Петковића са циљем да се утврди њен континуитет у савременом српском језику. Пописано је око 130 лексема и израза који се тичу рођења и крштења, брака и венчања, смрти и погребња, извршена је њихова семантичка, фонетска, творбена и етимолошка анализа, а затим је проверено њихово присуство у речницима савременог српског језика (РМС; РСЈ).

7.1. Семантичка анализа показала је да је најбогатије семантичко поље везано за брак захваљујући већем броју лексема које се тичу предбрачног статуса младеца, али и развода и прељубе као главног повода за развод. У семантичком пољу рођење нашао се велики број блискозначних речи које означавају чин рађања и потомка уопште, али и термина везаних за трудноћу и дојење. Изненађујући је мали број речи у семантичким пољима крштење и венчање, при чему се термини *оглашење, воспријемство, агђзда* јављају у оба поља. Лексика која се тиче погребних обреда одликује се већим бројем позајмљеница из грчког језика за називе помена и служби мртвима: *агђднииђ, завпокойный ектенђ, парвђл, сарандарђ*.

7.2. Будући да су рускословенске фонетске одлике анализирани лексике биле извесне, као и разноврсне творбене црте (доминација књишких изведеница са суфиксом *-ије*; заступљеност различитих префикса у грађењу именица, али и придева и глагола; велики број сложеница грађених по словенском синтаксичко-семантичком моделу) и словенско порекло лексике уз присуство грецизама, кључно је било установити присуство црквенословенске обредне лексике у речницима савременог српског језика.

7.3. Праћење континуитета црквенословенске лексике која се тиче рођења и крштења, брака и венчања, смрти и посмртних радњи и помена у два потпуна речника савременог српског језика, РМС и РСЈ, показује следеће: а) нешто више лексема посведочено је у РМС, што је разумљиво с обзиром на обим речника и коришћене изворе; б) са црквенословенским и рускословенским фонетским и творбеним особинама чувају се углавном речи које имају уже, термиолошко значење, као што су називи црквених обреда (*јектенија/јектеније, парусија*), празника (*рождество, Успеније*), реликвија (*мошти*); в) остале посведочене лексеме припадају општијој лексиси и имају језичке одлике савременог српског језика, с тим што су неке од њих обележене као покрајинске (уп. РМС), а временом су постале архаичне, па их РСЈ не региструје; г) сложенице, глаголи са префиксима или сложени са именским основама углавном нису посведочени у речницима савременог српског језика, као и архаичне основе и неки термини везани за црквену службу; д) у речницима се као црквене, црквенословенске означавају само речи најуже везане за цркву.

7.4. Дакле, без обзира на промене у историји књижевног језика код Срба изазване вањезичким утицајима, црквенословенска лексика животног циклуса забележена у речнику Саве Петковића, утемељена на словенским основама и православној култури, наставила је да траје у савременом српском језику,

углавном у нешто измењеном облику, као доказ трајања обичаја, културе и духовности српског народа.

Цитирана литература

- БАЈИЋ, Ружица. *Богослужбени језик у српској православној цркви (прошлост, савремено стање, перспективе)*. Београд, Бањска: Манастир Бањска, Институт за српски језик САНУ, 2007.
- БАЈИЋ, Ружица. *Лексика из сфере православне духовности у српском језику и њена лексикографска обрада*, докторска дисертација у рукопису. Београд: Филолошки факултет, 2013. <<http://www.doiserbia.nb.rs/phd/fulltext/BG20130903BAJIC.pdf>> 15. 8. 2023.
- ГРКОВИЋ МЕЉОР, Јасмина. *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007.
- ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- ЕРСЈ: *Етимолошки речник српског језика*, ред. А. Лома, 1– . Београд: Институт за српски језик САНУ, 2003– .
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков*, Прасловянский лексический фонд, ред. О. Н. Трубачев, 1– . Москва: Наука, 1974– .
- КОВАЧЕВИЋ, Милош, Владимир ПОЛОМАЦ (ур.). *Путевима српских идиома, Зборник у част проф. Радивоју Младеновићу поводом 65. ређендана*. Крагујевац: ФИЛУМ, 2015.
- КОНЧАРЕВИЋ, Ксенија. „Јустин Поповић и почеци богослужбене употребе савременог српског књижевног језика”. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 44/1 (2015): стр. 49–58.
- ЛЕВУШКИНА, Ружица. „Термини из сфере православне духовности у савременом српском језику”. *Јужнословенски филолог* 73/1 (2017): стр. 59–82.
- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. *Историја српског језика: одабрани радови*. Београд: Чигоја штампа, 2008.
- НЕДЕЉКОВ, Љиљана, Катица ШКОРИЋ. „Прилог проучавању српкословенских сложеница”. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XL/2 (1997): стр. 193–200.
- ПИПЕР, Предраг, Владан ЈОВАНОВИЋ (ур.). *Словенска терминологија данас*. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 2017.
- РИСТИЋ, Стана. *О речима у српском језику (творбени и лексикографско-лексиколошки аспект)*. Монографије 14. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2012.
- РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–III. Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска, 1967–1969; IV–VI. Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.
- РСЈ: *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- СКОК, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika I–IV*. Zagreb: JAZU, 1971–1974.

Извор

ПЕТКОВИЋ, Сава. *Речник црквенословенскога језика*. Сремски Карловци, 1935.

Надежда Д. Йович

ЛЕКСИКА ЗА ЖИЗНЕНИЯ ЦИКЉЛ В „РЕЧНИК НА ЦЪРКОВНОСЛАВЈАНСКИЈА ЕЗИК“ ОТ САВА ПЕТКОВИЧ И НЕЈНИЈАТ ОТЗВУК В СЪВРЕМЕННИЈА СРЪБСКИ ЕЗИК

В статията са представени църковнославянски термини, свързани с раждането, кръщаването, венчаването и смъртта, ексцерпирани от „Речник на църковнославянския език“ на Сава Петкович. Целта е да се установи до каква степен тази лексика е запазена в съвременния сръбски език. Направен е семантичен, етимологичен и словообразователен анализ с кратки бележки за фонетичните специфики на този вид думи. Материалът е разпределен в семантични полета, които, освен специалните термини за отделните обреди, обхващат и църковнославянските названия на основните понятия. В рамките на словообразователния анализ специално място е отделено на сложните думи. Изследваните лексеми са преди всичко със славянски произход.

Ключови думи: „Речник на църковнославянския език“, Сава Петкович, обредна лексика, фонетични специфики, словообразуване, етимология, съвременен сръбски език

Nadezda D. Jovic

RITUAL VOCABULARY IN THE REČNIK CRKVENOSLOVENSKOGA JEZIKA BY SAVA PETKOVICH AND ITS ECHOES IN MODERN SERBIAN LANGUAGE

The paper presents about 130 Church Slavic terms related to birth, christening, wedding and death, which are excerpted from the Rečnik crkvenoslovenskoga jezika by Sava Petkovich. Semantic, etymological and word-forming analysis was performed and brief remarks were made about the phonetic features of this lexicon. The material is previously represented through semantic fields. Beside special terms that names different rites, e.g. *agiomnisija*, *parusija*, *sarandar*, they also include Church Slavic names of basic terms, e.g. *rodbina*, *porodilja*, *začeće*, *kum*, *miraz*, *grob* etc. Within the word-forming analysis, special attention has paid to the compound words that are characteristic for the Church Slavic language. The origin of the lexicon is mostly Slavic, although, as it was expected, there are some

borrowings of greek origin. And at the end of the paper, attention is drawn to the terms that are preserved in the modern Serbian language with certain changes.

Keywords: *Rečnik crkvenoslovenskoga jezika*, Sava Petkovich, ritual lexicon, phonetic analysis, word-forming, etymology, modern Serbian language

МЕЖДУ МИНАЛОТО И БЪДЕЩЕТО – ТЕНДЕНЦИИТЕ КЪМ ТРАНЗИТИВНОСТ И КАУЗАТИВНОСТ В СФЕРАТА НА БЪЛГАРСКИЯ ГЛАГОЛ

Предложената статия разглежда активните иновативни процеси в областта на българския глагол – превръщането на непреходни глаголи в преходни, като транзитивацията им често е съпроводена и с изразяване на каузативно значение. Тенденциите са подкрепени най-вече с примери от интернет източници. Изследването включва наблюдения върху граматическото и стилистичното „поведение“ на бившите непреходни глаголи (възвратни и невъзвратни), които все по-често употребяваме в речта си като преходни и/или каузативни. Специално внимание се обръща на рефлексивите (понеже изпускат възвратната частица като маркер за интранзитивност и липса на причинно-следствено отношение), върху българската каузативност, както и върху причините за поява (активизирането е резултат от комбинация на фактори с различна природа). Говорещият може да избере да употреби в речта си интранзитив или транзитив и/или каузатив според предпочитанията си и комуникативната интенция в конкретния речев акт.

Ключови думи: лексико-граматическа категория преходност ~ непреходност, каузативност, дерефлексивация

Обект на изследването са над сто глагола, обединени по това, че се придвижват от сферата на интранзитивността към транзитивността. При това доста от преходните употреби на даден глагол са съчетани с едновременна каузация, т.е. целта на транзитивирането е изразяване на каузативност. По думите на Стивън Пинкър „съгласно каузативното правило значението на непреходния глагол „става нещо“ се трансформира в значение на преходен глагол „правя нещо да стане“... (Пинкър 2007: 326). Тестът за каузативност, който прилагаме, съдържа семантичната парафраза ‘*карам / правя някого / нещо да* (основен глагол)’. В изреченията преходният глагол кодира много по-силна насоченост на глаголно-то действие спрямо съответната непреходна (предложна) структура.

Основните положения, в сила за съвременния български език и отпратна точка за нашите наблюдения, са следните:

- 1) „Преходността на глаголите в съвременните езици се оказва изключително ценно семантично свойство“ (Баракова 2003: 196);
- 2) „Транзитивацията на непреходните невъзвратни глаголи създава условия за конкуренция между предложната и безпредложната рекция, без

¹ t.kurteva@ts.uni-vt.bg

да се промена съответното семантично съдържание.“ (Буров 2021a: 33);

- 3) „Транзитивната употреба на възвратен непреходен глагол задължително изисква снемане на възвратността, дерективация“ (Буров 2021a: 34);
- 4) „Иновациите са провокирани от чуждоезикови влияния“ (най-вече от английски език), но тяхната „разширяваща се употреба е улеснена от проницаемостта на отделни звена от граматичната система на съвременния ни език“ (Буров 2015: 13). Примерите обясняват явлението „интензивна семантична трансформация чрез приписването им (на глаголите – бел. моя, Т.Р.) на каузативност“ (Буров 2015: 15–16).

Разпределяме глаголите в три групи:

- **Първа група – нови преходни глаголи** (морфологичната формула, представяща разволя им, е *невъзвратен непреходен глагол + пряко допълнение /нещо/, повечето елиминират предлог /– Prep/ → преходен глагол*; схема при каузативите: *субект деятел в невъзвратния интранзитивен глагол → актор каузатор – каузиран обект (ситуация) в крайния транзитивен глагол*).

Сред анализиранияте примери преобладават каузативите (50), други могат при определени условия да станат „каузативни“. В ексцерпирания материал безспорните каузативи са 14 (*банкрутирам* и *фалирам*, *доминирам*, *забремя*, *катастрофирам*, *ескалирам*, *ерозирам*, *повлиявам*, *стартирам*; в периферията на транзитивацията по брой употреби са *апелирам*, *дрънкам*, *закъсна*, *кадрувам*, *релаксирам*); различаваме 3 случая на каузативна употреба при преимуществено поведение като некаузативи (*светвам*, *спомагам*, *тренирам*); останалите 33 единици не са каузативни², но не е изключена възможността да се появи употреба в каузативен смисъл, понеже непрекъснато се натъкваме на нови примери с различни глаголи.

- **Втора група – бивши рефлексиви** (45 глагола), подложени едновременно и на транзитивация, и на дерективация (морфологична формула: *възвратен (естествено непреходен) глагол + пряко допълнение /нещо/, – се, някои елиминират предлог /– Prep/ → преходен глагол*; каузативна схема: *субектът на възвратния интранзитивен глагол е актор (каузатор), който каузира обекта в крайния транзитивен глагол*).

В преходните употреби (с изключение на *атакизирам*, *бойковизирам*, *депесезирам* и *доганизирам*, засега в абсолютна употреба и без каузативно значение) вместо очаквания възвратен глагол се появява невъзвратен кауза-

² Това са: бягам, внимавам, жадувам, жая, живея, кирам, клик(в)ам, копнея, мисля, минавам, мога, отмъстя/отмъщавам, пазарувам, пиратирам/пиратствам, подгрявам, помисля, премина, претендирам, разцкъвам, свикна, свира, слизам, снасям, социологизирам, спрейвам, стагнирам, стигам, сърфирам, тракам, ходя, цкъвам, чаткам, чука.

тив. Конкуренция между непреходност (плюс рефлексивност) и преходност се наблюдава при *боря, доближа, загаджа, замисля, захвана, здравис(в)ам, зомбирам, изкачвам, кандидатирам, катеря, консултирам, мутризирам, натовизирам, отлюспвам, откажа, партизирам, перфекциони(зи)рам, подхлъзна, приближавам, пързаям, разпадам, рекомунизирам, решавам, рутин(из)ирам, сбъдвам, сдобрявам, случвам, срамувам, стационарирам, страхувам, стресирам, съглася, съсредоточа, трансцендирам, тунинговам, упоавам, усмихна, циганизирам, циментирам, чалг(ал)изирам, шегувам.*

- **Трета група – дерефлексиви** (само изпускат възвратния маркер, без да се транзитивират: морфологична формула: *възвратен непреходен глагол – се /елиминира се възвратната частица/ → невъзвратен непреходен глагол /≠ нещо или някого/*). Десетте глагола (*върти, гмуркам, отмарям, приземявам, разпускам, разтоварвам, фехтувам*) запазват непреходността си, каузативността е изключение: само при три глагола, и то не във всичките си значения (*боксирам, движа и сработвам*). Примерите могат да илюстрират и абсолютната употреба на преходно глаголно значение. Всички дерефлексиви (с отделни изключения при глагола *сработвам*) имат актант лице (актор), който съвпада със субекта на глаголното действие.

Поради ограничения обем на работата българските каузативи ще представим с по един пример за глагол (правописът и пунктуацията не са нормализирани, цитирани са според източника си).

Формално обозначен чрез каузативната морфема е каузативният член в опозицията (I група): българските примери илюстрират **префиксация** или **суфиксация на непреходния глагол**. Следователно морфологични и лексикални каузативи (Недялков, Силницки 1969: 25) са 10 глагола с наставката *-ира-* и 2 префигирани глагола:

банкрутирам: Босовете с големи подписи обикновено са най-добре платени, но е и по-вероятно точно те да **банкрутират** фирмите си. (www.segabg.com);

фалирам: Факт е, че е много по-лесно внезапно да те уволнят от работа, отколкото внезапно да **фалираш** своя бизнес, но основният въпрос е КОЙ КАКВО ГУБИ при провал? (smartmoney.bg);

доминирам: Празничната програма на bTV **доминира** българския ефир (заглавие, www.btv.bg);

катастрофирам: Кой **катастрофира** държавата спорят в парламента (заглавие, news.bg/politics);

ескалирам: Казаха ми наскоро, че сама си доизмислям колко ми е зле и **ескалирам** емоциите си в по-голяма степен, отколкото практически могат да достигнат някога въобще (annahells.wordpress.com);

ерозирам: Донякъде е вярно, но когато крада, взимам подкуп, оклеветявам, аз не върша само личен грях, а **ерозирам** цялото общество (www.slovo.bg; 03.07.2020);

стартирам: Преди неколку месеца *стартирахте* првиот лайв стрийминг във фейсбук от участие в дискотеките. (www.standartnews.com);
 апелирам: Стойчо: Много грубо се играе срещу нас, *апелирам* Съдийската комисија (заглавие, www.novsport.com);
 тренирам: Наставникът на Барселона: Бих се радвал да *тренирам* Неймар един ден. (www.sportlive.bg; 05.07.2020);
 релаксирам: Понякога е трудно да *релаксирам* напрежението, да се концентрирам, но работя. (www.izvorite.com);
 повлиявам: Този метод помага при стимулирането на кръвообращението и лимфния поток, което ефективно *повлиява* разбиването на целулита и разнасянето му. (www.az-jenata.bg);
 спомагам: Микроскопичните убождания *спомагат* проникването на регенериращите коктейли и жизнено необходимите вещества чрез роговия слой и епидермиса до 3000 пъти и същевременно подмладяват кожата и забавят процесите на стареене. (antoanette.com) и др.

Сред най-странните каузативи са *забременя* и *закъсня* – срв. забременея: Таблоид „*забремени*“ Лейди Гага – бащата може да е Брэдли Купър (epicenter.bg; 03.07.2020); *закъснея*: той *закъсня* влака (Да поговорим за езика, blog.bozho.net). Тези перфективи са образувани по утвърден в езика словообразователен модел, като съответстващите им имперфективи са омонимни на непреходни несвършени глаголи, срв. други глаголи по модела: надебелявам¹ – надебелея (непрех.) и надебелея (прех.); изтънявам¹ – изтънея (непрех.) и изтъня (прех.).

Възвратната морфема обозначава формално некаузативния член при 14 глагола от II група и *движа* (III група) – това е „класическият“ случай на опозицията *некаузатив* ~ *каузатив*:

боря се: Сусаменото семе *бори* болките в коленете (zdrave.to);
 здравис(в)ам се: Нека *здрависам* Даньо, не почвай с лошо. (Николай Писаров, 2001, books.google.bg);
 катеря се: Урко Кармона. Да *катериш* настоящето (explorerbg.bg; 06.07.2020);
 случва се: Винаги съм изпитвала остра нужда да „*случвам*“ нещата различно и мисля, че това определено засилва метаболизма на живота. (eva.bg; 08.07.2020);
 страхувам се: „През последните 15-16 дни ги усещам болезнено върху себе си. Не е възможно никой да ме *страхува*.“ (www.mediapool.bg);
 тунинговам се: Ако може и да си *тунинговам* профила също. (forums.bgdev.org);
 уповавам се: Никой не трябва да *уповава* мечтите си на чудеса (newme.bg; 21.07. 2020);
 усмихна се: „Ако мога да *усмихна* поне един човек днес, защо да не го направя?“ – Пепа Драгоева (pura-vida.bg; 26.07.2020);
 шегувам се: Аз го *шегувам*, той вдига рамене и чака Руският посланик Юрий Исаков вдига рамене и чака, обяви Бойко Борисов. (www.mignews.com).

info) и мн. др.

28 глагола се оказват „двойно маркирани“ по каузативност – прђво, чрез „значешото отсуствие“ на *се*-морфемата и второ, с добавяне на каузативен префикс (12 глагола) или на каузативен суфикс *-изира-* или *-ира-* (16 глагола):

Представяме примери от II група:

доближавам се: България *доближава* баража, но в Малта светна червената лампа. (m.offnews.bg; 05.07. 2020);

приближавам се: Омбудсманђт: Ще се стремя да *приближавам* институциите до хората (www.actualno.com; 07.07.2020);

загаджа се: Деси Слава *загаджи* Зарко, запича му ориз с онлайн видео и снимки (www.slusham.com);

замислям се: Примерђт ни помага, *замисля* ни и ни показва кой е правилният пђт... (кандидатстудентска кампания, юли 2014);

захвана се (с различна семантика според колокацията): Как да си *захвана* лимоново растение? (forum.abv.bg); МВР *захвана* и заложните кђщи (www.dnes.bg); Общината *захвана* Коледното украсяване (www.presstv.bg); Полузащитник на Реал Мадрид остави футбола на страна и *захвана* бизнес (www.kotasport.com; 06.07.2020);

изкачвам се: „Когато *изкачвам* или *слизам* (от I група чрез премахване на предлог *по* – бел. моя, Т. Р.) стђлбите се чувствам сякаш вървя по вђжен мост.“ (hoyalenses.bg; 07.07. 2020);

откажа се: Найден Зеленогорски, РБ: Съжалявам, че *отказаха* Росен Съжалявам, че го отказаха от втори мандат (www.focus-news.net);

отлюспвам се: Няма какво да си играя на разни движения, идейни течения, сдружения с идеална, подмолна или каквато и да е там цел, да събирам групи, групички, групировки, да отцепвам заговорници, да *отлюспвам* недоволници отляво, отдясно, от центђра, тђча, точката на дузпата, малката и голямата парламентарна палантерия. (stankov.interbild.net); Ам за жените съм съгласен, ама признавам, че доста по-голям процент – демек все повече жени са директни (е, то верно аз *отлюспвам* тия дете много плямпат, а нищо не казват – личен подбор) – но тва не може да заличи общото впечатление... (forum.uni-sofia.bg; форум);

подхлђзна се: АБВ *подхлђзна* БНТ с идея за парламентарна телевизия (www.webcafe.bg); Торонто *подхлђзна* Голдђн Стейт в прђвия мач от финалите (bntsport.bg; 04.07.2020); Д-р Ненков: Вђншно *подхлђзна* МЗ за кандидатурата ни за ЕМА (заглавие) Министерство на вђншните работи буквално *подхлђзна* Министерство на здравеопазването в организирането на кандидатурата на България за седалище на Европейската агенция по лекарствата (ЕМА). (www.zdrave.net; 04.07.2020);

разпадам се: Юнкер: Трђмп, престани да *„разпадаш“* ЕС! (www.informiran.net; 07.07.2020);

сбђдвам се: Чудодейно изворче в природен парк Русенски Лом *сбђдва* желаниа (pateshestvenik.com; 07.07.2020);

сработвам се – каузатив от III група: То е процес, в който *сработвам* собственото си неповторимо аз с действителността и околните. А за да го *сработя*, трябва първо да го открия (www.cross.bg; 26.07.2020);

зомбирам се: С 25-и кадър ни *зомбират* да се развеждаме и да купуваме (заглавие) Добавеният към традиционните за киното 24 кадъра хипнотизира, ни *зомбира*, тайно внушава да бъде купена дадена стока... (www.trud.bg)

кандидатирам се: *кандидатираха* го за депутат (Да поговорим за езика, blog.bozho.net); Това беше моментът, когато, без да ме информират, колегите ме *кандидатираха* за Президент на BNI Растеж. (networkingbulgaria.bg); „Веднъж вече ме кандидатираха за кмет на София и това ми стига за цял живот. Кой знае какво може да ми се случи, ако пак повтора грешката си.“ (www.24chasa.bg);

мутризирам се: Между другото би било интересно да се разбере как така любимият на всички български правителства инвеститор бай Мутракис е успял това лято, нарушавайки грубо закона, да *мутризира* целия плаж на „Каваците“ и да го превърне във ВИП зона с нахалните си чадъри, балдахини, шезлонги и шалтета... (webcafe.bg; 06.07.2020);

перфекцион(из)ирам се: но засега съм малко бавничък, защото все още *перфекционизирам* процедурата и дялкам по някоя и друга треска туктам... (www.optimiced.com); В последните години се фокусирах изцяло към родната традиционна кухня, така че да я *перфекционирам* до много по-високи нива отколкото е сега. (recepti.rozali.com);

рутин(из)ирам се: Днес най-често се обръщам към Amazon за потребности, които не могат да чакат следващото ми пътуване до IRL, *рутинирам* онлайн пазаруването си... (bg.association-web-pme.info; 07.07.2020); Да запазим кожата здрава и тонизирана, да бъдем активни, за да се възползваме от живота... всичко това е възможно, ако просто *рутинизираме* един здравословен начин на живот. (hubavica.net; 07.07.2020);

стационарирам се: Ползвал съм я и със сигурност тя имаше въпросните „знаменца“, но нямам спомен да са се фиксирали точно „до часовника“, а по-скоро се рееха „по десктопа“ (не съм и търсил начин да ги *стационарирам*) (hardwarebg.com; форум);

стресирам се: При диета и гладуването се намаляват калориите, това *стресира* тялото ви и то се приспособява много бързо към новото количество калории. (www.vladarfenova.com); Ако работата ви *стресира*, ще остареете по-бързо. (dariknews.bg; 21.07.2020);

циментирам се: Сега всичко опира до това да *циментирам* завета си в бокса, обединявайки всички пояси (sporta.bg);

чалг(ал)изирам се: Безспорно има и хубави места у нас, но тук хейтът е именно срещу тази тенденция да се бетонират, осират и *чалгизират* тези места (www.webcafe.bg) и др.

боксирам се: ‘ела тука да та *боксирам*‘ (www.vbox7.com); III група).

Конверсивната разновидност (изразяване с едни и същи основи) е слабо застъпена в българския език. Пенка Баракова отбелязва, че езикът ни „има склонност да елиминира предлози и да се изявява действието на механизма на безпредложното присъединяване в редица други случаи“ (Баракова 1999: 463), т.е. като вид конверсия. Само при 3 глагола от I група *дрънкам*, *кадрувам* и *светвам* некаузативните и каузативните значения се определят само от обкръжението на глагола. Например: Председателят на Народното събрание не е техническо лице, което само *дрънка* звънца (www.faktite.bg); Е, сега остава да *кадрувам* и тричленката ви! (forum.rozali.com); Александров: Пламен Константинов ме „*светна*“ за Скаут лигата (www.bulgaria.utre.bg); Мая Бочева, която „*светна* луната“ – за малки и големи (заглавие) Как се развива проектът „Кой *светна* луната“? (kafene.bg; 05.07.2020).

Във всички каузативи от ексцерпцията е налице нарастване на изходната синтактична валентност на непреходния глагол. Резултатът е, че винаги в каузативното изречение се включва нов аргумент [агент, каузатор], а старият субект на „бившия“ непреходен или възвратен глагол присвоява позицията на пряк обект.

Безспорно, анализираните процеси транзитивация, дерективация и каузативация са улеснени още от факта, че:

1. „В българския език има глаголи, при които глаголните форми със *се* и без *се* приблизително се покриват по значение...“ (Баракова 1999: 461);
2. „Транзитивацията на непреходни глаголи и дерективацията на възвратни глаголи се срещат в широкия узус...“ (пак там: 461).

Изследваните от нас глаголи функционират в разговорна, медийна, художествена сфера. В резултат от непринудеността, от експресивността, както и от типичната за разговорната реч езикова икономия най-интересните примери навлизат в медиите (в търсене на „разкрепостен“ езиков изказ и преследвани ефекти върху читателя: стандартно-експресивен контраст, манипулативна функция, „шок“ от новината).

3. Могат да функционират „като стилистично средство за създаване на хумористичен ефект (Аз го съгласих на бърза ръка. (...)) Отказах го с „добро“...“ – т.е. реализира се „транспозиция на интразитивни глаголи със стилистичен ефект“ (Баракова 1999: 462; Иванова 1983: 188).

Художественият текст като функционално-стилистична разновидност със своя неизчерпаем потенциал е източник на ефектни употреби. Заложеният стилистичен ефект е най-разпознаваем и като че ли „сам за себе си“ (самодостатъчен в съзвучие с естетическата функция и сфера на общуване), докато в медиите и в разговорната сфера често се използва с цел създаване на ирония, на разнообразни хумористични и емоционални нюанси, както и на оценки в битовото общуване или в политическото говорене.

4. „...средство за жаргонизация на езика (...Отмаряте ли? – Отмаряме). Иновацията е спрямо писмения текст“ (Баракова 1999: 462);

5. Транзитивацијата на непреходни глаголи е обикнат похват в поезијата (например при *подхлъзвам* – Ледът не се е още достопил / и неговите ледни тротоари *подхлъзват* още моя плах вървеж... (Дамян Дамянов „Априлско стихотворение, писано през май“, Дамянов 1971: 39) или *живея* – Стоян: По света хората си живеят, а ние се държим за главите. Директор: Къде по света? Стоян: Навсякъде. С изключение може би на Северния полюс. Все едно гледаш 24 часа рекламни клипове. Тук ги гледаш, а там ги *живееш*. (Станислав Стратиев „Балкански синдром – 93“, Стратиев 1994: 163);
6. „Опозицијата преходност – непреходност е и активно средство за реализирање на каузативни одношения не само в българскиот език“ (Баракова 1999: 463).

По оста *минало – настоящее – бъдеще* в сферата на българскиот глагол наблюдаваме следните промени:

В един преходен период јасно са се разграничавале преходните од непреходните глаголи с одделни изключения, които дават началото на съвременните тенденции. Како става јасно од посочените примери, не всички разгледани употреби са нови. Иновативноста е в разширявањето на обхвата на транзитивирањето и каузативирањето глаголи и в степената на анализираните тенденции – те продолжават да обхваќаат нови глаголни употреби. По-старите примери с глаголите *дображувам, приближувам, бора, движа, здрависвам, захваќам, откажа, одобрувам* и др., които функционираат едновремено како непреходни и преходни, са съвремено и отразени оддавна в тълковните речници (илустрирани с примери од творчеството на Ил. Блъсков, К. Величков, Ив. Вазов и др.). Подчертаваме, че не всички наблюдавани глаголи са с еднаква степен на новост, но при изяснување на тенденции в езика тези по-оддавна възникнале глаголи би следвало да присустват, понеже днес те служат како модел за иновациите.

В бъдеще очакваме все повеќе глаголи да се каузативираат и транзитивираат. Стојан Буров прогнозира, че: „В българскиот език се наблюдава процес на заличавање на семантичната разлика меѓу преходните и непреходните глаголи, разлика, која все повеќе става синтактична, отколкуто семантична. В резултат сам по себе си глаголот нема да ни соопшча нишо за значението преходност или непреходност, само различната синтактична врска с окржуващите го членове на изречението ќе соопшча за неговата реализација како преходен или непреходен глагол.“ (Буров 2021б: 33). Тоест конверсивната каузативација в българскиот език илустрира „преходен момент меѓу строгото деление на глаголите на преходни и непреходни и заличавањето на семантичното разграничување меѓу тях“. (Буров 2019: 114–115).

Липсата на формално различие меѓу преходните и непреходните глаголи при т. нар. *нови преходни глаголи* е подпомогната и од омонимията меѓу изходната (интранзитивна) и крайната (транзитивна и/или каузативна) форма, која остава една и сѐша (не се промена). При част од примерите дори наблю-

даваме просто непреходна и преходна употреба на глагола според контекста и с отделни свои значения, стилистично маркирани и прагматично значими (*ескалирам, ерозирам, дрђнкам, тренирам, подгрея / подгревам* и др.).

При *бившите ѓзвратни глаголи* след (по-точно чрез) отпадането на ѓзвратната частица-морфема *се* от познатата ни словоформа изменението е още по-рязко и затова ѓздействащо. На практика от всеки рефлексив може да се реализира транспозиция в каузатив: Жребият за ФА Кђп *размина* така или иначе малкото останали фаворити в петия крђг на надпреварата. (corner.dir.bg); Борисов откри лова за кметове и *настърви* опонентите (www.168chasa.bg); Ето кой „*настърви*“ мрежата с касов бон за цените в Банско! (www.struma.com) и мн. др.

Самите ѓзвратни глаголи са доста разнородни: сред тях е групата на медиалните глаголи³ (общото помежду им е, че глаголното лице или одушевен предмет е едновременно и ѓршител /актор/, и получател /засегнат от собственото си действие/; два от глаголите изразяват ѓзаимност – т. нар. *pluralia tantum* (*здрависваме се, сработваме се*), каузативноѓзвратен е *консултирам се* (глаголното лице не е актор, а причина за действието, което друг ѓрши), само *кандидатирам се* е прякоѓзвратен); 30 са дефективните⁴ глаголи – *reflexive tantum* (липсва деятелна форма без *се*; отново *се* ≠ себе си, при *загаджа се* и *сдобря се* е наличен и ѓзаимноѓзвратен нюанс). Активността на процесите „каузативация и дерективация с цел каузативация са междинни етапи в процеса на десемантизация на глаголната преходност / непреходност.“ (Буров 2019: 114–115).

ѓзвратните глаголи са и „основен механизђм за интранзитивация и деспецификация на глаголното значение“ (Станчев 2001: 152). Св. Станчев ги разпределя на агентивни, неагентивни и безлични *се*-предикати, които формират глобален функционален модел на производната интранзитивност: „има / противича / състои се действие / състояние V (значение на глаголния предикат – бел. моя, Т. Р.), което се отнася единствено / предимно до X (аргумент на предиката с различна семантична функция: агентивна при ѓзвратните *се*-конструкции или пасивна при недеятелните – бел. моя, Т. Р.)“. (Станчев 2001: 153). Обръщайки посоката на деривация при дерективацията, говорещият избира друг функциониращ продуктивен модел – не като „реализация на интранзитивна концептуализация с един иманентен участник в глаголното действие“ (Станчев

³ Според нас *се* е различно от *себе си* при 20 лексеми: боря се, ѓртя се, гмуркам се, движа се, доближавам се, замислям се, захвана се, здрависвам се, изкача се, катеря се, консултирам се, откажа се, подхлъзна се, приближавам се, решя се, сработвам се, съсредоточа се (II група); боксирам се, приземявам се и фехтувам се (III група).

⁴ Според Руселина Ницолова (Ницолова 2008) само ѓзвратни са: загаджа се, зомбирам си, мутризирам се, натовизирам се, отлюспя се, партизирам се, перфекциони(зи)рам се, разпадам се, рекомунузирам се, рутини(зи)рам се, сбђдна се, сдобря се, случвам се, срамувам се, стационарирам се, страхувам се, стресирам се, съглася се, трансцендирам се, тунинговавам се, уповавам се, усмихна се, циганизирам се, циментирам се, чал(ал)изирам се, шегувам се (II група); отмарям се, пђрзалам се, разпускам се, разтоварвам се (III група).

2001: 91), а като взаимоотношение между каузирац (подбудител) и каузиран (изпълнител и засегнат). Т.е. добавянето на ролята каузатор е свързана с идеята за причинност и активност на субекта. Доказателство за прагматичния и/или когнитивния влог при избора е, че в анализираниите примери често се активизира семантичната роля ефектор, която дори и да не е носител на семите 'одушевеност' или 'контрол', самото ѝ поставяне в новата подложна позиция вече в рамките на каузатива пренарежда „пъзела“ от семантични компоненти, като нарочно акцентира върху активността и/или въздействието (срв. усмихвам, страхувам, сбъдвам, случвам и т.н.).

Борис Норман задава следния въпрос: *Предлага ли граматиката в конкретни ситуации някакъв избор на носител на езика?* (Норман 2015: 140). Нашият отговор е положителен. Все по-често контекстът и екстралингвистичните фактори в комуникативния процес ще ни служат за мотивиране на избора на конкретното съдържание, облечено в различна форма. Независимо от внасяната субективност, ползващите езика пречупват каузатива през когнитивна призма и възприемат дадена ситуация или действие като повече или по-малко транзитивни.

Цитирана литература

- Баракова 2003:** Баракова, П. Умира ли глаголт? – В: Езикът и литературата в епохата на глобализацията. Биолчев, Б., В. Стефанов, Р. Евтимова (ред.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 192–198.
- Баракова 1999:** Баракова, П. Транзитивация и дереклективация на глаголите в българския език. – В: Език. Литература. Идентичност. Биолчев, Б., В. Стефанов, Бл. Златанов (ред.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 455–466.
- Буров 2021a:** Буров 2021a: Буров, Ст. Лингвистични хоризонти. Избрани трудове. Велико Търново: „ИВИС“.
- Буров 2021б:** Буров, Ст. Безпредложие. – В: Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2021). I том. Коева, Св., М. Стаменов (съст.). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 26–38.
- Буров 2019:** Буров, Ст. *Studia Grammatica Bulgarica*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 502 с.
- Буров 2015:** Буров, Ст. Тенденции и промени в съвременната българска граматика. – В: Български език, кн. 3, 7–24.
- Да поговорим за езика <<http://blog.bozho.net/blog/1887>> [17. 05. 2017].
- Дамянов 1971:** Дамянов, Д. Вчера по същото време. Стихотворения. София: Български писател.
- Иванова 1983:** Иванова, К. Универсалният характер на системните грешки и мястото им в изучаването на книжовните езици. В: – Български език, кн. 3, 183–188.

- Недялков, Силници 1969:** Недялков, В. П., Г. Г. Сильницкий. Типология каузативных конструкций. – В: Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. Холодович, А. А. Холодович (ред.) Ленинград: Наука, 5–20.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Руселина. Българска граматика. Морфология. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Норман 2016:** Норман, Борис. Прагматичен аспект на граматичните категории в българския език. – В: Форум „Българска граматика“ 2. Граматика и прагматика, 19 ноември 2015 г. Буров, Ст. (ред.). Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 138–147.
- Пинкър 2007:** Пинкър, Ст. Езиковият инстинкт. Как умът създава езика. София: Изток – Запад.
- Станчев 2001:** Станчев, Св. Аспекти на (ин)транзитивността в българския и английския. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“.
- Стратиев 1994:** Стратиев, Станислав. От другата страна. Пиеси. София: Златоструй.

Теодора К. Рабовјанова

ИЗМЕЉУ ПРОШЛОСТИ И БУДУЋНОСТИ: ТРАНЗИТИВНОСТ И КАУЗАЛНОСТ ГЛАГОЛА У БУГАРСКОМ ЈЕЗИКУ

Предложени чланак испитује активне иновативне процесе који се тичу глагола у бугарском језику – трансформацију непрелазних глагола у прелазне, при чему је та транзитивација често праћена и исказивањем каузативног значења. Приказане тенденције су углавном поткрепљене примерима из интернет-извора. Истраживање обухвата запажања о граматичком и стилском „понашању” некадашњих непрелазних глагола (повратних и неповратних), које све чешће у говору користимо као прелазне и/или каузативне. Посебна пажња је посвећена повратним глаголима (будући да изостављају повратну речцу као маркер непрелазности и одсуства узрочно-последичног односа), каузативности у бугарском језику, као и узроку настанка ове појаве (у питању је комбинација фактора различитих природа). Говорник може изабрати да употреби глагол као непрелазни или прелазни и/или каузативни у свом говору према својим преференцијама и комуникативној намери у конкретном говорном чину.

Кључне речи: лексичко-граматичка категорија транзитивности – интранзитивност, каузалност, дерексификација

Teodora Rabovyanova

BETWEEN THE PAST AND THE FUTURE – TENDENCIES TOWARD TRANSITIVISATION AND CAUSALITY IN BULGARIAN VERB

The paper dwells on active processes of innovation affecting Bulgarian verbs, namely the transformation of intransitive verbs into transitive ones. The transitivisation of such verbs often goes together with causation. A number of examples excerpted from Internet sources have been provided to illustrate the stated trend. The study focuses on the grammatical and stylistic properties of former intransitive verbs (reflexive and non-reflexive), which are frequently used as transitive and / or causative in speech. Special emphasis is laid on reflexive verbs (considering the omission of the reflexive particle *se* as a marker of intransitivity and lack of cause-and-effect relations). Attention is paid to causation in Bulgarian as well as to the causes of the stated processes of innovation (a number of factors have been provided). The speaker is able to choose which verb to use in its speech – intransitive or causative according to its own preferences and to the intention of the concrete act of communication.

Keywords: the lexico-grammatical category of transitivity – intransitivity, causality, dereflexivization

СЪЧЕТАНИЯТА НА ДУМА ОТ ЧУЖД ПРОИЗХОД СЪС СЪЩЕСТВИТЕЛНО ИМЕ КАТО ПРОЯВА НА ЧУЖДООЗИКОВО ВЛИЯНИЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК (СЪВРЕМЕННО СЪСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ ЗА РАЗВИТИЕ)

Статията е посветена на атрибутивните съчетания с първи компонент дума от чужд произход, като широко разпространената им употреба в българския език се разглежда като резултат от чуждоезиково влияние, най-често от страна на германските езици. Като възможни причини за реализирането на подобни съчетания се посочват морфологичната немаркираност на първия компонент, зает обикновено от английски език, и запазването на тази немаркираност и в езика приемник, взаимодействието между аналитични и синтетични по същността си процеси в езика.

Ключови думи: атрибутивни съчетания, чуждоезиково влияние, английски структурен модел, аналитизъм, синтетизъм, меди

Въпросът за чуждоезиковото влияние, по-конкретно влиянието, което английският език оказва върху останалите езици, придобива все по-голяма актуалност, особено на фона на бурното развитие на компютърните технологии, навлизащи в нова ера – ерата на изкуствения интелект. Употребата на атрибутивни съчетания с първи компонент дума от чужд произход се разглежда като само един от примерите за неизменното влияние на английския език върху българския заедно с интензивните процеси на заемане на лексика, принадлежаща към разнообразни тематични области.

Обект на настоящото изследване е езикът на онлайн медиите, а предмет са съчетанията от две съществителни имена, при които първият компонент е дума от чужд произход, поясняваща в определен аспект втория компонент от съчетанието.

Разгледаните тук примери са ексцерпирани от медийни текстове, публикувани в различни информационни сайтове, а езиковите средства, анализирани в настоящия текст, попадат във фокуса на вниманието в резултат от действието на принципа на лингвистичната находка.

Статията има за цел да представи част от ключовите тези в някои от научните трудове по въпроса и по този начин да очертае някои от общите характеристики на синтактичния модел на изграждане на словосъчетания с първи

¹ e.topalova@ts.uni-vt.bg

компонент дума от чужд произход, разгледани като неоспоримо доказателство за чуждоезиково влияние не просто на лексикално равнище, но и на чисто структурно ниво.

Медийните текстове, използвани като източник на езиковия материал, принадлежат към разнообразни тематични области, като все пак фокусът е върху материали, принадлежащи към рубрики, като политика, бизнес, икономика и др.

Фактът, че все по-голям дял от българското общество избира да се информира за случващото се в родината и по света от онлайн медии, е причината посоченото езиково явление да се наблюдава именно в електронни медии, а не в разбраните като традиционни печатни медии. Това твърдение може да се илюстрира с информацията от годишните доклади на Института за изследвания в областта на журналистиката „Ройтерс“ към Оксфордския университет. В доклада, публикуван на страницата на Института в интернет през настоящата година², в обобщените данни за източника на новини, предпочитан от анкетираните през периода от 2018 до 2023 г., се вижда, че делът на потребителите, които използват онлайн източници на новини (вкл. и социални мрежи), е 76 %. За сравнение данните за останалите източници на информация гласят, че 63 % от анкетираните предпочитат телевизия, 61 % – социални мрежи, а само 12 % от тях се информират от печатни медии. Статистическите данни за 2021 и 2022 година не се различават съществено от посочените, като това потвърждава устойчивостта на тенденцията за по-голяма популярност на онлайн медиите сред потребителите на информация. А така за пореден път се доказва ролята на езика на медиите като индикатор и за узуса, и за евентуалната бъдеща норма, която ще бъде кодифицирана от официалните органи.

Навлизането на значителен брой чужди думи, в преобладаващата си част наименования на нови явления, т.е. съществителни имена, и последвалата съвместна употреба с друго съществително име са вследствие на развитието в световен мащаб в сферата на технологиите, търговията, икономиката и др. По една или друга причина в тези и в редица други сфери на живота английският език се е наложил през годините като универсално средство за общуване между носители на различни национални езици. В студията си „Нови медии, нови медиалекти, глобанглизация“, публикувана в изданието на Шуменския университет „Серия Обществени комуникации. Нови медии, аудитории, бизнесмодел“ (Шумен, 2015), Елка Добрева споменава „неудържимата тенденция английски думи, изрази и синтактични структури да се инфилтрират безконтролно във все повече сфери от масовата, груповата и междуличностната комуникация, а говоренето на английски да става предпочитана речева практика, ограничаваща комуникативната роля на местните езици по целия свят“ (Добрева 2015: 24). В тази връзка авторката цитира няколко метафори, добили популярност при означаването на влиянието, което английският език оказва върху останалите национални езици, като например *английски „триумфализъм“*, *езиков импе-*

² Reuters Institute Digital News Report 2021 <<https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2021>> [31. 10. 2023]; Reuters Institute Digital News Report 2022 <<https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2022>> [31.10.2023]; Reuters Institute Digital News Report 2023 <<https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2023>> [31. 10. 2023]

риализъм с нов имперски език с облика и функциите на „*lingua frankensteinia*“, „*tyrannosaurus rex* на езиковото пасище“, предизвикващ мощни геолингвистични промени и щети, за „език убиец“, способен на езиков геноцид (вж. повече Добрева 2015: 24). Като своеобразно потвърждение на високата степен на влияние на английския език върху останалите езици могат да се разглеждат по думите на Е. Добрева „множеството шеговити терминоиди, свидетелстващи за мощното присъствие на англоезични елементи в различни езици“. По същество това са контаминации от названията на английския език и на други национални езици, които попадат под силното му въздействие: Spanglish (за испанския език), Denglich или Denglish (за немския език), Hinglish (за хинди), Franglish (за френския език), Chinglish (за китайския език) и бенглиш или булглиш за българския език, а всички те са „безспорни доказателства за глобализационната мощ на англоезичните инфилтрати“ (Добрева 2015: 25), която може да се обобщи с терминологичното словосъчетание, въведено от авторката – *езикова глобанглизация*. Появата на явлението *глобална езикова англицизация* може да бъде видяна като резултат от взаимодействието между трите феномена: глобализация, английски език и медии. Това е процесът на превръщането на английския език в „език на глобализацията“, в „глобален език“, в „световен (хипер)език“, в „*lingua franca*“ за международния бизнес и за междуличностните интеркултурни контакти (Добрева 2015: 23).

Съчетанията от две съществителни имена с първи компонент чужда дума най-често стават обект на дискусии с оглед на езиковите книжовни норми, засягащи правилното изписване на съчетанията³². Въпросът за употребата на съчетания от две съществителни имена е разгледан като една от проявите на безпредложие (Буров 2021), разискван е също от гледна точка на езика на потребителите на интернет и чуждоезиковото влияние (Кирова 2002, 2010, 2012), както и през призмата на медиалекта и глобализацията в езика (Добрева 2015).

В студията си, цитирана по-горе, Е. Добрева (Добрева 2015) разглежда подобни съчетания на синтактично ниво, като ги определя като „словосъчетания по английски структурен модел, който допреди малко повече от две десетилетия беше чужд на българския език, но днес вече се е натурализирал напълно“ (Добрева 2015: 34). Тя привежда примери за подобни словосъчетания, използвани в различни медиалекти – в модните списания, в кратките телевизионни комерсиални реклами и др. На основата на примерите, регистрирани от авторката в медиалекта на модните списания, тя откроява няколко типа подобни синтактични структури. Първият тип конструкции съдържат първи компонент дума или абривиатура, заети от английския език и изписани с букви от латиницата, и втори компонент българско съществително (*skinny модел*, *SPA бутик* и др.)⁴³.

³ Различните начини на изписване на тези словосъчетания от гледна точка на правописните правила за слято, полуслято или разделно писане не се разглеждат в настоящия текст. По-подробно въпросът се обсъжда в друга разработка на авторката, която предстои да бъде публикувана.

⁴ Примерите, посочени тук, са на Е. Добрева (Добрева 2015: 34–35).

При втория тип англоезичният елемент е изписан на кирилица (*скини панталони, шопинг терапия* и др.), а третият тип, който не съдържа неологизми от английски произход, е видян от Е. Добрева като доказателство за продуктивността на модела (*грим визии, индиго джинси* и др.) (Добрева 2015: 34–35). Като четвърти тип авторката разграничава разгърнатите варианти на разглежданите съчетания – с по-малко (оувърсайз флорални чанти) или с по-голямо английско присъствие (*SOS beauty план, active seed complex*). В отделна група авторката разглежда английски съчетания, изписани на кирилица (*мили-търри стайл, офис дрескод*). Последната група съдържа словосъчетания с два елемента, изписани на английски език (*Fashion Days, beauty zone*), като тук на първа позиция може да се появи и собствено име на марка (*Versace collection, Ford Innovation Days*).

Стоян Буров в студията си „Безпредложие“, включена в книгата с избрани трудове на автора „Лингвистични хоризонти“, представя съчетанията, дефинирани като „апозитивни конструкции от типа съществително (определение) + съществително (определяемо)“, като една от проявите на безпредложие в именната група, наред с „нумеративните конструкции, сложни съществителни и конструкции от типа съществително (определяемо) + съществително (определение)“ (Буров 2021: 227). Ст. Буров съпоставя по-ранния етап от употребата на съчетанията с оглед на влиянието на османския турски език (*боб чорба, тахан халва*) със съвременното състояние, в което отчетливо се вижда огромната роля на германските езици, преди всичко на английския език (*бизнес център, МВР шеф*) (Буров 2021: 229).

Ст. Буров характеризира апозитивните конструкции от типа *кафе вкус* като „последна, трета стъпка в начина на изразяване на атрибутивните словосъчетания: на първо място, най-старинен, съответстващ на славянския синтетичен строй, е моделът относително прилагателно + съществително (в конкретния случай това би била конструкцията *кафеен вкус*), на следващо място е моделът съществително определяемо + предложно-именно съчетание във функция на несъгласувано определение (в конкретния случай – *вкус на кафе*), модел, който е в съответствие с аналитичния граматичен строй на българския език, и на трето място – моделът съществително + съществително, където първото съществително е атрибут, а второто е определяемо (*кафе вкус*). Трите модела в начина на оформление на атрибутивните словосъчетания могат по-общо да се определят като славянски (*кафеен вкус*), романски (*вкус на кафе*) и германски (*кафе вкус*).“ (Буров 2021: 229).

Както се вижда и от приложения по-обширен цитат, трите структурни модела са дефинирани именно от гледна точка на типа конструкция, характерна за конкретна езикова система. Оттук тенденцията за по-честа употреба на една или друга конструкция в съвременния български език може да се разглежда като резултат от действието на засилен езиков обмен в посока от чуждия език към българския (чрез директно заемане на лексикални средства и/или на структурен модел или чрез калкиране на чужди словосъчетания).

Във връзка с прехода от синтетизъм към аналитизъм, отличаващ съвременния български език от останалите славянски езици, Ст. Буров цитира Св.

Иванчев, който обобщава, че „относителното прилагателно име в съвременния български език се намира „под режим на аналитизъм“: в аналитичния български език се ограничават възможностите за образуване на относителни прилагателни за сметка на засилената употреба на предложно-именните съчетания, от друга страна, някои готови вече конструкции от типа относително прилагателно + съществително се подменят с по-нови от типа от съществително определяемо + предложно-именно съчетание“ (например *ягодов сладкиш* и *сладкиш от ягоди*) (Иванчев 1988: 76 – 81, цит. по Буров 2021: 230). Ст. Буров заключава, че „третата стъпка (*кафе вкус*) представлява своеобразен нов вид синтетизъм, който, за да отличим от стария, първичния синтетизъм, можем да определим като „вторичен синтетизъм“. Българската езикова ситуация в момента предлага конкуренция на трите типа конструкции. Старите относителни прилагателни са застинали в отдавна наложили се конструкции, докато иновативните „вторично синтетични“ конструкции все още преобладават в езика на медиите и професионалните жаргони, където представляват „лесни“ и „икономични“ буквални преводи от английския, а от там нахлуват и в разговорната реч.“ (Буров 2021: 230).

В дългогодишната си работа с интернет опосредстваната комуникация и с идиолекта, типичен за потребителите на интернет, Людмила Кирова засяга и въпроса за анализираният тук съчетания. В статията си „Писмено отразяване на подчинителна връзка между съществителни в езика на хора, работещи с компютри“ Л. Кирова (Кирова 2002) анализира настъпилите „промени в лингвистичното сегментиране и съответно в писменото означаване и графичното оформяне на сложносъставени понятия, категоризиращи предмет“. В тази статия е формулирана и още една своеобразна дефиниция на разглежданите съчетания: „(...) атрибутивни отношения, възникнали с цел даден обект да бъде диференциран, индивидуализиран или категоризиран чрез неговата връзка с друг обект. Съществителното в определяема позиция обикновено е терминологично название от чужд произход, което уточнява съдържанието на друго съществително – родна или чужда лексема. Така, денотатът е определен на синтагматично ниво, преди по-нататък да влезе в предикативни отношения, изразени чрез изречение.“ (Кирова 2002).

В друга своя статия – „За един модел на сложна номинация, проникнал с турски заемки, и неговото развитие в съвременния български език“ (Кирова 2012), Л. Кирова проследява пътя на развитие на тези конструкции на българска езикова почва, като разграничава в него три етапа: 1) Навлизане на модела с турски изафети (*тахан халва, рахат локум*); 2) Развитие на модела чрез заемане на термини от английски (*дос файл, рок банда*); 3) Развитие на модела в съвременната разговорна реч и жаргона (*фешън канал, гурме култура*). Според авторката тези конструкции, които тя дефинира като прояви на „безсуфиксна адекватация на чужди съществителни“, ще имат все по-честа употреба и в общоговоримия език (Кирова 2012). Като посочва примери за съчетания, резултат от турско езиково влияние, Л. Кирова подчертава, че съвременната употреба на подобни конструкции е белег за съществуващ езиков усет у носителите

на българския език, за които съчетаването на две съществителни имена с цел определяне на едното от тях не е новост и бързо бива разпознато като продуктивен езиков модел с възможности за разнообразни комбинации (Кирова 2012).

Макар че вниманието тук е съсредоточено основно върху съвременното състояние на конкретното езиково явление и влиянието на английския език, в исторически план може да се проследи още едно, много по-ранно по действие, чуждоезиково влияние при употребата на подобни съчетания от страна на турския език.

Тезата за историческото значение на турските изафети за развитието при употребата на визираните словосъчетания присъства и в книгата на Людмила Кирова „Езикът на BG инфо поколението“. Под *изафети* тук авторката разбира „словосъчетания от две имена, едното от които играе ролята на определение на другото“ (Златанов, Легурска 2002: 62 – 64; цит. по Кирова 2010: 105). Според авторката проникването на изафети от турски език е доказателство за способността на българската езикова система да прилага два различни по същността си модела с цел адаптиране на заемка в атрибутивна функция (Кирова 2010: 105). Л. Кирова визира, първо, модел, при който „чуждото съставно наименование може да остане „фосилизирано“ (*Караач дере, боб чорба*), а на следващ етап – копирано – пренасяйки съвсем точно модела на синтактичното словообразуване на оригинала (*Петрич кале, леца чорба*)“ (Кирова 2010: 105 – 106), и второ, модел, при който чуждият елемент е напълно адаптиран към българската езикова система (*Стария бунар, бобена чорба*). В тази връзка авторката заключава, че „колкото по-широка е основата на заемането, толкова повече се излиза извън пренасяне на конкретни „фосилизирани“ номинации и се върви към свободно свързване на заетите лексеми в езика приемник“ (Кирова 2010: 106). От съществено значение за настоящата статия е обобщението, което Л. Кирова формулира, а именно, че „съществува паралелизъм в начина на проникване на изафетите от турски и пътя на развитието на този модел в настоящето под действие на терминологичен модел, зает от английски“ (Кирова 2010: 106).

Л. Кирова разглежда процеса на адективация в неговата зависимост от фактора двуезичие, присъщо на някои от специализираните подезици, чиито носители според авторката „осъзнават връзката на заеманите единици с оригинала като значение и граматична функция и имат прагматични основания да се придържат към безсуфиксния модел“ (Кирова 2010: 107). Авторката обобщава, че „социални групи, които съществуват в условия на интензивен езиков контакт с английския език по линията на основната си дейност, единно прилагат синтактично свързване на самостоятелни думи (аналитичен подход), там, където в общонационалната практика се използват групови абривиатури и композити (синтетичен подход).“ (Кирова 2010: 108).

И тук, и на други места в цитираната книга и в някои от статиите си Л. Кирова характеризира засилващата се употреба на визираните словосъчетания като доказателство за „нарастващ аналитизъм“, породен от „разширяването на номинацията чрез синтактични средства“ (Кирова 2010: 107), вследствие

на взаимодействието на българския с английския език, който принадлежи към групата на аналитичните езици.

Несъмнено трябва да се отбележи, че така формулирана тезата на Л. Кирова е диаметрално противоположна на изложеното по-горе становище на Ст. Буров за атрибутивните съчетания с първи компонент дума от чужд произход като проява на нов вид синтетизъм, наречен от автора „вторичен синтетизъм“. Факт, който поради ограничения обем на настоящата статия няма да бъде задълбочено анализиран, но може да стане част от бъдещо изследване.

По същността си употребата на съчетания от две съществителни имена, чийто първи компонент е дума от чужд произход, лишена от морфологически маркер, представлява прилагане на родна почва на чуждоезиков синтактичен модел. Причината за реализирането на подобни съчетания може да се търси например в липсата на каквито и да е морфологични показатели на една голяма част от съществителните имена в английски език (езика, от който най-често се заемат чужди думи, заемащи първата позиция в съчетанията), което улеснява „трансформацията“ на почти всяко съществително име в прилагателно (влизайки в роля на определение в синтактичен план). Тази морфологична „немаркираност“ на съществителното име се запазва и в езика приемник, за разлика от съществуващия преди години стремеж обликът на всяка заета дума да се приспособява към българските морфемни модели.

Сред регистрираните в корпуса примери се открояват няколко типа конструкции, които могат да се обобщят под формата на своеобразна класификация, която в някои аспекти се припокрива с класификацията на Е. Добрева, цитирана по-горе в текста. По този начин важноста на въпроса за употребата на този синтактичен модел получава поредно потвърждение. Още повече, че студията на Е. Добрева излиза от печат през 2015 г., а днес, 8 години по-късно, употребата на съчетания, образувани по същия образец, не само че не е изчезнала или поне намалела, а напротив, дори днес се отличава с все по-голяма честотност.

При първия тип в начална позиция е английска дума, изписана на латиница, а като подвариант на тази група се явяват примерите, в които първият елемент е инициална английска абревиатура. Заради ясно заявеното предпочитание към английската графична система тези съчетания могат да се разглеждат като още по-категорично доказателство за силно чуждоезиково влияние и на още едно ниво – графиката. Част от засечените примери са: *last minute* пощивка, *cancel*-културата, *secondhand* мода (дрехи, септември), *food* стилист; *STEM* среда (пространство, център, програми, кабинет), *VIP* билет, *IT* специалист, *PR* комуникации, *HPV* ваксинация.

При втория тип и двете думи в съчетанието са изписани на кирилица, включително и английската по произход, като и тук първият елемент може да бъде и инициална абревиатура. Става дума за примери от типа: *кенсъл* култура, *стриймнг* платформа, *проджект* мениджър, *блинк* тоалет, *ритейл* зона (парк), *джендър* диктатура (пропаганда), *бюти* продукт, *пивот* таблица, *парти* облекло, *онлайн* книжарница, *веган* майка, *пейсли* принт; *ЛГБТИ*-общност, *ВИП* зона.

Би могло към тези два типа да се добави и още една група, при която чуждият елемент (независимо от графичния си облик) е само един от компонентите на разширено словосъчетание, например: **5G** мобилен план; **пълна QWERTY** клавиатура; **основния 6,7-инчов Dynamic AMOLED 2X** дисплей; здравословна **ол инклузив** почивка, **всички Android 12+** смартфони, **Национален офроуд** събор, **пранк** скулптурна инсталация, **STEM** учебно съдържание, **secondhand** и **outlet** модни находки, нова **WTA 1000** шампионка, 10 „**must-read**“ заглавия, световна **ИТ** индустрия.

В редица случаи първата позиция е заета от собствено име, което най-често е изписано на латиница – **Барби** тренд, **Pivot** таблици, **Milka** вкус, **JUSK** ваучер, **DM** магазин, **Viber** канал, **Terrace** кецове.

По-особено внимание заслужава и фактът, че чужди компоненти, които традиционно са образували подобни словосъчетания с ограничен брой думи – например **видео клип**, **бизнес център**, **тенис корт**, **поп музика**, **шопинг център**, **фитнес център**, влизат в състава на съвсем нови съчетания, като се комбинират с думи, назоваващи явления, привидно несъвместими с чуждия елемент. Примери за това са: **видео авангард**, **бизнес закуска**, **тенис легенда (икона, звезда)**, **поп пионер (принцеса, съвършенство)**, **шопинг разнообразие**, **фитнес експерти (ентузиастични, рецепта)**. Подобни употреби се явяват ярко свидетелство за продуктивността на разглеждания синтактичен модел и за на практика неограничените комбинации, които могат да се образуват.

Както се вижда и от приведените по-горе примери, подобни съчетания се срещат в текстове, принадлежащи на разнообразни тематични области, като здраве, образование, култура, технологии, мода, спорт и др., което също може да се тълкува като поредно доказателство за зачестилата им употреба и за все по-широкото влияние на английския език, което те онагледяват.

В заключение може да се отбележи, че за разлика от заемането на чужди думи, неразривно свързано с появата на нови реалии в резултат на развитието в различни сфери от живота, все по-честата употреба на чужд синтактичен модел, влизащ в противоречие с традицията за адаптиране на чуждоезиковия елемент, е ясен индикатор за промяна в резултат от влиянието на английския език не просто на лексикално ниво, но и на структурно ниво, което традиционно се възприема като по-устойчиво на чуждоезиково влияние. Големият брой засечени употреби говори за наличието на продуктивен езиков (синтактичен) модел за изразяване на атрибутивно отношение между двата компонента на съчетанията, предпочитан от носителите на езика пред традиционните български конструкции.

И тук, както и в много други области на езика, в които протичат активни процеси, е важно новото явление да се наблюдава внимателно и да се проследява неговото развитие, за да може да се стигне до точна и прецизна прогноза за бъдещето му в езика. При изготвянето на прогнозата трябва да се има предвид тенденцията, чието проявление се явява конкретното езиково явление. В случая може да става въпрос за поредно доказателство за продължаващия преход от синтетизъм към аналитизъм или за поява на „вторичен синтетизъм“

в сђвременниђ бђлгарски език, а сђщо и за опит за езикова икономиђа, особено ако сравним визираниђе сђчетаниђа сђс сђответстващиђе им по значениђе предложни сђчетаниђа. Този езиков модел може да бђде мотивиран и с послђдствиђа от глобализациђата в живота като цяло и с конкретните ђ проявлениђа в езика.

Цитирана литература

- Буров 2021:** Буров, С. Ливгвистични хоризонти. Избрани трудове. В. Търново: ИВИС.
- Добрева 2015:** Добрева, Е. Нови медиђи, нови медиалекти, глобанглизациђа. – В: Нови медиђи, аудиторђии, бизнесмоделђи. Проданов, Ю (ред.). Шумен: Фабер, 13–63.
- Кирова 2002:** Кирова, Л. Писмено отразяване на подчинителна връзка между съществителни в езика на хора, работещи с компютри. – В: Електронно списание LiterNet, № 3 (28), 09. 03. 2002. <<https://litenet.bg/publish3/lkirova/sliato.htm>> [31. 10. 2023]
- Кирова 2010:** Кирова, Л. Езикђт на ВГ инфо поколениђето. София: Галик.
- Кирова 2012:** Кирова, Л. За един модел на сложна номинациђа, проникнал с турски заемки, и неговото развитие в сђвременниђа бђлгарски език. – В: Електронно списание LiterNet, № 5 (150), 03. 05. 2012. <<https://litenet.bg/publish3/lkirova/turski-izafeti.htm>> [31. 10. 2023]

Елица Ј. Топалова

СИНТАГМЕ САСТАВЉЕНЕ ОД РЕЧИ СТРАНОГ ПОРЕКЛА И ИМЕНИЦЕ КАО ПРИМЕР УТИЦАЈА СТРАНОГ НА БУГАРСКИ ЈЕЗИК (АКТУЕЛНО СТАЊЕ И ТЕНДЕНЦИЈЕ ДАЉЕГ РАЗВОЈА)

Чланак је посвећен атрибутивним синтагмама у којима је прва компонента реч страног порекла. Њихову широку употребу у бугарском језику посматрамо као резултат страног језика, најчешће неког из групе германских језика. Могући разлози за стварање оваквих синтагми су морфолошка немаркираност прве компоненте, која је обично преузета из енглеског језика, очување те немаркираности и у језику домаћину, те интеракциђа између аналитичких и синтетичких процеса у језику.

Кључне речи: атрибутивне синтагме, именице, утицај страног језика, енглески структурни модел, онлајн медиђи

Elitsa Y. Topalova

CASES OF COMBINATIONS OF WORD OF FOREIGN ORIGIN
AND NOUN VIEWED AS EXAMPLE OF FOREIGN LINGUISTIC
INFLUENCE IN BULGARIAN
(CONTEMPORARY STATE AND FUTURE DEVELOPMENT)

The paper explores the use of attributive combinations of words having as their first component a word of foreign origin. The widespread use of this linguistic phenomenon is seen as the result of foreign linguistic influence. The object of research is the language of the online media, while the subject of research are the combinations of two nouns, one of which is a word of foreign origin, which explains in some respects the second component of the combination. The choice of the online media as a source of the examples is motivated by the wider popularity of the online media in comparison with so-called traditional print media.

Keywords: attributive combinations, nouns, foreign language influence, English structural model, the online media

ПРОШЛО И БУДУЋЕ У ГРАМАТИКАМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду се даје преглед података којима се у граматицима српског језика упућује на прошло или будуће време. Систематизација грађе указала је на двојаку појаву ових података: 1. позивање на прошло са циљем разумевања савременог стања (обично у фонетици); 2. помињање прошлог и будућег времена у вези са врстама речи, где се на једној страни налазе глаголи као врсте речи којима се исказује прошло, садашње и будуће време, а на другој остале врсте речи којима се означава време и време као резултат синтаксичких односа, што је најчешће у вези са врстама речи.

Кључне речи: време, прошлост, историјска граматица, упоредна граматица

1. Када се говори о прошлом и будућем у језику, или прецизније у граматици једног језика, обично се мисли на прошло, садашње и будуће време, тј. на глаголске облике, будући да се њима казује време, тј. глаголи знају за категорију времена вршења онога што глагол означава, а то је радња, стање или збивање (СТАНОЈЧИЋ 2010: 164). У овоме раду се прошло и будуће посматра у једном ширем контексту, па се трага за помињањем прошлог или будућег у оквиру сваког граматичког нивоа. Почетна хипотеза била је да се прошло (и будуће) могу јавити најмање тројако.

А. Један вид појаве прошлог и позивања на оно што је у прошлости било јесте реконструкција стања у фонетици – да бисмо разумели савремено стање, морамо се позвати на стање у (далекој) прошлости.

Б. Други вид јесте помињање прошлог (и будућег) у вези са врстама речи, где би на једној страни требало издвојити глаголе, а на другој остале врсте речи.

В. Трећи вид се тиче синтаксичких односа.

2.1. Дакле, помињање прошлог (не и будућег) налазимо у фонетици (и фонологији). Будући да се у овом делу граматице говори о гласовима, а чињеница је да је гласовни систем временом трпео промене, обично у правцу поједностављења и упрошћавања, тешко је разумети садашње стање без позивања на прошло.

2.1.1. Стевановић (1989: 98) примећује да „гласовни закони вреде за одређено време, што значи да су промене које се по њима врше везане за

¹ jordana.markovic@filfak.ni.ac.rs

одређени период времена” и стога су временски ограничени. Чињеница је, међутим, да нас проучавање стања савременог језика често „присиљава да се задржавамо на извесним гласовним појавама из прошлости” (СТЕВАНОВИЋ 1989: 118). Михаило Стевановић (1989: 98) тврди да се за сваку гласовну промену тачно или приближно може утврдити „време у које се она вршила”.

Говорећи о апсолутним променама, он у напомени каже: „У *даљој прошлости* наш језик је [...] поред данашњих пет самогласника [...] имао још и самогласнике”, и ту набраја назале λ (е) и κ (о), јери (ы), јат (Ђ), вокално l и полугласнике предњег и задњег реда, за које наводи да су „потпуно нестали из свих, или бар из већине дијалеката српскохрватског језика” (Исто: 85), а само термин *прошлост* користи објашњавајући аналогију: „У 1. л. ј. презента имали су у *прошлости* завршетак y ” (Исто: 104). Ни резултате јотовања није могуће објаснити без позивања на прошлост: „Јотовање се вршило у *давној прошлости*, знатно *пре историјске епохе развитка српскохрватског језика*” (Исто: 132).

За назал предњег реда Стевановић (1989: 85) каже да је „у *преисторијској епоси српскохрватског језика (тј. пре појаве најстаријих писаних споменика његових)* прешао у e ”. Код јерија истиче да се „од времена *наших најстаријих писаних споменика* почео мењати” (Исто: 95).

Прошлост је у овој граматици некада означавана само придевски: „Изговор *некадашњег Ђ* (јата)”, „*некадашњи глас*” (Исто: 87), „садашње своје облике добили су од *ранијих*” (Исто: 102).

Иако Стевановић тврди да се свака појава у језику упоредним проучавањем може временски позиционирати, такав податак стоји једино у вези са преласком $-l > -o$ и везује се за крај друге половине XIV века, јер се, како истиче, „тачно зна да тај гласовни закон није вредео пре половине тога века, као што је познато и да се гласовна промена о којој је овде реч већ у XV веку није више вршила” (Исто: 98), тј. вршила се „у *једном кратком временском периоду прошлости (у другој половини XIV в.)*” (Исто: 152). Неке промене вршиле су се „у једној *ранијој епоси опитесловенске језичке заједнице*”, тј. „у *време опитесловенске заједнице*” (Исто: 98), тј. „*много пре његове историјске епохе развитка*” (Исто: 124), што је пример релативности временског оквира. Када говори о превоју вокала, Стевановић се позива на „*одвећ далеку и још тамну прошлост*” (Исто: 123).

Говорећи о промени o у e , Стевановић (1989: 119) каже да се „*некада* вршио гласовни процес”, те имамо прилошко одређење.

2.1.2. У средњошколској граматици чији су аутори Ж. Станојчић и Љ. Поповић, у одељку *Појмови и термини јотовања и палатализације* (2011: 54), налазимо позив на *историјску фонетику, историјску граматику, упоредну граматику, упоредну историјску граматику, неке историјске фазе српског језика, историјски развитак нашег језика*, када се жели показати да су се ове алтернације дешавале у тачно дефинисаним условима, али да то у савременом тренутку није видљиво. Стога у вези са овим алтернацијама стоји и твр-

дња: „Углавном су производ *некадашњих фонетских промена*, оних које су се вршиле у *далекој прошлости* нашег језика (још у *прасловенском периоду*), а чији су се резултати сачували у облицима и извођењу (деривацији) речи” (СТАНОЈЧИЋ–ПОПОВИЋ 2011: 54). Када се говори о алтернацијама у вези са сонантом *j*, такође се истиче: „Производ су *некадашњих асимилационих промена*” (Исто), „у току *историје српског језика* било је, у *различитим временима*, неколико јотовања” (Исто: 55) и „јотовање [ј]е фонетска промена која се вршила у *прошлости*, али се не врши данас” (Исто).

Код алтернације вокала *o* : *e*, у напмени, написаној ситнијим словима, појашњава се да је „са гледишта *упоредне и историјске граматике*” (Исто: 57), „садашња вокалска алтернација *o* : *e*” „производ *некадашњег фонетског процеса* асимилације (једначења) вокала задњег реда (тврдог) *o* према претходном меком палаталном сугласнику основе” (Исто). Позив на „*упоредну и историјску граматiku*” у напмени стоји и код *превоја самогласника* и тврди се: „Овакве алтернације вокала производ су *врло давних промена* у самим самогласницима” (Исто).

Са појмом полугласник, који није саставни део фонолошког инвентара стандардног српског језика, аутор упознаје читаоца на исти овај начин – у напмени у делу о *непостојаном a*, односно *алтернацији a* : \emptyset : „Садашња морфолошки и творбено условљена алтернација *a* : \emptyset , како се у *историјској граматичи* дефинише, такође је производ *некадашњих фонетских промена* у језику”. Наиме, непостојано *a* постало је „вокализацијом *некадашњег* полугласника” (Исто: 59). Такав принцип примењен је и када се објашњава *промена l* у *o*, уз позив на *историјску граматiku* и *период пред крај XIV века* (Исто: 60). У вези са вокалом *Ђ* прошлост се исказује синтагмом „у *току историје*” (Исто: 67), али и придевски: „Фонетске вредности *некадашњег* вокала *Ђ*”, „*стари* глас *Ђ*” (Исто), „вокал *и* од (*старога* *Ђ*)” (Исто).

2.1.3. Код Клајна (2005) у фусноти на 21. страни налазимо „у *старијем језику*”, у вези са вокалним *p*. Говорећи о палатализацији, Клајн прошлост означава придевски: „Од *некадашњег пек-ти*” (2005: 33), као и „*првобитна* основа је видљива” (Исто). У вези са јотовањем Клајн констатује да „његово присуство не можемо утврдити без *историјске граматике*” (Исто: 35). Код финалног *л* налазимо да је то промена „која се јавља *крајем 14. века*” (Исто: 36). У фусноти на 38. страни Клајн примећује да се у „*старијем језику*” ниједна реч није могла завршавати на два сугласника.

2.1.4. Како се из прегледа види, прошло у граматикама није увек исто именовано.

Тако код Стевановића налазимо: *прошлост, даља прошлост, давна прошлост, одвећ далека и још тамна прошлост, један кратак временски период прошлости (друга половина XIV в.), историјска епоха развитка српскохрватског језика, преисторијска епоха српскохрватског језика (тј. пре појаве најстаријих писаних споменика његових), опитесловенска језичка заједница, време опитесловенске заједнице, много пре његове историјске*

епохе развитка, време наших најстаријих писаних споменика, некадашње Ђ (јат), некадашњи глас, садашње своје облике добили су од ранијих, ранија епоха, некада и сл.

У граматички Станојчића и Поповића (2011) стоји: *историјска фонетика, историјска граматика, упоредна граматика, упоредна историјска граматика, упоредна и историјска граматика, неке историјске фазе српског језика, историјски развитак нашег језика, некадашње фонетске промене, некадашњи фонетски процес, некадашње асимилационе промене, врло давне промене, прошлост, далека прошлост, различита времена у прошлости, прасловенски период, историја српског језика, у току историје, период пред крај XIV века, некадашњи полугласник, некадашњи вокал Ђ, стари глас Ђ, и сл.*

Код Клајна имамо *старији језик, некадашње (нек-ти), првобитна* (основа), *историјска граматика*, (која се јавља) *крајем 14. века* и сл.

Очигледно је да се време различито номинује у овим формулацијама. Некада се везује за појам прошлог времена²: *прошлост, даља прошлост, далека прошлост, давна прошлост, одвећ далека и још тамна прошлост*; некада за промене у језику: *врло давне промене, некадашње фонетске промене, некадашње асимилационе промене, некадашњи фонетски процес*; некада за фазе у развоју језика: *неке историјске фазе српског језика, историјски развитак нашег језика, историја српског језика, старији језик*; затим за појаву писмености и писаних споменика: *пре појаве најстаријих писаних споменика*, време *наших најстаријих писаних споменика*; или за одређену научну област: *историјска фонетика, историјска граматика, упоредна граматика, упоредна историјска граматика*. Најстарији период до којег се сеже, а који је номиниран јесте *прасловенски период*, док је прелазак *-л > -о* прецизно везан за одређени временски период (*крај 14. века*). Понекад је пак прошлост одређена само придевом: *некадашњи* вокал Ђ, *стари* глас Ђ, *некадашње (нек-ти), првобитна* (основа); или прилогом (*некада* [се] вршио гласовни процес).

2.2. Други начин увођења појма време – прошло и будуће (поред садашњег) налазимо у морфологији. Наравно, то се односи пре свега на глаголе, али и на друге врсте речи.

Тако се код именица у делу у којем се говори о граматичкој категорији броја именица у напомени истиче: „У *ранијим фазама своје историје*, наш језик је имао и посебне облике за означавање две јединке, тзв. облике двојине (дуала)” (СТАНОЈЧИЋ–ПОПОВИЋ 2011: 80).

Временско одређење може бити у вези са поделом придева према значењу, тј. у вези са придевима временског односа – „они су придеви који означавају време на које се односи појам означен именицом уз коју придев стоји” (СТАНОЈЧИЋ–ПОПОВИЋ 2011: 93), па се из наведених примера види да се овом врстом речи поред садашњег може означавати и прошло и будуће време

² У РСЈ прошлост је дефинисана као ‘време које је прошло; догађај из тога времена’.

(*јучерашњи, прошлогодишњи, сутрашњи* и сл.) иако у дефиницији то није експлицитно наведено.

Као речи које стоје уз глаголе и одређују их, између осталог, и према времену (СТАНОЈЧИЋ 2010: 190–191), прилози могу бити они који казују да се нешто десило у прошлости или ће се десити у будућности: *јуче, лане, сутра, догодине* и сл.

Предлози стоје испред одређених речи и служе за означавање њиховог односа према другим речима (СТАНОЈЧИЋ 2010: 192), а тај однос, између осталог, може бити и временски. Тај однос видљив је у примерима типа: *Пре лета* смо били на Сувој планини; Ласте ће се опет вратити у *пролеће*. Истина, појам прошлог и будућег није увек тако очигледан – потребан је шири контекст.

Везници служе за означавање везе међу речима у реченици и везе међу реченицама, али будући да они означавају и врсту везе, тј. врсту односа, могу бити и везници временског односа међу зависним реченицама, када повезују зависне са управним реченицама (СТАНОЈЧИЋ–ПОПОВИЋ 2011: 134–135). Тако у вези са везником *тек* Клајн каже да он „упућује на радњу која касни” (КЛАЈН 2005: 166).

Занимљив је Клајнов коментар да „у *старијем језику*” уместо перфекта може бити употребљен имперфекат (2005: 118).

Дакле, поред глагола, које ћу у овом осврту изоставити, време је неминован елемент при дефинисању значења придева, прилога, предлога и везника.

Овај елемент видљив је и у творби, будући да поједини творбени форманти доносе своје значење. Тако код префикса *по-* Клајн каже да „може имати значење *'после'*” (2005: 200), код префикса *пра-* да „појачава значење *давне прошлости*” (Исто: 203), а код префикса *пред-* да има „најчешће *временско значење*” (Исто: 208).

У овом делу је позивање на прошло време, као што је то било у фонетици, ретко. Такви су примери: у *ранијим фазама своје историје* и у *старијем језику*. Време (прошло, садашње и будуће) у овом делу је у вези са значењем и оно је видљиво или у опису семантике (појачава значење *давне прошлости*) или у примерима (*јучерашњи, прошлогодишњи, сутрашњи*).

2.3. Трећи вид помињања прошлости и будућности налазимо у синтакси.

Информација о времену постоји у вези са значењем појединих падежа, а које време је у питању – види се из контекста. Такво значење имају генитив, акузатив, инструментал и локатив, што се обрађује и код прилошких одредаба (ВУЈОВИЋ 2003: 99, 101, 102; СТАНОЈЧИЋ 2010: 326–358).

Овакву информацију налазимо у вези са прилошким одредбама, које могу бити и одредбе за време (КЛАЈН 2005: 235). Наравно, ту су и временске реченице, које почињу прилозима за време или временским везницима (КЛАЈН 2005: 246).

Код временских реченица наводи се да оне почињу „прилозима за време, односно временским везницима”, а могу се надовезивати и „на именицу која означава одређено време” (КЛАЈН 2005: 246), чиме је заправо показана међу-

зависност врсте речи са синтаксичким односима. Овако употребљене речи и изрази се заправо најчешће понашају као прилози (КЛАЈН 2005: 241).

Код реалних реченица Клајн истиче да „исказују остварљив и актуелан услов, који се најчешће односи на будућност или на садашњост, а ређе прошлост” (2005: 252). „За будући услов, у зависној реченици се употребљава презент или футур други” (Исто). „Уместо везника, за будући услов може се употребити речца *ли*” (Исто).

Леп пример представљају следећи коментари: „Иреалне реченице делимо на две подврсте, према томе да ли се односе на садашњост или прошлост”; „Иреалне реченице за прошлост означавају радњу или ситуацију која се само замишља, а није се догодила” (КЛАЈН 2005: 253).

У овоме делу готово да нема позивања на прошлост, али има помињања времена, и прошлог и будућег, у вези са семантиком падежа са временским значењем и с тим у вези и прилошким одредбама са временским значењем. И семантика реченица даје доста података о времену, те се време помиње при дефинисању таквих реченица.

2.4. О опречним проблемима, пре свега у вези са увођењем елемента прошлости у језик, сведочи пример сликовите и прегледне граматике намењене најмлађима.

Душанка Вујовић у *Грамотоломији, прегледној граматичи српског језика*, граматичи намењеној деци основне школе, избегава позивање на прошло време када говори о гласовним алтернацијама. Заправо, сврстава их у старе појаве тако што у загради код наслова *Гласовне промене* додаје – *историјске*. У овој граматичи време се први пут помиње код глагола и потом код придева, тј. код временских придева (ВУЈОВИЋ 2003: 45), прилога (временских), предлога који означавају временске односе, а затим код прилошких одредаба. Код основних значења и функција падежа налазимо да се генитивом исказује време (*ручао сам пре тебе*) и да је то служба прилошке одредбе за време, што важи и за акузатив (*у недељу ћу ићи код родитеља*), инструментал (*сатима сам те дозивала*) и локатив (*у марту ћемо почети реновирање куће*).

То нам говори о томе да аутор избегава помињање онога што је некада било зато што је деци то тешко разумљиво, мада је чињеница да је отежано разумевање околности у којима се нешто дешава(ло) на основу стања у савременом језику. Како објаснити ликове *додатак*, *додаци*; *отац*, *оче*; *јунак*, *јуначе*, *јунаке*; *јак*, *јачи*; *тих*, *тиши*, ако се не позовемо на време када су се те фонетске алтернације вршиле и дефинишемо услове (веома очигледне), тј. околности у којима су се вршиле?

3. На основу прегледа грађе из граматика, очигледно је да почетна хипотеза о тројаком помињању прошлог и будућег времена у граматицима није оправдана. Наиме, показало се да морфологију и синтаксу треба објединити из најмање два разлога. Први је да се време у оба случаја јавља у вези са семан-

тиком, а други да је често преплитање (нпр. временски прилог јавља се и као прилошка одредба).

Прошло време се веома често у граматикама јавља у одељку о гласовима у функцији разјашњења замагљених околности у којима одређену појаву треба препознати, а на основу стања у савременом језику то није ни видљиво ни очигледно. Из тог дела је очигледно да су се бројне појаве десиле давно, али њихове последице огледају се и у савременом језику. То време обично није лако прецизно одредити, па се такав период номијуе као: *прошлост, давна прошлост, прасловенски период, време пре појаве најстаријих писаних споменика, некада, раније* и сл. Прецизан податак стоји једино у вези са преласком финалног *л* у *о* и везује се за крај 14. века.

У морфологији је овакав податак раритетан, а у синтакси га у принципу нема. Тамо се и прошло и будуће време јављају у вези са семантичком дефиницијом или је то очигледно из контекста тамо где постоји временски елемент.

Дакле, садашњост се не може разумети без познавања прошлости, а будућност зависи и од прошлости (и од садашњости) и то је чињеница која није карактеристична само за језик и граматiku.

Цитирана литература

- ВУЈОВИЋ, Душанка. *Грамотоломија, прегледна граматика српскога језика*. Нови Сад: Либер – Театар За, 2003. <Chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://sasauha.files.wordpress.com/2013/07/gramatolomija.pdf> Прегледано 29. 10. 2022.
- СТАНОЈЧИЋ, Живојин. *Грамматика српског књижевног језика*. Београд: Креативни центар, 2010.
- СТАНОЈЧИЋ, Живојин, Љубомир ПОПОВИЋ. *Грамматика српског језика за гимназије и средње школе*. Београд: Завод за уђбенике, 2011.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик I*. Београд: Научна књига, 1989.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик II*. Београд: Научна књига, 1989.
- КЛАЈН, Ivan. *Gramatika srpskog jezika*. Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.

Йордана С. Маркович

МИНАЛО И БЪДЕЩЕ В ГРАМАТИКИТЕ НА СРЪБСКИЯ ЕЗИК

В статията е направен преглед на показателите, които в граматиките на сръбския език насочват към минало и бъдеще време. Систематизацията на материала показва двойка проява на изследваните данни: 1. позоваване на миналото с цел да се разбере съвременното състояние (обикновено във фонетиката); 2. употреба на минало и бъдеще време във връзка с частите на речта, като на единия полюс се намират глаголите, чрез които се изразява минало, сегашно и бъдеще време, а на другия полюс са останалите части на речта, с които се обозначава времето и времето като резултат от синтактични отношения, свързани най-често с частите на речта.

Ключови думи: време, минало, историческа граматика, сравнителна граматика

Йордана С. Маркович

ПРОШЛОЕ И БУДУЩЕ В СЕРЪБСКИХ ГРАММАТИКАХ

В статье представлен обзор данных используемых в грамматиках сербского языка которые касаются прошлого или будущего времени. Систематизация указала на тройное появление этих данных: 1. обращение к прошлому, с целью понять настоящее состояние (обычно в фонетике), 2. упоминание прошедшего и будущего времени в связи с видами слов, когда с одной стороны стоят глаголы как виды слов, выражающие прошедшее, настоящее и будущее время, а с другой – другие виды слов, обозначающих время и 3. время, которое является результатом синтаксических отношений.

Ключевые слова: время, прошлое, историческая грамматика, сравнительная грамматика

АКТУАЛНИ ПРОЦЕСИ В ЕЗИКОВАТА СИТУАЦИЯ В КРАЙНИЯ БЪЛГАРСКИ СЕВЕРОЗАПАД

В изследването се анализират някои актуални процеси в езиковата ситуация в крайния български Северозапад. Представен е рейтингът в билингвалния атитюд на пет маркера в българската реч на билингви от селища в общ. Брегово (Видинско). Достига се до извода, че съвременната езикова ситуация в крайния български Северозапад може да се характеризира като езикова ситуация с наличие на билингвизъм и диглосия, но заради различни фактори ролята на диглосията се засилва за сметка на билингвизма. По-голяма част от младото поколение са монолингви или в състояние на частичен билингвизъм, което вероятно ще се отрази и върху езиковата ситуация в бъдеще.

Ключови думи: езикова ситуация, билингвизъм, диглосия, социолингвистични маркери

1.0 Въведение

В редица селища в крайния български Северозапад (около гр. Видин) езиковата ситуация може да се класифицира като съчетание от билингвизъм и диглосия, тъй като жителите на тези селища в ежедневието си паралелно с формации на българския език (книжовна и диалектни) използват и влашки диалекти, които са силно побългарени варианти на румънски диалекти. Под билингвизъм традиционно в социолингвистиката се разбира „съвместното съществуване, функциониране и взаимодействие между два езика в рамките на един и същ езиков/речев колектив...“ (Пачев 1993: 18), докато диглосията е „съвместното съществуване, функциониране и взаимодействие между две разновидности на един език в определена езикова/речева общност...“ (Пачев 1993: 37). Напоследък в социолингвистиката все повече се възприема предложената от американския социолог и лингвист Дж. Фишман през 60-те години на XX в. по-широка дефиниция на диглосията, където водещо е наличието на йерархия при формациите в езиковата ситуация, без значение дали са формации на един и същи език, или на различни езици (Fishman 1967). С други думи, след като в една общност се използват формации на два езика, които имат различен статус (висок-нисък), то налице е билингвизъм с диглосия (или според терминологията на А. Швейцер и Л. Б. Николски (Швейцер, Никольский 1978) – екзогlossen небалансирана езикова ситуация).

¹ w.marinov@ts.uni-vt.bg

В периода 2001 – 2005 г. беше изследвана българската устна реч на жители от 5 билингвални селища от общ. Брегово – селата Балеј, Врџв, Делејна, Косово и гр. Брегово, с оглед на интерференцията от влашкия диалект, а резултатите бяха представени в монографията „Билингвална интерференция в крайния български Северозапад“ (Маринов 2008). Анализът на идиолектите показва, че в изследваните селища българският език е представен чрез три формации – а, в и с, които имат различен рейтинг според билингвалния атитюд на представителите на трите поколения – младо (20 – 25 г.), средно (26 – 65 г.) и възрастно (над 65 г.). Наред с това в речта на информаторите бяха регистрирани два типа маркери: 1) маркери, които са резултат от вътрешния превод от влашки на български, т. нар. интерференция; 2) маркери, които са характерни за околните западни (северозападни) български диалекти, като честотата на маркерните прояви в българската реч на билингвите пряко корелира със степента на образование и възрастта.

2.0 Обект и цел на изследването

Обект на настоящото изследване е съвременното състояние на езиковата ситуация в крайния български Северозапад, а целта е да се представи тенденцията на развој ѝ чрез съпоставка с оценката на билингвите по отношение на някои маркери в българската им реч преди 20 години и анализ на билингвалните атитюди днес.

3.0 Дизайн на експеримента

В експеримента участваха 30 лица билингви, от които 10 са представители на младото поколение, 10 – на средното и 10 – на възрастното (над 65 г.). От тях 3 са с начално образование, 3 – с основно; 18 – със средно; 1 – с полувисше и 5 – с висше. Анкетираните лица трябваше да изслушат различни конструкции, които съдържат един от изследваните маркери, след което да оценят като правилна (с 2 т.) или неправилна (1 т.) съответната конструкция. Средната стойност на всеки маркер показва рейтинга му в билингвалния атитюд. Колкото стойността е по-близо до 2, толкова маркерът е по-престижен. Ако стойността е по-близо до 1, маркерът е контрастен и се отчита от билингвите като отклонение от българската норма. Естествено, в изследването няма как да бъде изолирана напълно субективността на анкетираните лица. Тук може да се отбележи, че избраният начин за провеждане на експеримента и за обработката на резултатите е успешно апробиран (в комплексния му вариант) от Кр. Алексова в множество изследвания за установяване на йерархия при социолингвистичните променливи (Алексова 2005; 2016; 2023).

Маркерите, които анкетираните лица оцениха, бяха:

- 1) Употреба на форми на личното местоимение *ѝа-ѝазе / он, она, оно, они;*
- 2) Депалатализация на глаголи и имена от типа *вѝрѝвѝ, правѝвѝ / лекарѝвѝ, учителѝвѝ;*

- 3) Смесване на формите за 3 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. от типа *ште дойде нашите довечера*;
- 4) Замяна на предлози от типа *с тойага на ръцете* (на в. м. в)
- 5) Словоредна инверсия (клитика в началото на фразата) от типа на *Ти казах на тебе*.

От петте изследвани маркера първите два са интерференция от околните западни български диалекти, 3 и 5 – от влашкия диалект при вътрешен превод, а 4 може да се дължи както на българско диалектно влияние, така и на влашко.

4.0 Анализ на резултатите

4.1. Употреба на формите на личните местоимения *яа – йазе / он, она, оно, они*

Този маркер беше регистриран предимно в българската реч на по-възрастни билингви, както и при информатори с различна степен на образование, които работят и живеят в монолингвални селища, където в ежедневието се използва някой от западните български диалекти. При обработката на аудиозаписите беше установено, че за проявите на този маркер релевантни са социално-демографските генеративи *месторабота* и *местоживеене*. От I се вижда, че най-висока толерантност към проявите на този маркер се среща при представителите на възрастното поколение, докато за всички представители на младото поколение това е контрастен маркер.

4.2. Деналатализация или дейотация на глаголни и именни форми

Резултатите от проучването показаха, че затвърдяването на меките консонанти в глаголни форми и членувани имена, напр. *вървѣ, правѣ, белѣ, добриѣ, лекарѣ, учителѣ*, е с най-ниска степен на маркираност (вж. II). Вероятната причина за високите стойности, т.е. за високия рейтинг в билингвалния атитюд, е честата му проява в речта не само на жителите на околните областни центрове Видин, Враца и Монтана, но и на столицата. Според М. Виденов „определени софийски съсловия чрез речта си определят нормите на съвременния български книжовен език. [...] водеща роля има не целокупното софийско гражданство, а софийската интелигенция, чиито представители най-често са пред микрофоните на масмедиите – политици, учени, журналисти, хора на изкуството и т.н. Става дума за столичния елит, който си е извоювал правото да формира общественото мнение и да определя кое е допустимо и кое не е модерно и желано“ (Виденов 2007: 88 – 89). В изследването си „Социолингвистична перцепция, езикови нагласи и социална идентификация по речта“ Кр. Алексова установява, че глаголните и именните форми с твърда в. м. с мека съгласна „са във висока степен разпознаваеми като правоговорни отклонения, но от друга страна, респондентите не ги идентифицират като ясно локално маркирани, нито като признаци, които са диагностични във висока степен за жизнения стандарт, за възрастта и образованието, макар че е налице известна тенденция

да се приписват на по-възрастните и по-ниско образованите“ (Алексова 2016: 399 – 400). Въпреки това в билингвалния атигюд този маркер е с най-висок рейтинг (средна стойност 1,46), което означава, че повечето от анкетираните лица не го възприемат като съществено отклонение от българската норма.

4.3. Смесване на формите на 3 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. в сег. вр.

По отношение на този маркер може да се отбележи високата степен на контрастност за представителите и на трите поколения. Уеднаквяване на формите за 3 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. сег. вр. в полза на 3 л. ед. ч., (специфично за мунтенската диалектна подгрупа) липсва в по-голяма част от глаголите в румънския език. Наблюдава се предимно при глаголите от I спр. и част от тези в IV спр. в румънския език. При глаголите от II и III спр. такова уеднаквяване не настъпва, докато във влашкия диалект в Брегово то е системно, напр в румънския език 3 л. ед. ч. *el tace* 'той мълчи' ~ 3 л. мн. ч. *ei tac* 'те мълчат', съответно във влашкия диалект е *el tâce* ~ *iii tâce*. Процесът на уеднаквяване на формите е много важен, тъй като е белег за интерференцията от влашки в български в областта на една толкова трудно проникваема област като тази на глагола. При употребата на българския разговорен код преобладават формите за 3 л. ед. ч. във всички времена, напр. [ште_дѝде на̀ште до̀вѝчера], [те_е_до̀шѝл за_мѝне], [бѝше_му пис̀али едѝн а̀кт]. Това е един от маркерите, които са резултат от билингвалната интерференция, и се наблюдава предимно при най-възрастните информатори, които са използвали влашкия диалект като основен комуникативен код. В сравнение с другите изследвани маркери замяната на формите на глаголите за 3 л. ед. ч. с 3 л. мн. ч. е посочено от най-голям брой анкетирани лица като отклонение от нормата. Дори в групата на възрастното поколение, които са толерантни към повечето маркери, стойностите се приближават до стойностите в другите две групи.

4.4. Замяна на предлози

При обработката на аудиозаписите беше установено, че замяната на предлози се среща предимно при възрастното поколение, чиято мисъл тече основно по „влашката писта“, а след вътрешния превод, при спонтанна българска реч, се появява българският предлог, който е еквивалент на влашкия. С други думи, заради субординирания билингвизъм, при който единият език е доминиращ, се появяват конструкции като [със_той̀ага на_ръ̀цѝте] от вл. [ку_чума̀к пе_м_н'] (*на* вл. *в*), [ние дойдѝхме на_трѝнца] от вл. [нѝй венѝръм ла_трѝнца] (*на* вл. *за*); [штѝто на_очѝте не_бѝх добрѝ] от вл. [ла_ой̀к ну_йер'а̀м бѝне] (*на* вл. *с*) и др.

4.5. Словоредни особености

Инверсията в словоредата и наличието на енклитики в началото на фразата и след пауза са често срещани в българската реч на билингвите, които използват предимно влашкия диалект за общуване, напр. [съм_ходѝла на_кѝпане съм_ходѝла да_жѝним житѝ/ съ_ходѝла със_во̀лѝве], [сме_глѝдали у_дом̀а], [се_

сђбарахме и_ние недел’ђ]; [ти_слàгам белезничите], [се_крадè се_руши], [му_фàшта рђкàта /му_откйне рђкàта], [ми_кàзват] и т.н. Този словоред е по-характерен за румънския език. Затова тази особеност бе определяна като контрастна от по-младите информатори. М. Младенов при изследване на българските говори в Румъния сђщо отбелязва, че „интерференцията при българско-румънското двуезичие дава отражение и върху топиката на българското изречение. Това най-ярко личи в структурата на изречението и на словосђчетанието. 1) Употреба на възвратни и кратки винителни и дателни форми на личните местоимения в начало на изречение или след вътрешноизреченска пауза [...] 2) Употреба на формите на помощния глагол в сегашно време в началото на изречение или след вътрешноизреченска пауза...” (Младенов 1993: 382 – 383).

От друга страна, средният рейтинг на този маркер заема междинна позиция в билингвалния атитюд. Вероятната причина за регистрираните резултати може да се потърси в две посоки: 1) както вече беше казано, това е типичен словоред за румънския език, респ. за влашкия диалект, и при превод билингвите не го отчитат като контрастен; 2) инверсия се среща и в българските диалекти (Стойков 2002: 268), както и в разговорната реч (повече за особеностите на разговорната реч вж. у Цонев 2022).

5.0 Изводи

Резултатите от проучването на рейтинга на изследваните маркери в българската реч на билингвите от крайния български Северозапад и скалирането в билингвалния атитюд показаха запазване в езиковата ситуация на диглосията, регистрирана преди 20 години. И тогава, и сега за билингвите от възрастното поколение всяка формация на българския език е представителна и може да се използва в официална обстановка с непознати сђбеседници. С други думи, за възрастните билингви, които са с начална степен на образование или без образование, българските езикови формации са с висок статус в билингвалния атитюд, без значение дали са диалектна реч, устна разговорна реч (мезолект) или устна книжовна реч. Докато представителите на средното и на младото поколение в повечето случаи ранжират и формациите в рамките на българския език (вж. VI).

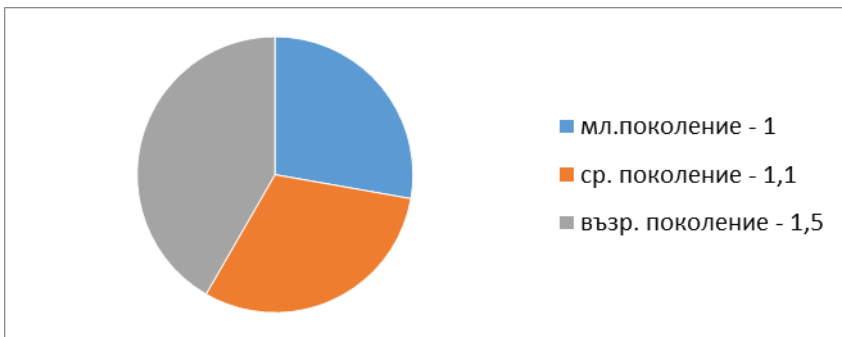
Както се вижда от представените резултати (вж. VII), с най-висок рейтинг е депалатализацията и дейотацията на глаголни и именни форми, а с най-нисък – замяната на глаголните форми за 3 л. мн. ч. с 3 л. ед. ч.

Като вероятни причини за засилване на диглосията могат да се посочат не само различният социален опит на представителите на трите поколения; специфичните езикови процеси, напр. вокализацията на л (вж. повече Падарева-Илиева, Мицова 2020), което може да е предпоставка за промяна и във фонетичната система на влашката и българската устна реч на билингвите; някои характеристики на разговорната реч (Буров 2013; Сашева 2021; Цонев 2022), етнокултурните специфики (Илиева 2021; Маринов, Тодоранова 2020; 2022),

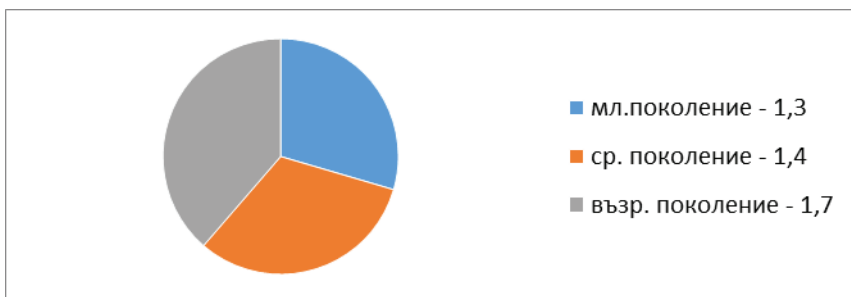
влијанието на медиите и социалните мрежи, напр. употребата на диалектна реч в някои фејсбук групи (Мицова 2017); но и особеностите на последните поколения, и по-точно – специфичниот начин на социализација на поколението „Алфа“ чрез различни уредиства и приложения, които са доминирани от глобалната мрежа (Георгиева-Христовова 2022).

Всичко представено дотук покажува адекватноста на социолингвистичниот инструментариум при анализа на промените во јазикот под влијание на промените во општеството и ролята на определени екстралингвистични елементи при ранжирањето на јазикот по скалата *контрастни-неконтрастни* или *допустими-недопустими*. Тоа се однесува како за билингвалните јазикови ситуации, така и за диглосните. Во заклучок може да се обопшти, че во споредба со состојбата пред 20 години во јазикот во крајниот бугарски Северозапад се засилува диглосијата за сметка на билингвизмот. Све поголема част од младото поколение са монолингви или во состојба на частичен билингвизам, што веројатно ќе се одрази и врху јазикот во будуќето.

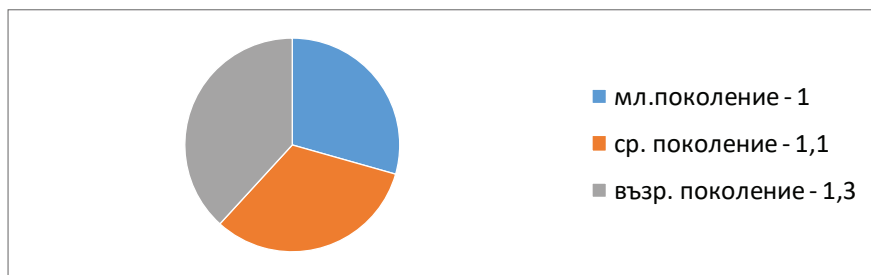
Приложения



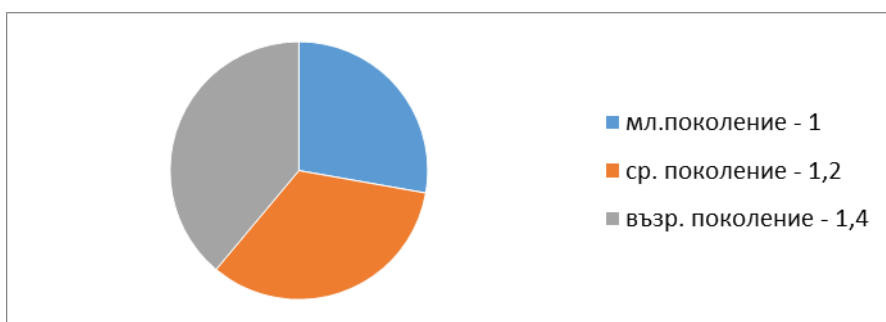
I Фиг. 1. Маркираност на „Употреба на форми на личното местоимение *ја-јазе/он, она, оно, они*“



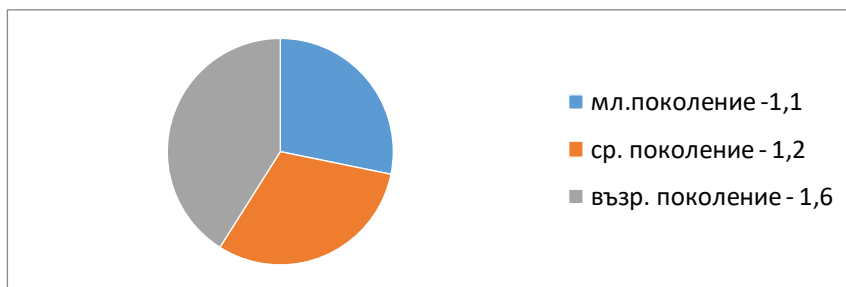
II Фиг. 2 Маркираност на „Депалатализација или дейотација на глаголни и именни форми“



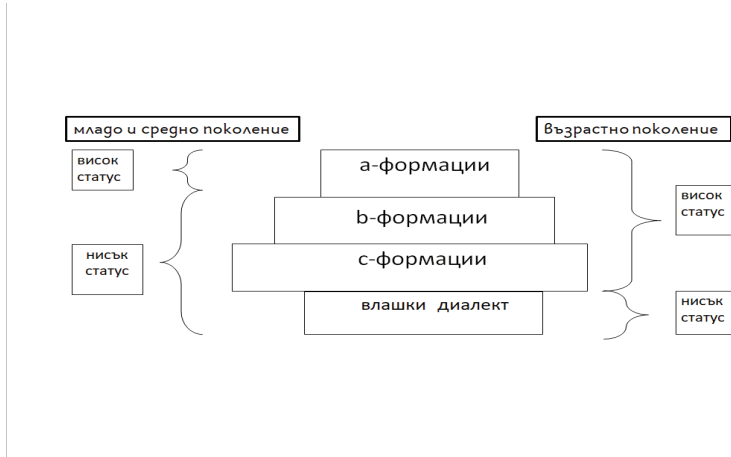
III Фиг. 3. Маркираност на „Употреба на 3 л. ед. ч. вм. 3 л. мн. ч. в сегашно врем“



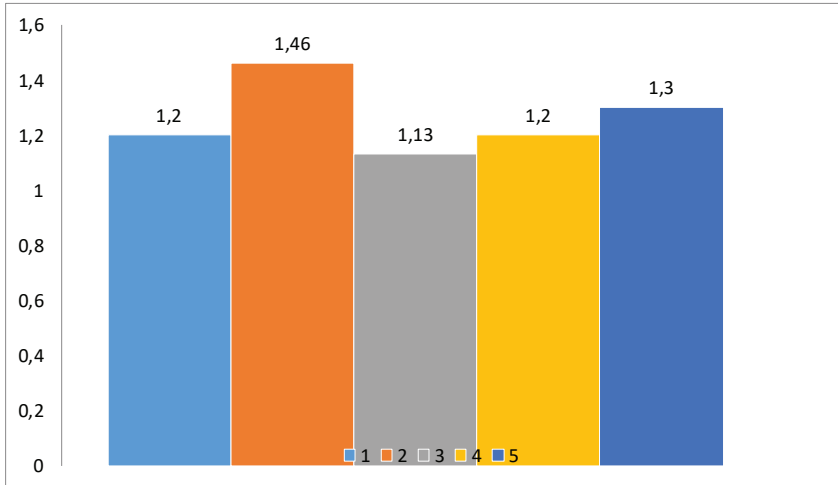
IV Фиг. 4. Маркираност на „Замяна на предлози“



V Фиг. 5. Маркираност на „Наличие на клитика в началото на фразата“



VI Фиг. 6. Статус в билингвалния атитюд на формациите



VII Фиг. 7 Ранжиране на маркерите според средния рейтинг

Цитирана литература

- Алексова 2005:** Алексова, К. Сравнително изследване на резултатите от няколко метода за установяване на йерархията на социолингвистичните променливи. – В: Научни изследвания в чест на проф. д-р Боян Байчев. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 199–215.
- Алексова 2016:** Алексова, К. Социолингвистична перцепция, езикови нагласи и социална идентификация по речта. София: Парадигма.
- Алексова 2023:** Алексова, К. Изследвания по перцептуална социолингвистика. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.

- Буров 2013:** Буров, Ст. За две норми на бђлгарска устна книжовна реч (Предварителни бележки). – В: Проблеми на устната комуникация, 9 (1). Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 42–74.
- Виденов 2007:** Виденов, М. Идентификация по езика. София: Феня.
- Георгиева-Христозова 2022:** Георгиева-Христозова, В. Социализация и поколение Z: социалните медии (Facebook) като социализиращ фактор при поколение Z. Стара Загора: ИК „Кота“.
- Илиева 2021:** Илиева, М. Бђлгаринът в своя езиков свят: Лингвокултурологично и етнопсихолингвистично изследване. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“.
- Маринов 2008:** Маринов, В. Билингвална интерференция в крайния бђлгарски Северозапад. В. Търново: Астарта.
- Маринов, Тодоранова 2020:** Маринов, В., А. Тодоранова. Фразеологизми с компонент „пари“ в бђлгарския и в румънския език. – В: Икономическа наука, образование и реална икономика: развитие и взаимодействия в дигиталната епоха. Варна: Наука и икономика, 624–634.
- Маринов, Тодоранова 2022:** Маринов, В., А. Тодоранова. Хлябът в бђлгарската и в румънската фразеология. – В: Славянские этносы, языки и культуры в современном мире. Уфа: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования „Уфимский университет науки и технологий“, 108–114.
- Мицова 2017:** Мицова, С. Диалектът и социалните мрежи. – В: Езиков свят, 15 (1), 38–42.
- Младенов 1993:** Младенов, М. Бђлгарските говори в Румъния. София: Издателство на БАН.
- Пачев 1993:** Пачев, А. Малка енциклопедия по социолингвистика. Плевен: Евразия-Абагар.
- Падарева-Илиева, Мицова 2020:** Падарева-Илиева, Г., С. Мицова. Време ли е за дискусии относно проблема л като ѱ в училище? (Въз основа на експеримент в начален курс върху правописа на думи, съдържащи л и у). – В: Бђлгарски език и литература, 62 (1), 43–54.
- Сашева 2021:** Сашева, В. За един тип (не)съгласуване в разговорната реч. – В: Проблеми на устната комуникация, 12. Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 105–116.
- Стойков 2002:** Стойков, Ст. Бђлгарска диалектология. София: АИ „Проф. М. Дринов“.
- Цонев 2022:** Цонев, Р. Бђлгарският разговорен синтаксис. Благоевград: УИ „Н. Рилски“.
- Швейцер, Николски 1978:** Швейцер, А. Д., Л. Б. Никольский. Введение в социолингвистику. Москва: Высшая школа.
- Fishman 1967:** Fishman, Joshua A. Bilingualism With and Without Diglossia; Diglossia With and Without Bilingualism. – In: Journal of Social Issues, 23 (2), 29–38.

Владислав В. Маринов

АКТУЕЛНИ ЈЕЗИЧКИ ПРОЦЕСИ НА КРАЈЊЕМ СЕВЕРОЗАПАДУ БУГАРСКЕ

У низу насеља на крајњем бугарском северозападу (око града Видина) језичка ситуација се може класификовати као комбинација двојезичности и диглосије, будући да становници ових насеља у свакодневном животу, паралелно са бугарским (стандард и дијалекти), такође користе влашке дијалекте, који представљају у великој мери бугаризоване варијанте румунских дијалеката.

Предмет ове студије је тренутно језичко стање на крајњем бугарском северозападу. Циљ је да се прикаже тренд његовог развоја, и то поредећи процену билингвалаца у погледу неких маркера у њиховом бугарском говору пре 20 година и анализу билингвалних ставова данас. Резултати проучавања рејтинга истраживаних маркера у бугарском говору билингвалаца са крајњег бугарског северозапада и скалирања у билингвалном ставу показали су очуваност језичке диглосије, регистроване пре 20 година. И тада и сада, за билингвалне говорнике старије генерације, свака форма бугарског језика је репрезентативна и може се користити и у формалној ситуацији, са непознатим саговорницима. Другим речима, за одрасле билингвалне говорнике који имају основни ниво образовања или немају формално образовање, бугарски говори имају висок статус у билингвалном ставу, без обзира на то да ли се ради о дијалекту, усменом разговорном говору (мезолекту) или усменом стандардном говору. Представници средње и млађе генерације у већини случајева и нестандартне говоре смештају у оквире бугарског језика.

У закључку, може се сумирати да, у поређењу са стањем од пре 20 година, на крајњем северозападу Бугарске диглосија јача на рачун билингвизма. Све већи део млађе генерације је једнојезичан или је у стању делимичне двојезичности, што ће вероватно утицати на природу језичког стања у будућности. Као вероватни разлози за јачање диглосије могу се истаћи не само различита друштвена искуства представника три генерације већ и неки језички процеси и етнокултурне специфичности, али и утицај медија и друштвених мрежа (нпр. употреба дијалеката у неким Фејсбук групама), као и особеност новијих генерација, тачније специфичан начин дружења путем разних уређаја и апликација којима доминира глобална мрежа.

Кључне речи: језичка ситуација, билингвизам, диглосија, социолингвистички маркери

Vladislav V. Marinov

CURRENT PROCESSES IN THE LANGUAGE SITUATION IN THE BULGARIAN FAR NORTHWEST

In many settlements located in the endmost northwestern region of Bulgaria, near the town of Vidin, the language situation can be classified as a combination of bilingualism and diglossia, as the inhabitants of those settlements use in their daily lives, in parallel

with Bulgarian language formations (both literary and dialectal), also Vlach dialects which are highly Bulgarianized varieties of Romanian dialects.

The object of the present study is the current state of the language situation in the far Northwest of Bulgaria, and the goal is to present the trend in its development by comparing the assessment of bilinguals and some markers in their Bulgarian speech 20 years ago with an analysis of today's bilingual attitudes. The results stemming from the examination of the rating of the investigated markers in the Bulgarian speech of bilingual individuals from the endmost northwestern Bulgarian region, coupled with the scaling of bilingual attitudes, have demonstrated the preservation of diglossia within the linguistic situation, as observed twenty years ago. Both then and now, for bilingual individuals of the older generation, each formation within the Bulgarian language remains representative and can be utilized in formal settings with unacquainted interlocutors. In other words, for older bilingual individuals with primary level or no education, Bulgarian language formations hold a high status within bilingual attitudes, regardless of whether they constitute dialectal speech, spoken colloquial language (mesolect), or spoken literary language, while, representatives of the middle and younger generations, in most cases, rank these formations within the framework of the Bulgarian language.

In conclusion, it can be summarized that, in comparison to its state twenty years ago, the language situation in the endmost northwestern region of Bulgaria is witnessing an intensification of diglossia at the expense of bilingualism. An increasing proportion of the younger generation is monolingual or in a state of partial bilingualism, which is likely to affect the nature of the language situation in the future. Not only the different social experiences of the representatives of the three generations and some language processes and ethno-cultural specificities can be pointed out as the probable reasons for the increased diglossia, but also the influence of the media and social networks, e.g. the use of dialect speech in some Facebook groups, as well as the characteristics of recent generations, and, more precisely, their specific way of socializing through many various devices and applications dominated by the global network.

Keywords: language situation, bilingualism, diglossia, sociolinguistic markers

МИНАЛО И БЪДЕЩЕ В ЛИЧНОИМЕННАТА СИСТЕМА НА БЪЛГАРИТЕ – НОВИ И РЕДКИ ИМЕНА

Статията представя нови и редки имена в българската личноименна система по данни от проведено анкетно проучване. Задача на антропонимистите е да наблюдават, описват и анализират процесите в българския именник. Съществуващият у нас стремеж към номинация с редки антропоними (част от тях нови за личноименната ни система) прави темата актуална и обосновава избора ѝ. Представя се информация за отношението на носителите на имената и на околните към конкретните лични антропоними, както и за произхода и значението на някои от антропонимите.

Ключови думи: лични имена, редки имена, нови имена, анкетно проучване

Афинитетът на българите към редките имена е изтъкнат от Н. Ковачев в неговия Честотно-etimологичен речник (Ковачев 1995). На отделни имена посвещават статии български антропонимисти като Н. Ковачев, Ст. Илчев, Б. Симеонов, М. Симеонова, П. Михайлов (Ковачев 1980, Ковачев 1988, Ковачев 1992, Илчев 1979а, Илчев 1959б, Симеонов 1972, Симеонова 2006, Михайлов 2016). В тях те разглеждат както популярни, така и редки имена, като докладът на П. Михайлов се основава и на информация от устни интервюта, проведени с носителките на името, на което е посветен той (Михайлов 2016). М. Ангелова-Атанасова пък прилага анкетния метод в проучванията по антропонимия (Ангелова-Атанасова 1998, Ангелова-Атанасова 2001).

Настоящото изследване е замислено като своеобразно продължение на публикувания през 2020 г. доклад „Нови и редки имена на новородени през периода 2008 – 2017 г. (по данни от анкетно проучване)“. Целта на новото изследване е да се събере информация за **отношението** на самите **носители** към техните редки или нови имена и да се открие какво е **отношението на околните** към името – как реагират при запознанство и дали името създава някакво неудобство за носителя си. Ще бъдат представени сведения за честотността на част от имената и за значението им, ако то е по-непознато, не е изяснено в речниците или ако сведенията на анкетираните допълват наличната информация. За справка ще бъдат използвани Честотно-etimологичния речник на Н. Ковачев (ЧЕР) и Речник на личните и фамилните имена на Ст. Илчев (РЛФИ). За антропонимите, за които не е налична информация в речниците, ще бъде потърсена такава в уеб страницата www.behindthename.com, която предоставя надеждни тълкувания на значението на множество имена.

¹ r.levkova@ts.uni-vt.bg

През последните неколку години провеждам анкети със студенти от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ и СУ „Св. Климент Охридски“. Инцидентно в анкетата участват и нестуденти. Целевата група за анкетиране бе определена като носители на нови и редки имена. Първоначалната идея бе това да са носители на редки имена, но уточнението е нужно, защото не всички редки имена са новозаети. Така редки може да се явяват и антропоними, които в миналото са имали висока честотност, а днес – ниска. Новите имена пък имат връзка с редките, тъй като са станали популярни едва наскоро и някои от тях все още са редки. Разбира се, „редки“ е условен термин – няма възприета формула, по която да се определи кои имена са редки. Тук антропонимистите трябва да разчитат на усета си, когато се насочват към конкретно лице, което да анкетираат.

На анализ тук са подложени част от имената от анкетното проучване, тъй като не е възможно да бъдат анализирани всички в рамките на една статия. В анкетата участват в по-голяма степен жени, отколкото мъже. Това се дължи на факта, че ЖЛИ са по правило по-разнообразни, а при избора на МЛИ родителите се придържат в по-голяма степен към традициите. Затова тук бе избрано да бъдат представени само ЖЛИ, а след по-голямо натрупване МЛИ да бъдат представени в друга статия. На анкетираните бяха зададени следните въпроси (със звездичка са отбелязани задължителните):

1. Име, презиме, фамилия.*
2. Специалност, курс.*
3. Възраст (в навършени години).*
4. Пол.
5. Етнос.
6. Харесвате ли името си? Защо да/защо не?*
7. Как е избрано името Ви?*
8. Наречен/а ли сте на някого? Ако да, на кого и как се казва?*
9. Какво знаете за произхода и значението на името Ви?*
10. Името Ви създавало ли Ви е някога неудобства? Какви?*
11. Как реагират хората, когато чуят името Ви? Налага ли Ви се да им обяснявате нещо за него (произход, значение, как е избрано)?*
12. Бихте ли предпочели да имате по-традиционно или по-често срещано име? Защо да/защо не?*
13. Как Ви наричат близките Ви?*
14. Добавете още коментари, ако желаете.

Проучени бяха петдесет и едно ЖЛИ, носени от шестдесет и една жени, попълнили анкетата в началото на 2021 г. В скоби е отбелязан броят на анкетираните носители на името, ако той е над 1. При анализа антропонимите бяха разпределени в 5 групи, които се образуваха след консултация за честотността им в ЧЕР за периода 1891 – 1980 г., у Ангелова-Атанасова (Ангелова-Атанасова 2001) за периода 1981 – 1990, с архива на Центъра по българска ономастика (ЦБО) към ВТУ за периода 1991 – 2000 и с данни от НСИ за годините след 2000 г.

Докато някои от анкетираниите отговарят лаконично на въпросите, други се впускат в много обяснения, от които си проличава, че имат отношение към името си, радват се, че е рядко и ги кара да се чувстват уникални и вярват, че не са го получили случайно, че то пасва на личността им. За двадесет и двама (41%) от общо шестдесет и един души, взели участие в анкетата, името предизвиква някакво **неудобство**. Въпреки това само четири от тях **НЕ харесват** името си – Дина, Патрисия, Светомира, Стенимира, а още две респондентки са отговорили с „и да, и не“ – Елза и Ивет. Само три биха искали да носят по-традиционно или по-честотно име – Ивет, Патрисия и Светомира. Причината името да се харесва най-често е именно заради това, че то е рядко срещано. Неудобствата, които създават имената, в повечето случаи са свързани с трудности при възприемането и запомнянето им, погрешно изписване, погрешно поставяне на ударението, объркване на името с други имена – с по-познати такива, които имат сходен фонетичен състав. Например *Ивона* се обърква с *Ивана*, *Илона* с *Йоана*, *Цветалина* с *Цветелина*). Добавя се окончание *-а* при женските имена, завършващи на консонант.

Група 1 – Стари имена: Имена, познати от миналото, които не са били с особено висока честотност през периода 1891 – 1980 г., а след 1980 г. са още по-рядко срещани.

Носителката на името **Геновева** харесва името си именно защото не е често срещано. Избрано е по предложение на акушерката, за да бъде наречено бебето на баба Гена. Анкетираната на име **Дина** не харесва името си и като дете е молила родителите си да го сменят. Не ѝ допада, защото е „нестандартно“ и не ѝ харесва звученето му. При запознанство често се налага да го повтаря. Освен това „Когато бях във 2-ри или 3-ти клас, беше дошла нова учителка, която ме попита дали не идвам от някое село заради името ми (училище в София)“. Дина е наречена на баба Динка, като преди раждането ѝ майка ѝ е гледала филм, в който главната героиня се е казвала Дина. За произхода на името Н. Ковачев пише, че може да е съкратена форма на имена на *-ина*, като *Господина*, *Костадина*, *Миладина*, *Радина* или е библейското *Дина* (Ковачев 1995: 180). Самата респондентка го асоциира с дъщерята на Яков. **Дона** – През периода 1891 – 1980 г. честотността на *Дона* е 7658. През следващите две десетилетия тя е под 101. *Дона* е кръстена на баба Донка. Харесва името си, защото е благозвучно, кратко и лесно за произнасяне. За произхода на името пише, че е българско и се среща често в селата, но че съществува име с такава форма и в испанския и италианския и оттам при изписване на латиница се случва да го напишат неправилно като *Donna*. Антропонимът **Русанка** се среща 1897 пъти в ЧЕР. През последното десетилетие на миналия век честотността му е 42. На въпроса дали харесва името си студентката отговаря по следния начин: „Да, защото е рядко срещано в България. Смятам, че имената служат точно за това – да различаваме хората един от друг, а има прекалено много хора с повтарящи се имена. Аз не съм от тях и определено когато някой научи името ми, ме запомня“. *Русанка* е наречена на баба Русанка. Наясно е с произхода и

значението на името – от корен рус-, като дава сведения, че в селото, в което живее баба ѝ, името е било често среќано в миналото, но пожеланието носителките му да притежават руса коса не се изпълнява. Доколку ѝ е известно, тя е нај-младата носителка на името там (на 23 години по времето на провежане на анкетата). Трудностите, които среќа с това име, са сврзани с правописа му – дали да се изпише с „у“ или с „о“, също така името бива објрквано с подобни имена. Трудно се запомня от българите, а за изписването му тя ги насочва, като им казва, че се пише като „русалка“, но с „н“. В чужбина харесват името ѝ, не се затрудняват да го произнасят или изписват, но също трудно го запомнят.

Група 2 – Имена, сравнително редки през периода 1891 – 2000.

Анџела – Антропонимът е с честотност 1184 до 1980 г. вкл. Анџела харесва името си, защото ѝ звучи нежно и защото е рядко. Избрано е в последниот момент, защото е родена на Архангеловден – „дошла е с името си“. Интересно е, че родителите са следвали една од основните номинационни практики од миналото, но не са избрале традиционен за нашата страна антропоним, например *Ангелина*, а чуждоезичен од сѝциот корен. До началото на 21. век честотноста на антропонима **Вилиана** е 405, като за први път е регистриран през 1933 г. Анкетираната е наречена на леля Виолета. Мајката избира *Вили-Анна*, но поради недоразумение се е получило *Вилиана*. Популарноста на **Глориа** се увеличава през периода 1991 – 2000 г., кога името е дадено на 771 момичета. На впроста дали би предпочела да носи по-традиционно или по-често среќано име, респондентката отговара така: „Определено харесвам традиционните български имена, защото те звучат многу по-красиво. Ако требваше да избирам как да се казвам, бих избрала име, което е българско и звучи красиво, но в сѝциото време не е и често среќано, като например *Сребрина*, *Неда*, *Цвета*.“. **Джулија** – Честотноста на ова име, која за 90-годишниот период, изследван од Н. Ковачев, е 106, също се повишава през последното десетилетие на 20. в. – тогав то се носи од 507 новородени момичета. На впроста дали харесва името си, респондентката отговара с „Моето име е уникално и рядко среќано! Нося си го с гордост!“. Името не създава неудобства на собственичката си, а напротив – веднага се запомня и хората регират положително. Антропонимът **Елза** има обща честотност 1943 за времето до крај на 20. в. Респондентката харесва името си, защото е различно и кратко, но не ѝ допада тоа, че звучи тврдо. Предпочита *Елса*, но според неа то е още по-нетрадиционно од нејното. Тѝј като следва „Предучилишна педагогика и англиски език“ и работи с деца, тя се радва, че с героинјата Елса од анимациониот филм на Дисни „Замрзналото кралство“ носјат едно и сѝцио име.

Следвацата анкетирана носи името **Зинаида**. То има само 489 носителки до 1980 г. През следвацото десетилетие честотноста му е под 101, а през последните десет години на двадесетото столетие тя е само 27. Бѝдешката мајка харесва името, след като се запознава с негова носителка, докато е бременна. Хубавите вѝншен вид и карактер на жената ја карат да го избере за детето си. Освен тоа то е наречено на дјдо Здравко. **Катрин (3)** – До 1980 г. Н. Ковачев

посочва 140 употреби на името, което по това време е било възприето с ударение на последната сричка. В края на 20. век честотността му нараства – през предпоследното десетилетие е избрано 154 пъти, а през последното – 839. В настоящето ударението е на първата сричка, както се произнася в англоезичните страни. Първата респондентка е наречена на актрисата Катрин Зита-Джоунс. Втората съобщава, че ударението на името ѝ е на последната сричка. Наречена е на баба Катя. Третата респондентка не харесва това, че ударението се бърка, а когато името ѝ се произнесе неправилно с ударение на последата сричка, заради редуцията на *a* то звучи като *Кътрин*. В графата за допълнителни коментари е написала, че ѝ е интересно дали има мъжко съответствие на името ѝ. Търсенето в интернет показало, че католическата форма *Катарин* се носи от мъже, макар и рядко. **Олимпия** – За 90-те години, изследвани от Н. Ковачев, името е дадено на 125 момичета, а през последното десетилетие на 20. век – на 9. Името на анкетираната студентка е избрано от майка ѝ, след като тя го чува за пръв път по време на занятие по история. Тя нарича дъщеря си на майката на Александър Македонски, за която анкетираната пише, че по рождение се казва *Поликсена*, но в чест на победата си на Олимпийските игри съпругът ѝ Филип II Македонски я нарича Олимпия. Името предизвиква интерес у околните, особено ако са историци (една от специалностите на студентката е история). Антропонимът **Радмила** има 255 употреби до 1980 г., под 101 през следващото десетилетие и 30 през периода 1991 – 2000 г. Носителката на името харесва значението му, но повече харесва галеното си име – *Мила*, защото *Радмила* ѝ звучи по-строго и грубо. Тя смята, че двете значения – радост и милост, са част от характера ѝ, и не би се отказала от името си, но би предпочела да я бяха нарекли само *Мила*. Освен това името ѝ създава неудобства – налага се да го повтаря по няколко пъти при запознанство и да обяснява произхода му, задават ѝ въпроса дали името е комбинация от имената на двете ѝ баби. Затова тя започва да се представя като Мила. **Тереза (2)** – Антропонимът се среща 1528 пъти в периода 1891 – 2000 г. Първата респондентка е наречена на дядо Тодор. Втората харесва името си, защото е различно и околните го свързват с майка Тереза, на която тя се възхищава и иска да прилича. Тя споделя следната реакция на околните по отношение на името ѝ – неверие, че празнува имен ден на 1 октомври. Тя започва да отбелязва имения си ден, след като като дете споделя с майка си, че останалите деца имат имен ден и би желала да празнува и тя. Тогава майка ѝ прави проверка и Тереза започва да празнува на 1 октомври.

В тази група попадат и още няколко имена, на които няма да се спирам подробно. Популарността на **Елизабет** се увеличава през последното десетилетие на 20. в., а в днешно време ударението се поставя на втората му сричка, а не на последната. През 80-те години на 20. в. се забелязва увеличаване на разпространението на антропонима **Ивона** (наречена на дядо Иван). **Илона** е засвидетелствано за пръв път у нас през 1905 г. и до 1980 г. вкл. има 229 употреби. Наречена е на баща си Илия. Реакциите при запознанство с носителката на името **Незабравка** (честотност 778 в ЧЕР) са в две посоки – някои харесват името, а други не вярват, че *Незабравка* битува и като лично име. Антропони-

мът **Преслава** има само 200 носителки до 1980 г. вкл., но през 80-те години на миналиот век става по-популарен. Респондентката е крџстена на баба Петја и дјадо Стефан. Понякога ѝ задават вџпроса дали е наречена на певицата с това име. **Сара** е наречена на баба Санка. Причините да харесва името си са, че то е рядко среќчано и е библејско. Името **Славина** е с честотност 547 до крај на 20. век, като за прџв пџт е регистрирано през 1906 г. Анкетираната студентка е наречена на баба Славка. Студентката **Цветалина** е наречена на баба Цветана, като звукџт *a* е запазен. Честотността на **Цветослава** е 537 до 2000 г., а прџввата му употреба е от 1902 г. **Юлита** (крџстена на баба Јулија) е искључително нискочестотно име до крај на 20. век, с него са наречени под 260 момичета.

Група 3 – Имена, които имат много ниска честотност в ЧЕР и сравнително ниска честотност до началото на 21. век.

Андреја – Честотност в ЧЕР само 17, регистрирано за прџв пџт през 1904 г. В крај на века става малко по-популарно – с него са наречени 56 момичета през последното десетилетие. Като форма на ЖЛИ антропонимџт *Андреја* (*Andrea*) е разпространен како во некои славјански страни, така и во Западна Европа (BN: *Andrea*). Като МЛII антропонимџт се среќча во Италија. У нас во миналото тази форма е била многу по-честотна како МЛII. Регистрирана е през 1888 г. и до 1980 г. вкл. е носена от 1239 мџже. Името на респондентката е избрано, зашто родителите ѝ са очаквали тя да се роди на Андреевден. Името **Белослава** има 49 носителки до 1980 г., под 101 за следващото десетилетие и 54 през последните десет години на 20. век. Респондентката харесва името си, тџќ като смята, че думите „бяла“ и „слава“ определјат целта во живото ѝ – да носи добро и да бџде запомнена с добро. Името е избрано, когато мајка ѝ попада на него во „Дџщерјата на Калояна“, като и двамата родители са любители на историјата. До 1980 г. антропонимџт **Богослава** се среќча само 11 пџти, многу ниска честотност има и до крај на века. Респондентката харесва името си, зашто е рядко среќчано, бџлгарско и „носи Божие послание“. Името се предава през поколенијата во рода ѝ – тя е наречена на баба Богославка, която пџќ носи името на своја дјадо. Наличните данни покажат, че до 1980 г. вкл. антропонимџт **Исидора** има 26 носителки, а през последното десетилетие на 20. век те са 6. Исидора е наречена на баба Илка, а името е открито во христијански календар. Носителката му посочва значење „дар от богинја Изида“. Носителката на името **Светомира** не го харесва, зашто е „трудно и непознато за околните“. Избрано е от именник во родилниот дом и започва с прџввата буква от името на дјадото.

Респондентката **Тошка** е от ромскиот етнос. Во ЧЕР са отбележани само 5 носителки на антропонима. Тя харесва името си, зашто е рядко. Наречена е на леља Тошка. Името предизвиква реакции у околните, тџќ като е познато како мџжкото му сџответствие *Тошко*, но не и като *Тошка*. По отношение на името **Цвети** непознатите реагираат с учудване и неверие, че това е официјалната форма на името, но анкетираната не би искала да носи друго, тџќ като го харесва и смята, че е уникално. Прџввата употреба на името **Цветилена** е през 1956 г. Анкетираната е наречена на баба Цанка, като родителите ѝ са тџрсели по-ряд-

ко име с буквата *ц* и са променили името *Цветелина*. Антропонимът създава неудобства, защото почти винаги го произнасят като *Цветелина*. Студентката **Ясмина** е наречена на баба Яна. Името е избрано от майката, която е попаднала на формата *Ясемин*, но я е променила, за да има българско звучене. Респондентката, носеща името **Ясна**, харесва нетрадиционното си име. Реакцията, която предизвиква то, е въпрос за произхода на носителката му.

Група 4 – Редки до 1980 г. имена, които придобиват сравнително голяма популярност през последните две десетилетия на 20. век.

Даяна (2) – През последното десетилетие на 20. в. антропонимът придобива голяма популярност у нас благодарение на английската принцеса Даяна – честотността му тогава е 1375. И двете анкетирани студентки споделят, че най-често асоциират името им с принцеса Даяна, оттам за едната от тях възникват и прякори като *Лейди Ди*, *Принцесо*, *Принцес Даяна*. Първата респондентка е наречена на баба Динка. Тя пише: „През 90-те принцеса Даяна е популярна личност и това име звучало като по-добра алтернатива на *Диана*“. Името създава неудобства, тъй като трябва да бъде повтаряно, за да бъде възприето, защото често го чуват или запомнят погрешно – като *Диана*, *Дияна*, *Димана*, *Диляна*, *Яна* и др. Студентката осъзнава, че името ѝ не звучи като българско име, но пък интернационалното звучене е предимство, когато е в чужбина. Втората респондентка е наречена на дядо Дари. Майка ѝ попада на името в списание „Аз обичам моето бебе“. Даяна не би искала да носи друго име, защото се гордее със своето, въпреки че не е българско или често срещано у нас. **Емили (2)** – Първоначално тази форма навлиза у нас под френско влияние (Ковачев 1995: 210), но в днешно време се изговаря с ударение на първата сричка, под английско влияние. Първата респондентка е наречена на баба Евгения. Името е избрано, тъй като майката е отхвърлила няколко други имена, започващи с *е*, а възприетата у нас форма *Емилия* не ѝ е харесала като звучене. Емили харесва името си и не би искала да носи по-честотно име, защото би било „скучно, ако всички се казваме *Мария*, *Александра* и т.н.“. Втората анкетирани е наречена на дядо Емил. И за двете респондентки неудобство представлява това, че ударението се поставя на последната сричка, към едната от тях се случва да се обръщат с *Емилия*.

Ивет – До 1980 г. вкл. името е дадено на 71 момичета, като за пръв път това се случва през 1919 г. През последното десетилетие на 20. в. честотността му е доста по-голяма – 355. Респондентката, носеща това име, смята, че то звучи странно – грубовато е, не звучи женствено заради комбинацията от звукове в него. След последвало запитване по имейл стана ясно, че не се оправда очакването, че антропонимът не ѝ звучи женствено, защото не завършва на *-а*. Ивет е наречена на дядо Иван. Тя споделя, че често се обърква изписването на името, като му се добавя окончание *-а*. При запознанство хората го асоциират с името на спортистката Ивет Лалова. Има желание да носи по-традиционно име, за да не бъде толкова често обърквано то. **Никол (3)** – Нашумялото през последните десетилетия ЖЛИ *Никол* се среща за пръв път у нас през 1916 г. До 1980 г. вкл.

употребите му са само 13, през следващото десетилетие са под 101, но през периода 1991 – 2000 г. то е дадено на 1747 момичета! Достига второ място през 2013 г. и се задръжа в челната тройка и досега (НСИ 2013, НСИ 2014, НСИ 2015, НСИ 2016, НСИ 2017, НСИ 2018, НСИ 2019, НСИ 2020, НСИ 2021, НСИ 2022). Първата носителка на името споделя, че ѝ е отнело време да го хареса, защото, когато е била дете, то е било сравнително непознато и е предизвиквало реакцията „Ама сигурна ли си, че не се казваш *Никола*?“. Често е била наричана *Никола* като дете. Тъй като усеща, че в момента *Никол* вече е толкова често срещано, колкото и *Мария*, понякога ѝ се иска да носи по-рядко име. Втората студентка харесва името си, защото е често срещано (в нейното поколение) и има известни личности, които го носят. То не създава неудобства, но и на нея ѝ се случвало да я наричат *Никола*. На третата респондентка ѝ допада комбинацията от личното и фамилното ѝ име – Никол Николова. (За по-задълбочен анализ на ЖЛИ *Никол* вж. The feminine name *Nikol (Nicole)* in the Bulgarian personal naming system. In: Studii și cercetări de onomastică și lexicologie. Craiova: Editura Universitaria din Craiova, 2021, 1-2, 382-391).

Памела е антропоним, който става популярен у нас през последното десетилетие на 20. в. До 1980 г. вкл. се е срещал само 3 пъти, регистриран за пръв път през 1947 г. В ЧЕР ударението е поставено на втората сричка, но в съвремението ни то е на първата. Респондентката харесва това, че името е по-рядко срещано, но звученето му описва като грубо. Името бива обърквано с други от околните. **Роксана** – регистрирано през 1905 г., с 46 носителки до 1980 г. вкл. Роксана е наречена на дядо Руси. Харесва името си, тъй като не е често срещано, може да се съкращава по различни начини, харесва ѝ и как звучи – „твърдо, конкретно и точно“. **Стефани (4)** – първа употреба през 1908 г., с ударение на последната сричка (под френско влияние), в днешно време то е на първата (под влияние на английския език). Честотността на този антропоним нараства изключително много през последното десетилетие на 20. век – 2152. При три от четирите респондентки, носещи това име, мотив за избора е, че детето е наречено на роднина, който носи името *Стефан* или *Стефка*. Единственото неудобство, за което съобщават анкетираниите, е погрешното поставяне на ударението на последната сричка.

Група 5 – Нови имена: Не присъстват в ЧЕР (т.е. до 1980 г. имат честотност 0 или 1) и може да се определят като **нови** за нашия именник.

Анкетираната студентка, носеща името **Дженифър**, споделя, че го харесва отскоро, тъй като „се е открила“ в значенията му – „справедливост“, „бяла магьосница“, „чиста“, от келтски. Този рядък антропоним обаче понякога се изписва погрешно. Реакциите, които предизвиква, са асоциация с актрисата Дженифър Анистън и с певицата и актриса Дженифър Лопес. Справката показва, че правилно е посочен келтски произход. *Дженифър* е корнуолският вариант на уелско име, познато у нас в норманската си форма *Гуинивер*, от името на кралица Гуинивер, съпругата на крал Артур (BN: Jennifer). Значението му е „бял дух“ (BN: Guinevere), до него се доближава едно от значенията, посочени от студентката. **Естел** има честотност 49 през последното десетилетие на 20. в.

Първата поява на **Лусиана** е през 1999 г. и до края на века то има само 3 носителки. Респондентката е от смесен брак на туркиня и българин. Роднините на родителите ѝ са имали спор за името – едните са предлагали турско име, а другите – имена, характерни за българския етнос. Като компромис майката избира необичайно име, което чува в испаноезичен сериал. Лусиана харесва името си, защото е необичайно за страната ни. То не създава никакви неудобства, а напротив – реакциите винаги са позитивни, а коментарите са, че името е красиво и интересно. Често се задава въпросът как е избрано.

Респондентката **Патрисия** (наречена на дядо Петър) не харесва името си и би желала да носи по-традиционно или по-често срещано име, тъй като харесва други имена повече от своето. Името понякога бива обърквано с *Патриция*. **Пресиля** е изключително рядък антропоним с честотност 16 за последното десетилетие на 20. в. Респондентката харесва името си, защото е уникално и описва нейната личност – „пре-сила“. Името е побългарена версия на *Присила*, а анкетираната е наречена на Присила Пресли. Написала е, че значението на името трябва да се извежда от пре- „много“ и „сила“. Не смята, че то ѝ създава неудобства, но обяснява, че в училище поради прилика и в имената, и във външния вид са я обърквали с нейна съученичка на име *Памела*, също така името се изписва погрешно като оригинала *Присила* и се обърква с *Преслава* и *Пресияна*. При нови запознанства винаги предизвиква обсъждане, като околните се впечатляват от него. Статистическите данни, с които разполагам, сочат нула употреби на името **Престиана**. Студентката е наречена на хан Пресиян, защото баща ѝ е любител на историята, като името е видоизменено. Престиана споделя, че името създава неудобства, тъй като често се случва „да стане за смях“, защото някой не може да го произнесе правилно. При запознанства се налага да го произнася на срички. Тя не би предпочела да носи друго, защото в момента „е влюбена“ в него, но като дете не го е харесвала и е искала да се казва *Симона*.

През периодите, за които разполагам с данни, е родена само една носителка на уникалното име **Стенимира**, а именно анкетираната студентка. Тя е наречена на дядо Стефан, като името е видоизменено от майка ѝ, която е търсела нетрадиционно име. То създава постоянно неудобство на носителката си, защото често бива обърквано с познатото *Станимира*. Реакциите при запознанство са учудване и любопитство защо се изписва с *e*. Поради това анкетираната не харесва името си, но не би искала да носи по-традиционно или по-честотно име, тъй като хората я запомнят лесно. Антропонимът **Теди** за пръв път е записан като МЛИ (също рядко) през 1949 г. Респондентката харесва името си именно защото е рядко и различно, освен това се запомня лесно и не се обърква с други имена. Наречена е на баба Тодорка, която е искала да бъде избегната възможността звателната форма на името да завършва на *-o*, което според нея звучи грубо (*Теодоро*). Името е създавало неудобства на носителката си, докато е била дете, тъй като заради него се е чувствала различна. Не ѝ е допадало, че учителката ѝ се е обръщала към нея с *Теодора*, когато е ядосана. Сега обаче харесва името си именно защото е различно. Докато в миналото е искала да се казва *Теодора*, днес се радва, че е наречена *Теди*. Добавила е още, че едва ли

би избрала сама за себе си това име, защото ѝ звучи „детско“, но все повече го заобичва. **Тилия** – И в този случай е възможно в анкетата да е взела участие единствената носителка на името за 20. в. Наречена е на баба Теменужка. Като произход посочва латински, а като значение – „липа“. Справката показва, че това е вярно (Латинско-български речник, 1980: 728).

Хрисимила е кръстоска от имената на дядо Христо и баба Милка. Често се обърква с подобни имена и предизвиква учудване при запознанство, но студентката не би искала да носи друго име, защото харесва различното. През последното десетилетие на 20. век честотността на **Юана** е 6. Юана харесва името си, защото е нетрадиционно като нея. Родителите ѝ първо избират *Йоана*, но детето се ражда на първи юни и те решават, че името ще започва с първата буква на месеца. Неудобство е само това, че обясненията за името отнемат време, но реакциите, които предизвиква, са възхита и интерес.

След анализа на отговорите на носителите на редки и нови антропониими в заключение може да се каже, че реакциите към имената им при запознанство са най-вече положителни, но нетрадиционните антропониими предизвикват и учудване, въпроси за произхода и значението им, за това на кого са наречени носителките им. Поради тази причина бе изяснена и етимологията на някои от имената. Установи се, че респондентите изпитват и някои неудобства във връзка с имената си. Част от имената биват обърквани с други със сходен фонетичен състав, произнасят се с неправилно ударение, при ЖЛИ на консонант инстинктивно се добавя окончание -а. Въпреки това мнозинството от анкетираните харесват имената си именно защото са уникални и смятат, че те не представляват голямо неудобство за тях и не биха искали да носят друго име.

Цитирана литература

- Ангелова-Атанасова 1998:** Ангелова-Атанасова, М. Имената на българите в Словакия. Братислава: Културен съюз на българите и техните приятели в Словакия.
- Ангелова-Атанасова 2001:** Ангелова-Атанасова, М. Личните имена у българите (1981–1990). В: Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“.
- Вачкова 2010:** Вачкова, К. Християнски и мюсюлмански лични имена в община Шумен. – В: Състояние и проблеми на българската ономастика, т. 11, 188–200.
- Илчев 1959а:** Илчев, Ст. За името Венцеслав. – В: Език и литература, XIV, 1959, 3, 228.
- Илчев 1959б:** Илчев, Ст. Произход и форма на някои собствени имена. За името Александър. За името Чавдар. – В: Български език, IX, 1959, 4-5, 419–420.
- Ковачев 1980:** Ковачев, Н. Поява и разпространение на името Албена в българската антропониимия. – Във: В чест на академик Владимир Георгиев: Езиковедски проучвания по случай 70 години от рождението му. Чолакова, Кр., Й. Заимов, И. Дурданов, Ж. Бояджиев, Е. Машалова, Ат. Тодоров (ред.). София: БАН, 238–243.
- Ковачев 1988:** Ковачев, Н. Генезис и разпространение на личното име Георги. – В: Български език, 38, №4, 304–306.

- Ковачев 1992:** Ковачев, Н. Най-разпространеното женско лично име в съвременната ни личноименна система (Марѝа, Марѝйка). – В: Български език, 42, №6, 499–501.
- Михайлов 2016:** Михайлов, П. Женското лично име *Енгелсина* в българската антропонимия. – В: *Състояние и проблеми на българската ономастика*, т. 14, 143–156.
- Симеонов 1972:** Симеонов, Б. Произход на личното име Борис. – В: *Родна реч*, 9, 76–79.
- Симеонова 2006:** Симеонова, М. Личното име *Мартин*. – В: *Състояние и проблеми на българската ономастика*, т. 8, 70–75.

Речници:

- РЛФИ** = Илчев 1969: Илчев, Ст. Речник на личните и фамилните имена у българите. София: БАН.
- ЧЕР** = Ковачев 1995: Ковачев, Н. Честотно-етимологичен речник на личните имена в съвременната българска антропонимия. Велико Търново: ПИК.
- Латинско-български речник.** София: „Наука и изкуство“, 1980.

Източници в интернет:

- НСИ 2013:** Имената в България през 2013 година (предварителни данни). // NSI 2013: Imenata v Balgaria prez 2013 godina (predvaritelni danni). <<https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Names2013.pdf>> [30. 10. 2023].
- НСИ 2014:** Имената в България през 2014 година (предварителни данни). // NSI 2014: Imenata v Balgaria prez 2014 godina (predvaritelni danni). <http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Names2014p_JDYA1PO.pdf> [30. 10. 2023].
- НСИ 2015:** Имената в България през 2015 година (предварителни данни). // NSI 2015: Imenata v Balgaria prez 2015 godina (predvaritelni danni). <http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Names2015p_W04SUJV.pdf> [30. 10. 2023].
- НСИ 2016:** Имената в България през 2016 година (предварителни данни). // NSI 2016: Imenata v Balgaria prez 2016 godina (predvaritelni danni). <<http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Names2016p.pdf>> [30. 10. 2023].
- НСИ 2017:** Имената в България през 2017 година (предварителни данни). // NSI 2017: Imenata v Balgaria prez 2017 godina (predvaritelni danni). <<http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Names2017p.pdf>> [30. 10. 2023].
- НСИ 2018:** Имената в България през 2018 година (предварителни данни). // NSI 2018: Imenata v Balgaria prez 2018 godina (predvaritelni danni). <<https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Names2018p.pdf>> [30. 10. 2023].
- НСИ 2019:** Имената в България през 2019 година (предварителни данни). // NSI 2019: Imenata v Balgaria prez 2019 godina (predvaritelni danni). <<https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Names2019p.pdf>> [30. 10. 2023].
- НСИ 2020:** Имената в България през 2020 година (предварителни данни). // NSI 2020: Imenata v Balgaria prez 2020 godina (predvaritelni danni). <<https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Names2020p.pdf>> [30. 10. 2023].
- НСИ 2021:** Имената в България през 2021 година (предварителни данни). // NSI 2021: Imenata v Balgaria prez 2021 godina (predvaritelni danni). <https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/events/Infografika_Imena_za%202021_1.pdf> [30. 10. 2023].

- НСИ 2022:** Имената в България през 2022 година (предварителни данни). // NSI 2022: Imenata v Balgaria prez 2022 godina (predvaritelni dani). <<https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Names2022p.pdf>> [30. 10. 2023].
- BN:** Andrea = Behind the Name. The etymology and history of first names. <<https://www.behindthename.com/name/andrea-2>> [21. 06. 2023].
- BN:** Guinevere = Behind the Name. The etymology and history of first names. <<https://www.behindthename.com/name/guinevere>> [25. 06. 2023].
- BN:** Jennifer = Behind the Name. The etymology and history of first names. <<https://www.behindthename.com/name/jennifer>> [25. 06. 2023].

Рада К. Левкова

ПРОШЛОСТ И БУДУЋНОСТ У СИСТЕМУ ЛИЧНИХ ИМЕНА КОД БУГАРА – НОВА И РЕТКА ИМЕНА

У раду су представљена нова и ретка имена у бугарском систему личних имена на основу података из анкете. Дати су подаци о односу носилаца имена и њихове околине према конкретним личним антропонимима, као и о пореклу и значењу неких од антропонима. Нова и ретка имена допадају се околини, али и изазивају чуђење. Испитаницима се постављају питања о пореклу и значењу имена, о томе по коме су названи њихови носиоци. Потешкоће са овим именима се огледају у мешању са именима сличног фонетског састава, изговору са неправилним акцентом, а код женских личних имена на сугласник често се на крају додаје самогласник *-a*.

Кључне речи: лична имена, ретка имена, нова имена, анкетно истраживање

Rada Levkova

PAST AND PRESENT IN THE BULGARIAN NAMING SYSTEM – NEW AND RARE NAMES

The article presents new and rare given names in the Bulgarian naming system that were collected with a questionnaire. Information about the attitudes towards those names is provided. Information about the origin and meaning of some of the names is provided, too. The new and rare names are generally liked, both by the people who were named with them and by the people who they interact with. However, they also cause astonishment and provoke questions about their origin and meaning and about the choice of name by the parents. The respondents report that their names are being confused with names that sound similar, that they are being pronounced with the stress on the wrong syllable. An ending *-a* is being added to the feminine names that end with a consonant.

Keywords: personal names, rare names, new names, questionnaire

МЛАДОСТ И СТАРОСТ В БЪЛГАРСКИТЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ, ПОСЛОВИЦИ И ПОГОВОРКИ

Статията представя анализ на български фразеологични единици, пословици и поговорки, свързани семантично или чрез някой от своите компоненти с понятията *младост* и *старост*. Анализираният материал е ексцерпиран от фразеологични речници на българския език, сборници с пословици и поговорки, публикации в интернет. Целта на изследването е чрез прилагане на когнитивен подход да се очертаят специфичните характеристики на фразеологичния елемент от българската езикова картина на *младостта* и *старостта*. Направени са наблюдения за културните предпоставки, обусловили изграждането на съответния езиков образ и проекцията му върху времевата ос минало-бъдеще.

Ключови думи: български език, фразеология, пословици, поговорки, езикова картина на света, младост, старост

Фразеологичните единици със своята характерна образност, емоционална натовареност и висок познавателен потенциал често са обект на лингвистични, етнолингвистични и културологични анализи, като през последните десетилетия фокусът на тези анализи се измества от въпроса за определяне на категориалните признаци на фразеологизмите и тяхната лексикографска обработка към въпроса за връзката им с метафората, езиковата картина на света (Петрова 2003, Dobrovol'skij, Piirainen 2005, Bawej 2012, Pajdzińska 1988), преводимостта (Калдиева-Захаријева 2002, Chlebda 2011, Lewicki 2011), чуждоезиковото обучение (Meunier, Granger 2008), лингвокултурните концепти (Кирилова 2013).

Настоящото изследване анализира свързаните с представите за *старост* и *младост* български фразеологични единици паралелно с паремииите, отнасящи се към същите концепти, приемайки унифициращия подход на фразематиката, според който без значение от категориалните им различия фразеологизмите, пословиците, поговорките, максимите и сложните термини са вид фраземи (Chlebda 1991). Терминът *фразема* се използва тук за означаване на относително постоянна езикова форма (в конкретния случай фразеологизъм, пословица или поговорка), която е израз на ментален конструкт от „по-висш ред“ (архетип, мит, топос, стереотип) и представлява общоприет начин да се изрази в дадена ситуация определен съдържателен потенциал (Chlebda 2001: 336).

¹ s.todorova@ts.uni-vtu.bg

Анализираният материал е ексцерпиран от фразеологични речници на българския език, сборници с пословици и поговорки, публикации в интернет.

Целта на изследването е да се очертаят онези специфични характеристики на българската езикова картина на *младостта* и *старостта*, които са формирани от фразеологизмите и паремииите, както и да се маркират параметрите на проектиране на тази картина върху линейната ос на времето.

При анализа е използван когнитивен подход, като езиковите явления са представени в контекста на културата на функциониране, което позволява да бъдат направени изводи за предпоставките, обусловили изграждането на съответната езикова картина.

Според речниковата си дефиниция *младост* има следите основни значения (БТР): **1.** Възраст след детството до завършване на телесното развитие. *Това е от времето на нашата младост.* **2.** Качество на млад. *Докле е младост, леко път се ходи П. П. Сл.,* а *старост* е дефинирана като (БТР): **1.** Качество на стар; старина. *Не вижда от старост.* **2.** Част от живота след зрялата възраст, когато постепенно отслабва дейността на организма. *Човек се надява на старост да си поживее спокойно.*

Речниковите дефиниции свързват *старост* и *младост* преди всичко с продължителността на съществуване, с времевото отстояние от точката на раждане/създаване, с позиционирането на съответния етап от развоја на индивида между двете крайни точки на жизнения цикъл – раждане и смърт, но не са достатъчни да бъдат установени други съществени елементи от многослойната структура на концептите *младост* и *старост*, не информират за съществени конотации и тяхната културна обусловеност. Такава информация обаче се съдържа във фраземите, свързани чрез някой от своите компоненти или чрез значението си с понятията *младост* и *старост*².

При първоначалния анализ на ексцерпираните за целите на изследването фраземи се установява, че те обогатяват българските езикови образи на *младостта* и *старостта* със следните основни характеристики:

младост – жизненост, безгрижност, енергичност, буен нрав, но и наивност, неопитност;

старост – опитност, обиграност, хитрост, спокойствие, улегналост, устойчивост, но и липса на красота, влошено здраве, неактуалност.

Езикова картина на *младостта*, формирана от фразеологизми и паремии. Основни характеристики.

Жизненост, безгрижие, енергичност

Тези основни характеристики се изграждат като резултат от функционирането в българския език на фразеологизми и паремии като *Лудо младо*; *Втора младост*; *Младост и лудост две близнета*; *Безгрижна младост*; *Буйна*

² Речници като многотомното издание на БАН включват в своите статии и фразеологични единици, но тъй като издадените досега томове не съдържат думата *старост*, тук е използван друг източник на речниково дефиниране.

младост; Вечна младост; До младост е се` радост, чиито значенија най-общо могат да бђдат обобщени като ‚жизнен, жизнерадостен, енергичен, лишен от грижи‘, признаци, които категорично се отнасят към позитивната част на оценђчната скала. Този тип фраземи са логичен езиков израз на постигнатото по емпиричен пђт познание, свђрзано с психическите и емоционалните особености на младите хора, което има универсален характер и не информира за особени специфики на бђлгарската култура. Позитивните културно-оценђчни конотации се потвђрждават от синонимите на думата *млад*: характерен за младостта, свеж, енергичен, жизнен, жизнерадостен, жив (СР).

Красота, привлекателност, успех (обикновено като опозиция на старост)

Красотата и привлекателността също са универсално приписвани на младостта атрибути. В бђлгарската езикова картина на света те са формирани от фраземи като *Младостта не е порок; Хубавело младо, краставело старо; Старо либи, младо хвали*, като елементђт на физическа привлекателност се потвђрждава и от народните песни: *Либе се либи додек е младост, / цвеке се кине додек е росно* (РБЕ).

Функционирането на фразеологични единици като *Млада надежда; Светђт е за младите; Златна младеж* разширява обхвата на позитивните конотации и допълва езиковата картина на *младостта* с елемента ‚успех, възможност за развитие‘, който въпреки своята универсалност информира за такива специфики на бђлгарската култура като относително отворена ђерархична организация на социалната структура, която позволява постигане на успех в млада възраст.

Образђт на младостта, разбира се, не е еднороден, той има двуполусна ориентация и съдърђа както позитивни, така и негативни елементи. Паралелно с посочените по-горе виталност и външна красота бђлгарските фразеологизми, пословици и поговорки, изграждащи този образ, конотират също незрялост, наивност, липса на опит.

Неопитност, незрялост, наивност

Основната част от свђрзаните с негативни конотации фразеологизми и паремии с компонент *младост* е с квалификатор *иронично* (виж ФРБЕ), което е резултат от паралелното протичане на два различни процеса, довели до формирането на съответните ментални конструкти. От една страна, приписването на негативни характеристики на младостта е резултат от наблюдения и анализ на извънезиковата реалност, в която на младите хора наред с положителните качества са присђщи и такива като неопитност и незрялост, като този познавателен процес намира езиков израз в създаването и използването на горепосочените фраземи. От друга страна, предпоставка за функционирането на подобни фраземи е протичащият (често несъзнателно) процес на формиране на специфично отношение от страна на използващите (създалите) тези фразеологизми и паремии, включващо завист, породена от носталђия по отминалата младост, което се потвђрждава от факта, че съответните фраземи

се използват по отношение на младите от по-възрастното поколение, а не от техни връстници. Текстовете на народни песни като *Мори да знаеш, чупе ле, да знаеш, / како е жалба ле за младост, / мори на порти би ме чекало, / от коня ти би ме сметнало; Твоята шума, горо сестро, па ще да се върне, / мойта младост, горо сестро, няма да се върне; Младост до време, старост до гроба* (РБЕ) потвърждават откриваемото във фраземите съжаление за необратимостта на житейския цикъл и невъзможността за завръщане към младостта с присъщите ѝ преимуществено позитивни характеристики, очертани и от фразелогията и пословиците.

Сред най-популярните фразеологизми, конотиращи неопитност и незрялост по отношение на младостта, са *Млад и зелен / млад-зелен; Като младо яре на нов сняг, гледам, (чудя се); Вчерашно хлапе / келеме; Вчерашно лайно; Нашла млада невеста секира зад вратата; Още му е жълто около устата, Устата му мирише на мляко; Да не е / да не съм вчерашен*. Относно последния фразеологизъм е необходимо да се отбележи, че определението *вчерашен* има значение ‚млад, неопитен‘ единствено при определяне на човек, в останалите случаи на преносна употреба означава ‚стар, с изтекъл срок‘, напр. *Вчерашен вестник*. Изброените по-горе културно-оценъчни конотации се потвърждават от синонимите на думата *млад* (СР): неумел, неопитен, незрял, зелен, недорасъл, вчерашен, наивен.

Мъдрост, практичност

Интересен е фактът, че наред с фразеологизмите с компонент *младост* и значение ‚неопитност, незрялост‘ в българската фразеология съществува единица, която свързва *младостта* с ум и практичност – *Млад съм си изгорил свецта*. Фразеологизмът има диалектен характер и е излязъл от активна употреба, но не може да бъде определен като анахронизъм по отношение на съвременната българска култура, тъй като, от една страна, значението му съвпада с високата самооценка на младото поколение, а от друга страна, се доказва от съществуването на характерни ментални конструкти, според които мъдростта и познанието не са в задължителна пропорционална зависимост от възрастта, израз на които е значението на фразеологизма *Не питай старило, а питай патило*, както и някои приказни мотиви като този за малкото еленче, което се оказало по-наблюдателно и умно от дядо си (Статева 2011: 8).

Фразеологизми с компонент *млад* и квалификатор *иронично* функционират като образни и експресивни наименования на старостта – *Подмладил съм се с младите камъни; Не е в първа младост*, а при едновременната реализация на двата компонента – *млад* и *стар*, в една фразеологична единица значението е ‚изчерпване на цялото множество, всички хора‘ – *Младо и старо*.

Езикова картина на старостта, формирана от фразеологизми и паремии. Основни характеристики.

В опозиция на фраземите, изграждащи образа на *младостта*, единиците, свързани компонентно или семантично с понятието *старост*, проявяват

преимуществено негативни конотации, но превесът им над позитивните не е категоричен поради големия брой фраземи със значение ‚мъдрост, опитност, улегналост‘.

Липса на красота, непривлекателност

Фразеологизмите, пословиците и поговорките приписват на *старостта* характеристики, свързани с физически белези, противоположни на установените при езиковата картина на младостта, а именно – липса на красота, непривлекателност. Такива са фраземите *Стара чанта; Стара чанта, ама лачена; Стара пастърма; Вехто кърпи, конци хаби, старо либи, дни губи; Главата му побеляла като на магаре корема; Доjde ли старост и присмех доjde*, като липсата на привлекателност е особено нежелана от и за жените: *Жабите от църкели се боят, а жените от старост; Която мома много се кити, вече е остаряла*. Подобни фраземи отразяват характерните за българската култура естетически критерии, които въпреки своята динамична изменяемост във времето запазват като константа представата за красотата като атрибут на младостта – *Кога бях млад и зелен, бюлюк моми след мен, кога остарях – рояк мухи на мен; До време хубост, до зъби сладост*. Изброените културно-оценъчни конотации се потвърждават от синонимите на думата *стар* (СР): *вехт, овехтял, извехтял, взел-дал, влязъл в архива*.

Трудности, влошено здраве, физическа немош

Българската култура не табуира промените, настъпващи в човешкото тяло с напредване на възрастта, и те са широко отразени във фразеологизми и паремии като *Старост нерадост; Младо е момчето, остали са му само два кътника; Свят до очи, сладост до зъби; Стар човек не го питат що те боли, ами що те не боли*, които увеличават интензитета на негативните елементи в българската езикова картина на *старостта*. Фактът, че за разлика от физическите белези като бели коси и липса на зъби влошеното здраве не е атрибут, присъщ само на старостта, намира свой езиков израз във фраземата *Болезтта не пита младо ли си и старо ли си*.

Неактуалност, отживялост, бездействие, безсмислено действие

Фразеологизмите с компонент *стар*, които не се отнасят до човешки качества, са езиков маркер на естетически представи и ценностна система, в които предметите, подложени на въздействието на времето, влошават качеството си, престават да бъдат естетични и ценни. Този тип фраземи се използват за назоваване на бездействие или на действие, чието извършване няма смисъл: *Лежа на стари лаври; Наливам ново вино в стари бъчви; Пея (си) старата песен; Разправяй ги на старата ми шапка; Търся огън на старо огнище; Мъча се да изкарам от две баби мома*.

Липса на мъдрост, сенилност

Наред с негативните елементи фразеологията приписва на *старостта* и позитивни атрибути като опитност, мъдрост, спокойствие, ценност. Въпреки

функционирането на множество фраземи със значение ‚опитност, обиграност‘ (виж по-долу), в българската езикова картина мъдростта не е задължителен атрибут на старостта, напротив – на старостта е присъща и глупост, сенилност, регистрирани езиково във фраземи като *Глава побелява, акъл изветрява; Брада посивяла, глава подивяла; На дърто дупе дрънкало*.

Поради ограничения обем на настоящия анализ в него не са включени фразеологизми с компоненти, представляващи наименования на различни възрастови групи като дете, баба, дядо, които участват в изграждането на концептите *младост* и *старост*. Беглото непредставително проучване на такива фразеологизми сочи, че основна част от тях се квалифицират като иронични – *Гледам като посрано дете майка си; Намерила баба хапано, ами иска и щипано; На баба ти хвърчилото; Бабината ти трънкина; Кога баба пръднала, кога замирисало; Колко знае дядо, толкоз хоро скака*, и като цяло функционирането им характеризира създалата ги култура като склонна да стигматизира определени възрастови групи, като обаче тази стигматизация не стига до крайност, за което свидетелстват както многобройните фраземи, представящи старостта като ценност – *Старият вол по-дълбоко оре; Старо гърне по-добре готви; Дето старо не се почита, там за добро недей пита; Стара жена у къщи е нужно зло: ако го имаш, продай го, ако го нямаш, купи го*, така и широко разпространени приказни мотиви като този за бащата, поучен от сина си, че старите хора трябва да бъдат почитани и обичани, защото старостта е бъдещето на всеки (Статева 2011: 26).

Специфична група фраземи обединява *младост* и *старост*, представяйки или само позитивните – *Млад работи, стар ум дава*, или само негативните им характеристики – *Млад ли си – зелен си, стар ли си – изкуфял си; Ако младостта знаеше и старостта можеше*.

Обиграност, опитност, хитрост

Многобройна и нехомогенна е групата на фраземите със значение ‚опитен, обигран, хитър‘. Паралелно с единици като *Стар вълк; Стара кримка/пушка; От стара коза яре, На стар краставичар краставици продава; Ти където отиваш, аз оттам се връщам*, които най-общо се обединяват от значението ‚опитен, умен, стабилен човек‘ (виж ФРБЕ) и реализират изцяло позитивни конотации, функционират и такива, които в зависимост от контекста се реализират или със значение ‚опитен‘, или със значение ‚хитър, обигран‘ – *Стара лисица съм; От стар баща чедо; Старо куче*, както и трета група, чието единствено значение е ‚хитър, обигран‘ – *И стара попадия излъгвам*, която реализира негативни конотации.

Добро възпитание, улегналост, спокойствие, непреходност

Фразеологията и паремиологията изграждат в езиковата картина на *старостта* очаквани елементи като добро възпитание – *Старата школа*, спокойствие – *Изтегнал съм се като стар пес на паздер*, и непреходност – *Старата любов ръжда не хваща*. Фраземи от типа *Старата школа* са малко на брой и

са мотивирани от културни специфики, свързани както със сферата на възпитанието и образованието, които в близкото минало са отделяли специално място на добрите маниери и изисканите обноски, така и с динамиката на съвременното ежедневие, в което протоколното поведение и детайлността на конвенционалното образование отстъпват място на непринудеността в общуването (особено между млади хора) и цифровизацията на знанията.

Ценност, идеализиране на миналото

Паралелно със споменатите по-горе *Старото гърне по-добре готви; Ако имаш старо, изпъди го, ако нямаш, купи си* функционира (с далеч по-голяма фреквентност) и единицата *Доброто старо време*, която идеализира миналото. Независимо от компонента *старо* този фразеологизъм би трябвало да бъде отнесен към фраземите, свързани с *младостта*, тъй като макар служещият си с него да го използва за назоваване на общото културно минало, в индивидуален план назоваваният период съвпада с младостта, а нейните преимуществено позитивни характеристики са една от причините за идеализацията на миналото.

Последният фразеологизъм е показателен за начина, по който свързаните със старостта и младостта фраземи се проектират върху времевата ос. Според битуващите в българската култура представи времето протича от миналото към бъдещето, като времевият поток е необратим, за което свидетелстват фразеологизми като *Мъча се да изкарам от две баби мома* със значение ‚полагам безполезни усилия за нещо неосъществимо‘, доказващ еднопосочността на времето, която не позволява реконструиране на младостта с нейните позитивни атрибути, независимо от положените усилия. По отношение на житейския цикъл младостта, която е предимно позитивна, се намира в миналото, а старостта със своите негативни проявления е част от образа на бъдещето. Границата между двете не е отчетлива и трудно може да бъде идентифициран точният момент на нейното преминаване.

В заключение може да се обобщи, че установените при анализа особености на формираните от фразеологизми и паремии езикови образи на *младостта* и *старостта* са очаквани – младостта притежава характеристики като красота, безгрижие и веселие, но също и негативни признаци като неопитност и незрялост, а старостта се очертава като преимуществено грозна, немощна, сенилна, но притежава и позитивни характеристики като опитност и великодушие.

Фразематиката изгражда противопоставящи се, но не диаметрално противоположни образи на младостта и старостта. В създалите се опозиционни двойки се наблюдават привидни парадокси – фраземи с компонент *млад* се отнасят към категорията *старост* – *Подмладил съм се с младите камъни*, а такива с компонент *стар* се отнасят към категорията *младост* – *Доброто старо време*.

Изградените от фраземите образи не са еднозначни – притежават както позитивни, така и негативни характеристики.

Фраземите, свързани със старостта, имат относително количествено преимущество, което макар да не е толкова категорично, че да бъде доказано без подробен количествен анализ, свидетелства за засилен интерес към старостта,

резултат, от една страна, от нейната принадлежност към бъдещето, а от друга страна, от особеностите на културата, възпитаваща в почит към възрастните.

Само малка част от анализираните фразеологизми, пословици и поговорки се използват активно: *старост нерадост, луди млади, старо куче, стара чанта*, и то основно от по-възрастното поколение.

Цитирана литература

- Григоров, Кацаров 1986:** Григоров М., Кацаров К. съст., Български пословици и поговорки. София: Наука и изкуство.
- Калдиева-Захариева 2002:** Калдиева-Захариева, Ст. За някои проблеми на двуезичната фразеология. – В: Българско езикознание. Т. 3. Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 438–456.
- Кирилова 2013:** Кирилова Й. Старостта като последен етап от житейския път на човека. – В: Български език кн. 2, 75–88.
- Петрова 2003:** Петрова А. Езиковата метафора и балканската картина на света. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“.
- Bawej 2012:** Bawej, I. Związki frazeologiczne jako źródło błędów w kontekście językowego obrazu świata (na materiale języka polskiego i języka niemieckiego). – In: Lingwistyka Stosowana, nr 5, 175–188.
- Chlebda 1991:** Chlebda, W. Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy, Opole: WSP.
- Chlebda 2001:** Chlebda, W. Frazematyka. – In: Bartmiński, J. (red.). Współczesny język polski. Lublin: WU MCS, 335–343.
- Chlebda 2011:** Chlebda, W. Ekwiwalencja i ekwiwalenty: między słownikiem a tekstami. – In: Chlebda, W. (red.). Na tropach tłumaczeń. W poszukiwaniu odpowiedników przekładowych. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 21–43.
- Dobrowol'skij, Piirainen 2005:** Dobrowol'ski, D.j, Piirainen, E. Figurative Language: Cross-cultural and Cross-linguistic Perspectives, Oxford: Elsevier.
- Pajdzińska 1988:** Pajdzińska, A. Frazeologia a zmiany kulturowe, - In: Poradnik językowy, z. 7, 480–487.
- Lewicki 2011:** Lewicki, R. Tłumaczenia w słowniku przekładowym – poszukiwanie i ustalanie. – In: Chlebda, W. (red.). Na tropach tłumaczeń. W poszukiwaniu odpowiedników przekładowych. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 159–165.
- Meunier, Granger 2008:** Meunier F., Granger S. (edit.), Phraseology in Foreign Language Learning and Teaching, Amsterdam: Philadelphia.

Извори

БТР: Попов, Д. (ред.). Български тълковен речник, София: Наука и изкуство.

РБЕ: Онлайн речник на българския език. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [31. 10. 2023]

Славейков 2003: Славейков П., Български пословици, София: Захарий Стоянов.

СР: Синонимен речник на бђлгарскиј език - онлајн синоними, <<http://sinonimen.onlinerechnik.com/>> [31. 10. 2023]

Статева 2011: Статева А. ред. Приказки с поука, Сођия: Софтпрес.

Стойкова 2007: Стойкова, С. Бђлгарски пословици и поговорки, Сођия: Колибри.

ФРБЕ 1974, 1975: Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова Кр. Фразеологичен речник на бђлгарскиј език. Т. I и II, Сођия: БАН.

Станка Б. Дојчинова

МЛАДОСТ И СТАРОСТ У БУГАРСКИМ ФРАЗЕОЛОГИЗМИМА, ПОСЛОВИЦАМА И ИЗРЕКАМА

У чланку је дата анализа бугарских фразеолошких јединица, пословица и изрека повезаних семантички или преко једне од својих компоненти за појмове *младост* и *старост*. Анализирани материјал је извучен из фразеолошких речника бугарског језика, збирки пословица и изрека, публикација на интернету. Циљ студије је да се применом когнитивног приступа оцртају специфичне карактеристике фразеолошког елемента бугарске језичке слике младости и старости. Размотрени су и културни предуслови који су одредили конструкцију одговарајуће језичке слике и њену пројекцију на временску осу прошлост–будућност.

Кључне речи: бугарски језик, фразеологизми, пословице, изреке, језичка слика света, језички поглед на свет, младост, старост

Станка Б. Дойчинова

YOUTH AND OLD AGE IN BULGARIAN PHRASEOLOGISMS, PROVERBS AND SAYINGS

The article is an analysis of Bulgarian phraseological units, proverbs and sayings that are semantically or through one of their components related to the concepts of youth and old age. The analysed material is taken from phraseological dictionaries of the Bulgarian language, collections of proverbs and sayings, publications on the Internet. The aim of the study is to outline the specific characteristics of the phraseological element of the Bulgarian linguistic image of youth and old age by applying a cognitive approach. Observations and conclusions are drawn about the cultural preconditions that determined the construction of the relevant linguistic image and its projection on the past-future time axis.

Keywords: Bulgarian language, phraseologisms, proverbs, sayings, linguistic image of the world, linguistic worldview, youth, old age.

ВИЗИИ ЗА БЪДЕЩЕТО В БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖ- ДЕНСКА ЛИТЕРАТУРА

В началото на текста е направена бегла препратка към характерната за българската възрожденска литература тема за миналото. Следват наблюдения над повестта на Илия Блъсков „Изгубена Станка“ (1865), поемата на Никола Козлев „Черен Арап и Хайдут Сидер“ (1866) и стихотворението на Христо Ботев „На прощаване в 1868“ (1868) с оглед представата на писателите за бъдещето, до което развитието на съответния сюжет довежда героите. Открити са разликите в модела на света, който авторите споделят и който диктува избора на тема и решаването на конфликта.

Ключови думи: Илия Блъсков, Никола Козлев, Христо Ботев

В продължение на около 50 години нашият народ води кървави битки срещу османските завоеватели, за да се стигне през 1396 г. до унищожаването на неговата политическа независимост. В продължение на столетия българската общност е подложена на толкова силен и постоянен стрес, че плановите за бъдещето се свеждат до физическо оцеляване или както ще констатира след столетия един от най-проникновените ни народовеци, „един народ, поробен макар и безнадеждно, никога не се самоубива: той яде, пие и прави деца“ (Иван Вазов). Свидетелство за времето е Летописният разказ на инок Исаия Серски (1371), който, макар и писан от монах, не носи дори намек за трансцендентен преход и не обговаря по никакъв начин основополагащата средновековна идея за края на времената и за бъдещия вечен живот след Второто пришествие. Записката свидетелства за ужасяващия мащаб на трагедията, обяснена като „божие попущение“²: „Едни от християните бяха изклани, други отвлечени в плен, а онези, които останаха, и тях смърт несретна ги покоси, защото погинаха от глад. [...] Които пък се спасиха от тази напасть, [...] биваха изпояждани от вълци. [...] Опустя земята, лиши се от всичките си блага [...] И наистина тогава живите облажаваха по-рано умрелите.“ (Христоматия 1967: 457).

Търсещите умове на епохата намират опора отначало в идеята за Божието наказание, а след столетия в паметта за „славното“ минало. Без да повтарям известните факти, ще припомня, че началото на българското Ново време се търси именно в половин дузина исторически съчинения, които се появяват в рамките на шест десетилетия (1741 – 1801). Те са дело на българските автори Христофор Жефарович, Блазиус Клайнер, Паисий Хилендарски, Анонимният

¹ elena.k.nalbantova@gmail.com

² Божия воля

зографец, Спиридон Габровски, Атанас Нескович, които си поставят за цел издирване и систематизиране на познание за историјата на независимата средновековна българска држава³. Историческата тема остава една од централните в българската поезија и драматургија дори до Освобождението и одредува нај-важната черта на Възраждането: пораждане, пропагандирање и утврдување на националната идеја.

Обект на набљудување во предлаганиот текст се очекувањата и резултатите од развитието на сюжетите во три български художествени опуса, създадени во период од околу пет години. Тоа се повестта на Илија Бљсков „Изгубена Станка“, поемата на Никола Козлев „Черен Арап и Хайдут Сидер“ и стихотворението на Христо Ботев „На прощавање во 1868“. Повестта „Изгубена Станка“ е отпечатана во крајот на 1865 или почетокот на 1866 г., но првите објави за неа се појавуваат уште през 1863 г. на форзацот на книгата „Живот на св. Ивана Предтеча и на св. Игнатија Богоносца. Превел од првообразното Илија Р. Бљсков, учител во Шјуменското долно-махленско училиште“ (Болград, 1863) и во в. „Българска пчела“ од 23 август 1863 г. Поемата „Черен Арап и Хайдут Сидер“ завршува со уточнување, че е напишана во колонија Болбока во Бесарабија, кадето авторот е учител, през 1866 г. За прв пат е отпечатана во трета книжка на излизачото во Болград сп. „Общ труд“ за 1868 г. През 1876 г. е вклучена во книгата на Никола Козлев „Историја на хайдут Сидера и неговиот бивол Голя“, која претрпува уште две изданија (1891, 1896). Првата публикација на стихотворението „На прощавање“⁴ е направена на 25 јуни 1871 г., но по сведетелство на Ботевиот другар Киро Тулешков стихотворението е напишано през 1868 г. во очекување на преминувањето со вјоружена дружина през р. Дунав.

На фона на немногбројните български произведения од оноа време, които разказуваат трагедијата на българина, трите творби се одликуваат со финалното решение на конфликтите, което внушава вјера во будещето како на конкретните герои, така и на цјалата обшност. Допускам, че наред со други особености тази отвореност към будещето, перспективата, која подказува, е во основата на популарноста, со која се ползуваат уште во времето на појавата си. На следващите страници ќе систематизирам известните факти за тјихната рецепција и ќе очертајам историческиот контекст, който според мен става причина за појавата им во един сравнително краток времеви отрязок. Рожба во период на духовен подем, тези опуси намират почитатели сред българската четјаша, театрална и револуционна публика и ставаат знаци во времето на Зрелото възраждане.

Рецепција. „Изгубена Станка“ може да наречем възрожденски и следосвобожденски бестселџер со четиринадесет преизданија до периода на социализма. Во време на војните за национално обединение (1912 – 1918) повестта е

³ Макар да се реализира во србска среда, во поместената во книгата му стихотворна възхваља, писана од карловецкиот епископ Павел Ненадович, Христофор Жефарович е наречен „ревнител на своето българско отечество“. Догадка за български произход на Блазиус Клајнер прави езиковиот археолог проф. Тодор Балкански (Балкански 1996: 25–26).

⁴ Прието е заглавието на тоа стихотворение да се изписува и със, и без посочување на годината.

включена във „Войнишка библиотека“, дело на изявени учени, привлечени към Щаба на действащата армия. След обществените промени от есента на 1944 г. по конюнктурни политически съображения творбата е обречена на читателска забравата⁵. Предимно за нуждите на университетското филологическо образование е преиздадена еднократно на днешен правопис през 1985 г. (Блъсков 1985).

Произведението, носещо в подзаглавието си уточнението „повест съвременна“, се появява за пръв път в печатницата на Болградското българско централно училище. Спомоществователите, които са предплатили за 831 екземпляр (Стоянов 1957: 17), са от Болград и българските колонии в Бесарабия, от Добруджа, на чиято територия започва сюжетното действие, от дунавски градове в Румъния, където живеят големи български общности, от Русе, Шуменско, Провадийско и Силистренско. Сред абонатите са благодетели на възрожденската книжнина, учители, ученици, селяни. Издателят Райко Блъсков, емигрант от Шумен и по това време учител в едно от началните училища в Болград, помества на с. IX след списъка с абонати охранителна приписка, заявяваща, че „никой не може да препечатва тази книга“ и ако екземпляр „от първото издание не носи моя саморъчен подпис и печат, ще ся чете незаконпечатно“ (Изгубена Станка 1865: IX) (Приложение I). Уточнението „от първото издание“ подсказва увереността, че то няма да остане единствено, а нуждата от подобен текст говори за разширяването на читателската аудитория, за динамиката на книжовния пазар и за превръщането на книгата в носещ печалба продукт. От друга страна, появата на подобна апотропейна бележка можем да поставим в един порядък с проблемите около авторството на повестта. Тя, както и представянето ѝ като написана не от сина Илия Блъсков, с чието име е свързвана от края на XIX в. и който според мен я създава, а от бащата Рашко (Райко) Блъсков, свидетелства за преходния характер на явлението „Изгубена Станка“. Именно структурите на текста, които го правят едновременно близък до приказката и затова лесен за възприемане от естетически неизкушените читатели, но и различен от приказката със своя актуален сюжет, му гарантират широката читателска аудитория. Захари Стоянов определя героите като „действителни типове от новия български живот“, а в своите спомени „Преживяното“ Тодор Влайков споделя: „Този разказ ми произвежда [...] силно впечатление. Защото докато при другите разкази явно се долавя, че тия чудновати случки трябва да са измислени или някак преправени, при „Изгубена Станка“ всичко ми се струва истинско.“

Творбата е посрещната с интерес и около година след появата си претърпява второ издание (1867) в книгопечатницата на Дунавската област в гр. Русчук (днес гр. Русе). От него са предплатени 663 книги. За това, че сюжетът предизвиква значим отзвук, свидетелства и фактът, че след три години е дра-

⁵ Героите, идентифицирани като българи, произхождат от Кюстенджанско – район, който след 1878 г. остава в Румъния. Допускам, че това е сред причините повестта да е пренебрегната по време на социализма.

матизирана от гимназиста Богдан Манчев⁶ и за пръв път пиесата „Изгубена Станка“ е изпълнена от Болградската ученическа трупа още на 20 юли 1870 г. Периодичният печат е съхранил сведения, че до Освобождението тя е играна в градовете Русе и Шумен и в с. Мусина, Търновско. В повестта „Немили-недраги“ (1883) Ив. Вазов я избира като символ на възрожденската драматургия. В контекста на темата за възрожденските визии за бъдещето е многозначеща мисията, с която хъшовите товарят своя експеримент „да дадем [...] представление [...] да съберем една [...] сума за разноски на човека [...] когото ще изпратим да убие султана [...] драмата е *Изгубена Станка* [...] – И ако се сполучи всичко докрай – каза Бръчков – [...] историята донявга праведно ще може да каже, че изгубена Станка е убила султан Азиса [...] Може да го каже това историята [...] и тая изба може да разтрепере цяла империя“.

В „Записки по българските въстания“ (1884) Захари Стоянов нарича пиесата „Изгубена Станка“ „народна драгоценност“ и „народна драма“, която „мнозина знаеха наизуст“.

Творбата е първата българска повест с щастлив край. Макар авторът Илия Блъсков да свидетелства, че за работа го вдъхновява първата новобългарска повест „Нещастна фамилия“ (1860, В. Друмев), двете творби се отличават както по строеж, така и по решаването на конфликта. Докато във финала на Друмевата повест всички персонажи намират своята смърт, финалът на „Изгубена Станка“ съобщава за сватбата на героите. За пръв път в българската възрожденска литература краят на разказваната история носи зародиша на един бъдещ пълноценен живот.

Второто произведение, което в своя завършек рисува визията на пълноценен колективен живот в бъдеще, е поемата „Черен Арап и Хайдут Сидер“, написана през 1866 г. от родения в Лясковец Никола Козлев, по това време учител в българската бесарабска колония Болбока. Скоро след нейната поява във в. „Дунавска зора“ е отпечатан обширен отзив, написан от редактора Добри Войников – един от ерудираниите възрожденски книжовници, създател на националния репертоар на българския театър (Войников 1868). Поемата става повод за развитието на българската литературна критика, която във времето на Възраждането постепенно се утвърждава като пълноценен дял от словесната култура.

Две години по-късно в Болград е отпечатан учебник по български език (Начална граматика 1870) (Приложение II), в който като примери за различните граматически категории са използвани откъси от поемата „Черен Арап и Хайдут Сидер“, често без името на автора и без заглавие.

В българската литературна история поемата „Черен Арап и Хайдут Сидер“ е определяна като първата завършена революционна поема. Тя заема важно място в естетическия развой през Възраждането и илюстрира един от пътищата на усвояване на фолклорната поетика. Нейната стойност се определя

⁶ Роден ок. 1855 г. в гр. Свищов. Болградската гимназия завършва през 1872 г. и до Освобождението работи като начален учител в бесарабски български села.

от обстоятелството, че илюстрира движението от фолклорния епос, който през Възраждането играе роля на национална литература, към модерната поема. Съвременниците свидетелстват, че Добри Чинтулов композира и изпълнява на цигулка музика към текста на поемата. Така творбата става част от музикалната физиономия на епохата и се доближава до основния път, по който битува в публичното съзнание до и скоро след Освобождението част от Ботевата поезия и конкретно третата творба, на която ще се спра в контекста на изясняване на въпроса за визията за бъдещето на героя.

Стихотворението „На прощаване в 1868“ се ражда в дните, когато неговият автор очаква преминаването „през тиха Бяла Дунава“ като писар в четата на Жельо войвода. Макар прототипът на единия от хайдутите в повестта „Изгубена Станка“ да носи същото име, става въпрос за две различни личности. Единият е Желяз Добрев Железчев, роден в Сливен през 1810 г., класически по своите мотиви хайдутин не само в повестта на Ил. Блъсков, но и в реалния живот. Другият е Жельо Христов Чернев, роден в Ямболско през 1828 г., който през 1868 г. подготвя успоредно със сборната чета на Хаджи Димитър и Стефан Караджа въоръжена дружина за преминаване в Българско. Войводата Жельо Чернев възплащава представата за хайдутина-бунтовник, както се изразява Хр. Ботев в стихотворението „На прощаване в 1868“, или за политическия хайдутин, вдъхновен от националноосвободителните идеи на Г. Раковски, както се самоопределя Хаджи Димитър.

По това време Христо Ботев живее в Браила и по свидетелството на Киро Тулешков създава творбата „в българското кафене „Стара планина“. Текстът вероятно е изпълняван устно от автора си още преди своето отпечатване през 1871 г., поради което се е съхранил във вариант, различен от публикувания.

За неговото битуване като народна песен свидетелства Константин Т. Бозвелиев (Приложение III), който в спомените за ученическите си години пише, че някои от Ботевите песни „като „На прощаване“ [...] бяха станали популярни още преди Освобождението и се пееха „скритом“ по къщи и по дворове или далече нейде в полето заедно с бунтовническите песни на Чинтулова. Ботйовата песен „На прощаване“ за пръв път ми стана известна в Казанлък през есента на 1875 г. Пееше се тя от моми неграмотни, които я бяха научили по слух. А това показваше, че тя доста от по-рано се е носела от ухо на ухо, за да дойде и до моите уши и да я науча с трепет.“ (Бозвелиев 1940: 10). В сборника със „Спомени и разкази за въстанието в Батошево“ на Йоаким Г. Бакалов се твърди, че „На прощаване“ „възбуждаше и разпалваше певците, които не знаеха автора му, но влизаха в ролята на бунтовника и готови бяха да го последват, стига само той да ги извика да тръгнат“ (Бакалов 1926: 25)⁷ (Приложение IV).

За полуфолклорно разпространение в популярната форма на песнопойките свидетелстват преписите на стихотворението в личния бележник на Васил Левски и в шест ръкописни сборника, съставени в с. Бяла черква от Бачо Киро Петров и негови ученици и приятели. Като песен, изпята „от Левски в 1870 г.“, е открита и

⁷ Споменът е за края на 1875 г.

в песнопойка на Михаил А. Попов от Плевен. През 1877 г. „На прощаване“ е преписано и в ръкописната песнопойка „Български народни песни“ на Енчо М. Калчишков от Лясковец. Част от преписите се отличават значително от вариантите, публикувани в Христо-Ботевия в. „Дума на българските емигранти“ (25 юни 1871) и в сбирката „Песни и стихотворения от Ботьова и Стамболова“ (1875).

Причината за популярността на повестта „Изгубена Станка“, на поемата „Черен Арап и Хайдут Сидер“ и на стихотворението „На прощаване в 1868“ можем да потърсим във финалното разрешаване на колизиите. Предимството им пред разпространяваните по това време преводни творби е, че сюжетите са из българския живот, а географски действието се развива в познати реалии като Добруджа и Шумен, „от Басарбов до Росица/ от Батина до Златица“ или „през тиха бяла Дунава“. Конструиранието на моделите на бъдещето при тримата автори е различно и то е в непосредствена връзка с модела на света, който те носят. При Илия Блъсков това е възстановяването на семейството, при Никола Козлев е свободният делник и празник, при Христо Ботев – постигането на безсмъртие, победата над забравата и смъртта.

Контекст. Какво се е случило в българската среда, която ражда трите произведения? Това е първият въпрос при срещата с тези творби, отличаващи се на фона на предходната българска книжовна продукция именно по визията за бъдещето. Има ли връзка тяхната поява с времевия контекст или случайно са написани почти едновременно?

Две са събитията, които българите са преживели в предходните години и които променят радикално и мисленето, и усещането за възможните изходи от политическата ситуация, изглеждаща дотогава безнадеждна. Тези събития ускоряват съзряването на общността и променят приоритетите в нейните оценки и очаквания. Те довеждат и до тъй нареченото комитетско десетилетие (1866 – 1875). Отначало това е поредната Руско-турска война, която прераства в сблъсък между Руската империя и подкрепилите Истанбул Великобритания и Франция. Поради осъществяването на техния сблъсък край полуостров Крим тя получава името Кримска война (1853 – 1856). На нейното място в историята на Българското възраждане учените открай време отделят специално място. След неуспешния за Русия неин край българите се съсредоточават върху разрешаването на най-важния за тях въпрос – духовното и организационното еманципиране от Цариградската патриаршия. Поставя се началото на активно църковно движение (1856–1870) (Бонева 2010), чиято първа значима проява е т.нар. Великденска акция (3 април 1860). Тя показва достигането до общобългарски характер на водената от десетилетия по места борба с представителите на Цариградската патриаршия и българските им поддръжници. Както обобщава проф. Николай Генчев, „Общият национален и духовен подем [...] след Кримската война се ускорява и от започналите борби за политическо освобождение, които довеждат до окончателното оформяне на националноосвободителната идеология, предизвикала оптимистични настроения сред българското общество.“ (Генчев 1981: 195) Тези „оптимистични настроения“ намират отзвук и в литературата.

Визии за бъдещето. В повестта на Илия Блъсков бъдещето е видно като възстановяване на основния житейски порядък, който в модела от ценности

на автора се свежда до създаване на ново семейство. В „Изгубена Станка“ писателят следва модела на вълшебните приказки, което се вижда и в избора на финал. В самия край на повестта успешно преминалият своята инициация Петър като в приказката вместо възнаграждение се оженва за спасената от него Станка. В повестта този преход е илюстриран чрез смяната в назоваването му: от „Станкин сгоденик“ той се превръща в „храбрий момък“. Историята е изградена върху мотива „нещастна фамилия“, като са създадени три типа герои – злодеи, жертви и спасители. Като злодеи в повестта са представени прогонени от войната татари-номади, като жертви двете млади жени Станка и Неда, а като спасители – годеникът Петър и хайдутите Жельо и Никола. Следвайки наследеното в културата, писателят отказва лично име на антагонистите (Черното татарче, Черната татаркиня) и използва за характеристика контраста в символиката на цветовете (червената кърпа на Станка – черните черги, с които са покрити откраднатите жени). За разлика от първата новобългарска повест „Нещастна фамилия“ от Васил Друмев (1860), фабулата на „Изгубена Станка“ е опростена. Героите са лишени от психологическа мотивация и както в приказката, те са герои-функции. Основното ядро на фабулата е изпитанието, довело до възнаграждаване, представено като сватба. Противопоставени са два типа култура – подвижната и уседналата, чиито носители са татарите и българите.

Илия Блъсков е първият новобългарски писател, който променя оценката в опозицията герой на дома – герой на пътя. След „Житие и страдания на грешния Софроний“ положително се оценява реформаторът, който променя статуквото и който в литературознанието е наричан герой на пътя. В „Изгубена Станка“ като носител на положително остойностявани ценности е интерпретиран героят на дома. Героят на пътя е заел мястото на антагониста, което показва генерална промяна в мисленето. От средата на 60-те и особено през 70-те години на XIX в. във възрожденската словесност започва да се обговаря проблемът за заплахата от отказване от национална принадлежност. Проявява се в Любен-Каравеловите повествователни „Три картини из българския живот“ и в неговата публицистика, в Добри-Войниковата комедия „Криворазбраната цивилизация“, в стихотворението на Райко Жинзифов „Европеизмът в Шумен“ и другаде. Конфликтът свое – чуждо, култура – цивилизация, българската девойка и чужденецът е заложен и в поемата на Петко Славейков „Изворът на Белоногата“. За пръв път обаче този конфликт откриваме в повестта „Изгубена Станка“. Илия Блъсков рисува герои, привързани към дома. Целта им е да съхранят семейството си или да създадат ново. Фабулата се движи от неговото унищожаване към пресътворяването му.

Макар да творят в едни и същи десетилетия, Христо Ботев и Илия Блъсков споделят противоположен мироглед и създават коренно различни модели на света. В особено чист вид противопоставянето може да се види в Христо-Ботевите стихотворения „Ней“ и „Пристанала“, но то ясно е експлицирано и в „На прощаване в 1868“.

Що се отнася до поемата „Черен Арап и Хайдут Сидер“ на Никола Козлев, която заема важно място в развитието на възрожденската литература и в идейния живот на епохата, в българската литературна история тя е определяна като първия завър-

шен лироепически текст на револуционна тематика. Нейната стойност се определя от движението от фолклорния епос към модерната поема. За протосюжет на творбата служат предания за лясковския хайдутин Сидер, които Никола Козлев след десет години ще разкаже в книгата си „Историята на хайдут Сидеря и неговът бивол Голя (По народно предание)“ (1876, Одеса). Поемата стъпва върху фолклорния епически опит и се свежда до набор от мотиви и образи. Сюжетът ѝ е построен върху идващия от юнашкия епос мотив юнак убива противник, който е завардил пътищата. Антагонистът Черен Арап е от малкото еднофункционални герои в епоса, който винаги е вредител. Козлевият персонаж е наследил архаичните черти на фолклорния си събрат и е представен като космократор, в чиято власт са всички сфери на битието. Към епическата традиция отвежда начинът на въвеждане на вредителя; локализациата на героите, която тук е разгърната до една непозната на фолклора пространствена конкретност; етническата им определеност; словесните предизвикателства; намесата на чудесен помощник и пр. В поемата се появяват и елементи, идващи от хайдушки песни, както подсказва прозвището на героя, и от други фолклорни жанрове, напр. разточителното описание на трудовото ежедневие отвежда към трансформирани мотиви от трудовите песни. Елемент на текста, който фиксира преодоляването на фолклорната традиция, е ясно откроеното отрицателно отношение към противника, утвърждаването му като враг – категория, непозната на фолклорния епос. За разлика от националната литература, за епоса е чужд аксиологичният момент, в него героят и противникът са еднакво ценни в качеството си на юнаци. Никола Козлев показва едно модерно спрямо фолклора виждане и по отношение на характеристиката на юнака. Той е нарисован като vyplътен в слово народен идеал, като изразител на етническите представи за добро. Илюстриращ движението от фолклор към литература е и строежът на творбата. Тя е разчленена в 78 четиристишни строфи със съседно римуване, но поетът използва хореичен ритъм, който е близък до народнопесенния осмосричен размер. Тази междинност се проявява и в качествата на композицията. От една страна стоят характерните за фолклора повторения, от друга – опитът да се създаде стройна симетрично изградена постройка. Творбата започва и завършва с разгърнати описания на бита, огледално изградени и емоционално контрастни. Между тях е разгърната срещата и битката на противниците, като тук също може да се открие стремеж към симетрия и дублиране на епизодите.

Във финала Никола Козлев рисува представата си за свободния живот след победата над насилника. Това е единствената творба на възрожденската литература, в която се появява широко разгърната визията на свободния живот. Победата на Сидер, мирният труд и веселие във финала, всичко това отразява надеждите на автора, носи дух на оптимизъм и създава популярност на творбата през 60-те и 70-те години на XIX в.

Поемата на Христо Ботев „На прощаване в 1868“ рисува както бляна на героя да се завърне в родния край („ах, утре като премина през тиха бяла Дунава“), така и онова, което може да увенчае този блян: падането „с куршум пронизан“ или завръщането „жив и здрав с байряк във ръка“. В творбата намира най-представителната си интерпретация „героичното“ скитничество, което като мотив за българската възрожденска поезия открива Георги Раковски

в „Отлъчие едного разпаленаго родолюбца българина в лето 1854“. Героят на Ботев се идентифицира с онези „немили, клети, недраги“, които след 15-тина години Ив. Вазов ще увековечи в повестта „Немили-недраги“, заела за свое заглавие именно тази характеристика и подсказваща онова съкровено бъдеще, в името на което си струват всички жертви: „да каже нявга Историята“.

Визията за бъдещето на човека, която Христо Ботев конструира в „На прощаване в 1868“, е кардинално различна от онова, което провиждат Илия Блъсков и Никола Козлев. Докато последните двама рисуват това бъдеще като безсмъртие, постигнато чрез непрекъснатостта на рода или общността, Ботев рисува модерната представа за личностното безсмъртие. Връщайки се към повода за създаване на стихотворението, можем да свържем в една емоционална и смислова верига „На прощаване в 1868“ и баладата „Хаджи Димитър“, където тази идея е намерила своето максимално ясно и лапидарно огласяване: „Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира.“

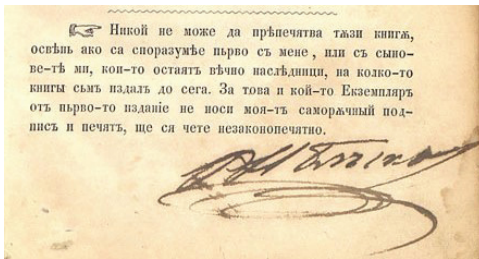
И в трите творби се появява образът на хайдутина, но в различни ипостазии: Желю и Никола от повестта на Илия Блъсков са класическите хайдутини, които се намесват в живота на героите, за да разрешат конкретен конфликт и да отмъстят за издевателствата на етнически другите. Поемата на Никола Козлев разказва за Хайдут Сидер, който убива разрушителя на реда, за да възстанови мирния бит и празничност на цялата общност. Стихотворението на Христо Ботев превръща хайдутината в бунтовник, в идеологически осъзнат борец за свобода, в „политически хайдутин“, както определя себе си Х. Димитър Ясенов, повел именно през 1868 г. въоръжена дружина за политическото освобождение на България. Трите текста рисуват еволюцията в тази интерпретация дори в своята хронологическа последователност. Докато Илия Блъсков и Никола Козлев остават при традиционната масова представа за щастие и доволство, при утвърдените от времето ценности, Христо Ботев преакцентира познатите от митологията и фолклора представи за света и човека и прокарва едни модерни идеи за свобода и човешко достойнство. Тези различия могат да намерят своето обяснение в достигнатата към края на Възрожденската епоха зрялост на българското общество, в което вече ясно се открояват поколенческите предпочитания. Това е един от белезите, по които се отличава визията за бъдещето на родения през 1848 г. Хр. Ботев от онези на значително по-възрастните Н. Козлев (1824) и Ил. Блъсков (1839).

Цитирана литература

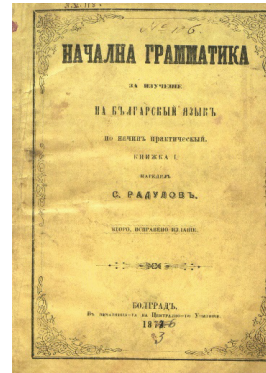
- Бакалов 1926:** Бакалов, Й. Г. Спомени и разкази за въстанието в Батошево. Севлиево: Печатница „Едисон“.
- Балкански 1996:** Балкански, Т. С българско име и българска кръв. В. Търново: Знак94.
- Блъсков 1985:** Блъсков, Ил. Р. Повествования за възрожденското време: Избрани творби. Състав., ред. и бел. Ив. Радев. Предг. Т. Жечев. София: БЗНС.
- Бозвелиев 1940:** Бозвелиев, К. Т. Ботйовите песни след Освобождението. – В: (Жив е той ... 1940)

- Бонева 2010:** Бонева, Вера. Българското църковнонационално движение (1856 – 1870). София/ В. Търново: За буквите.
- Войников 1868:** Войников, Д. Черен арап и Хайдут Сидер. Героическа епопея от г. Н. К. – В: Дунавска зора, I, 48, 49, 20 и 24 окт. 1868.
- Генчев 1981:** Генчев, Н. Българско възраждане. София: Издателство на ОФ.
- Жив е той ... 1940:** Жив е той ... Сборник статии за Христо Ботйов. Братанов, Дим. и др. София: Печатница „Теменуга“.
- Изгубена Станка 1865:** Изгубена Станка. Повест съвременна. Болград: Печатницата на Централното училище, 1865.
- Начална граматика 1870:** Начална граматика за изучение на българский язык. По К[озьма Гаврилович] Говоров наредил С. Радулов. В две части. Болград: В печатницата на Централното училище, 1870.
- Стоянов 1957:** Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар. Т. I. София: Наука и изкуство.
- Христоматия 1967:** Диневков, П., К. Куев и Д. Петканова. Христоматия по старобългарската литература. София: Наука и изкуство.

Приложение I



Приложение II



Приложение III



Приложение IV



Елена К. Налбантова

ВИЗИЈЕ БУДУЋНОСТИ У КЊИЖЕВНОСТИ БУГАРСКОГ НАРОДНОГ ПРЕПОРОДА

На почетку текста се кратко осврћемо на тему прошлости, карактеристичну за књижевност у периоду бугарског народног препорода. Потом следи анализа кратког романа Илије Бласкова „Изгубљена Станка” (1865), поеме Николе Козлева „Црни Арапин и Хајдук Сидер” (1866) и песме Христа Ботева „Растанак 1868” (1868), кроз запажања какву визију будућности имају ови писци, тј. каква је судбина њихових јунака. Истакнуте су разлике у моделу света ових аутора, који диктира избор теме и разрешење сукоба у делима.

Кључне речи: Илија Бласков, Никола Козлев, Христо Ботев

Elena K. Nalbantova

VISIONS OF THE FUTURE IN THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL LITERATURE

The beginning of the article makes a quick reference to the topic of the past, which is featured broadly in the Bulgarian National Revival literature. That is followed by analyses of Iliya Blaskov's novel "Izgubena Stanka" (1865), Nikola Kozlev's poem "Cheran Arap I Haidut Sider" (1866), and Hristo Botev's poem "Na Proshtavane v 1868" (1868), focusing on the authors' visions of the future which the development of each story leads its characters to. The article distinguishes the differences in the world models, which the authors recognize and which determine their choices of story lines and conflict resolutions.

Keywords: Iliya Blaskov, Nikola Kozlev, Hristo Botev

ИМАГИНАЦИЈА ГРАДА КОД СТЕРИЈЕ И НУШИЋА: *БЕОГРАД НЕКАД И САД*²

У раду истражујемо имагинацију метрополе у комедији *Београд некад и сад* Јована Стерије Поповића, као и у омажу овој комедији – драми истога назива, написаној од стране Бранислава Нушића. Оба комада су наизглед постављена на јасним бинарним основама, са репрезентацијом града као средишњом тачком укрштања антитетички постављених јунака који су носиоци одговарајућих вредности приписаних „прошлом” и „садашњем/будућем”. Као место згушњавања историјског, социјалног и биографског времена, хронотоп града маркира драмски сукоб остварен на породичном плану, односно плану сукоба јавног и приватног. Перспективизација простора из двеју позиција даје радикално другачију слику града – из перспективе представника „прошлог” град постаје фигура туђег места, а из перспективе представника „садашњег/будућег” град је ознака прогреса. Међутим, док се код Стерије трансгресија географски одређених идентитета врши преко мотива породице као јединице друштва која се не сме разорити, због чега град, у основи, означава цикличност и континуитет, код Нушића приватни простор бива преоквирен простором јавног, односно тријумфом будућег као последњег времена. То потврђује и разлика у доминантним координатама светова приче: у Стеријином је комаду наглашена аксиолошка димензија тога света (кршење друштвених форми у вези са мотивом моде); са друге стране, свет приче Нушићеве драме деонтички је маркиран. То потврђује и начин на који се остварује мотив венчања на крају: Стеријина драма остаје у домену архетипског (прототипичног) модела комедије, док Нушићева драма припада њеном највишем ироничком модусу.

Кључне речи: прошло, будуће, хронотоп града, комедија, хумор, црни хумор, оквир, Стерија, Нушић

У раду истражујемо имагинацију метрополе у комедији *Београд некад и сад* Јована Стерије Поповића, као и у омажу овој комедији – драми истога назива, написаној од стране Бранислава Нушића. Оба комада су наизглед постављена на јасним бинарним основама, са репрезентацијом града као средишњом тачком укрштања антитетички постављених јунака који су носиоци одговарајућих вредности приписаних „прошлом” и „садашњем/будућем”. Наша даља аргументација има за циљ да покаже да је доминација бинарног структурног

¹ olivera.markovic@filfak.ni.ac.rs

² Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-68/2022-14/200165).

принципа у два текста само привидна, као и да начин на који се остварује трансгресија бинарно постављених аспеката текстова одређује и разлику у њиховим жанровско-типолошким карактеристикама. Овакво тумачење, посебно у вези са жанровском припадношћу Нушићеве драме, одступа од критичке рецепције датих текстова. У основи смо сагласни са мишљењем да је Стеријино остварење успешније од Нушићевог, те да је овај потоњи, следећи „Стеријин миран и рационалан поступак” и напустивши сопствени композицијски модел и технику комичког, „самом себи ускратио замах и везао руке” (ЛЕШИЋ 1989: 64–65), па је „одсуство озбиљнијих комедиографских претензија учинило да ова весела игра није добила квалитете трајнијег Нушићевог дела” (ГЛИГОРИЋ 1965: 256). Међутим, у овом раду ћемо покушати да покажемо да Нушићев текст само периферно припада категорији комичкога жанра.³

Прича обеју драма је слична: јунакиња (Станија код Стерије) или група јунака (Станојло и Перса код Нушића) долазе у посету свом сину и његовој породици у Београд. Поменути јунаци су и сами некада давно живели у Београду, али су се преселили у провинцију (у оба случаја је обитавалиште јунака дошљака нејасно дефинисано) и већ дуже времена престоницу нису посетили. У међувремену је дошло, на њихово запрепашћење, до измена обичаја становника града; хумор се у оба комада заснива на инконгруенцији између вредности становника провинције и становника престонице, односно обичаја који су представници старог, прошлог, патријархалног и оних који су представници новог – садашњег или будућег. „[...] комедија ’Београд некад и сад’ је занимљива по новој конфигурацији комично-сатиричног импулса. Не исмијава се једна страна или један став и карактер, већ се у радњи и распореду јунака стварају околности за исказивање односа према врједностима. Двије групе актера заступају два става [...]” (ИВАНИЋ 2006: XXIX).⁴ Свака од група јунака своје вредности представља као нормалу, тачније, у случају представника „старог поретка” те вредности су представљене као норматив чије кршење води далекосежним, за друштво и појединца разарајућим, последицама.⁵ Круто држање јунака ове групе пред сваком новином може се описати и сентенцом „О темрога, о тогес”, и управо та ригидност у ставовима одређује ову групу јунака као носиоце маске комичких алазона. Њихов се говор често може описати као ламентација над оним што је изгубљено, што је вредније и моралније, а због тако сужене перспективе често западају у комичке заблуде, остварене како на плану вербалног хумора тако и ситуационе комике. Са друге стране, јунаци

³ Нушић је, следећи Стеријино означавање истоимене драме, одредио свој текст као „веселу игру”.

⁴ Душан Иванић (2006: XXIX–XXX), међутим, издваја и трећу групу јунака у Стеријином комаду, која „није оштро опередијељена”, а чији су представници Неша и Вучко. Иако Неша има важну улогу у комичком расплету, она није нарочито важна за претходни ток радње, те стога овде инсистирамо на бинарним паровима.

⁵ „’Свет треба да се мења на боље, а не на горе’ (321). Ову реченицу у драми ’Београд некад и сад’ изговара Љубина бака Станија, истовремено маркирајући да је свет старих мера природне промене, односно носилац критеријума да ли је промена ваљана или не.” (НЕСТОРОВИЋ 2014: 9)

који су представници новог времена углавном се не позивају на универзалне, вечне вредности како би објаснили своје држање, већ на јавно мњење, па је у њиховој визури хронотоп метрополе увек метафора укрштања приватног, биографског и јавног времена и простора. Фиксираност идентитета „старих” и флуидност идентитета „нових” одговара и њиховој репрезентацији града као структуре која *треба бити* затворена, односно, која је отворена (в. ЛОТМАН 2004: 296–297).

Поменуа инконгруенција организује и *микро и макро дизајн наратива* (HERMAN 2002), односно, огледа се на плану репрезентације догађаја, активираних наративних оквира, јунака и њихових улога, у дијалогу и стилу (наративни микродизајн), те у организацији темпорално-спацијалних аспеката текста, присутних перспектива и екстратекстуалних оквира активираних бинарно постављеним текстуалним окидачима (наративни макродизајн). Овакав дизајн двају светова приче срећно је композиционо решење с обзиром на то да из истих изостају драмски заплети.⁶ Ради илустрације наводимо одломак с почетка Нушићевог текста. Унутрашње противуречности у понашању свог сина и његове породице, на које указује Станојло, Никола, његов син, објашњава дугим одсуствовањем из Београда, односно Станојловим боравком „у унутрашњости”, те неумитном изменом обичаја услед протока времена:

СТАНОЈЛО: Не би друкче ни могло бити. Отац под стечајем плаћа сто динара за сечење ноктију; мајка у гаћама хоће да буде поп; син леви бек, ћерка есперанто.

НИКОЛА: Оче, забога, ви сте давно из Београда, па вам све то изгледа друкче. Дабоме, свет се мења, живот се мења, а ви... далеко од света; завукли се тамо у унутрашњост... (НУШИЋ 1989: 202)

Иако наведена Николина реплика одговара маски комичког резонера (сличне коментаре о смени обичаја има и лик Стерије из *Пролога* драме, као и лик означен као Син), његово понашање (неразумно трошење новца, преваре са новцем, брачна прељуба) дисквалификује га из дате позиције. Исти је случај и са осталим представницима новог, односно, са Николином породицом, која је, како примећује Јосип Лешић (1965: 65), „potpuno [...] moralno deformisana i izvitoperena”.

Као место згушњавања биографског, социјалног и историјског времена, хронотоп града маркира драмски сукоб остварен на породичном плану, односно плану сукоба јавног и приватног. Перспективизација простора из двеју позиција даје радикално другачију слику града – из перспективе представника „прошлог” град постаје фигура туђег места и метонимијска ознака за морално урушавање друшт-

⁶ Јован Христић (2005: 157, нав. према НЕСТОРОВИЋ 2014: 12) напомиње да код Стерије углавном не постоји „чврста драмска прича, склоп догађаја (како је говорио Аристотел), односно интрига (како су говорили француски теоретичари 17. века)”. Јосип Лешић (1989: 65) примећује да је Нушић, следећи композициони модел Стеријине комедије, спољни ритам радње покушао да одржи, због одсуства заплета и комичних алогизама у ситуацијама, увођењем нових лица и брзим променама сцене.

ва и породице која је у њеној основи, а из перспективе представника „садашњег/будућег” град је ознака прогреса. Уколико прихватимо тезу да однос на релацији јунак – хронотоп града може бити двојак, односно да простор може бити обухваћен јунаком („*prostor postaje metafora junaka*”) и јунак може бити обухваћен простором („*junak je metonimija prostora*”) (МИЛОСАВЉЕВИЋ МИЛИЋ 2016: 181), онда можемо констатовати да тај однос ваљано описује другу групу јунака, који су, у основи, „стопљени” са градом.

Радикализовање перспектива код обеју група јунака одговара улози комичког алазона који је, према Нортропу Фрају (2007: 200), у стању ритуалног ропства, односно опседнут је својим хиром или „хумором”. На овом месту може се приметити да се и Стерија и Нушић заправо поигравају са архетипским обрасцем комичког жанра, будући да се права, прототипична комичка радња увек креће платоновски од *истиса* ка *гносису*, од илузије ка истини/реалном, од стања ритуалног ропства друштва, односно друштва који носи атрибуте старог и статичног, ка друштву са атрибутима младости, динамичног, слободарског и слободног (ФРАЈ 2007: 202). Чињеница да се нити једној од група јунака не могу приписати атрибуте пожељних вредности значи и да изостаје линеарни ток развоја драмске радње, будући да би исти морао бити садржан у превладавању, од стране позитивног јунака, препрека постављених од стране алазона. На пример, Љуба из Стеријиног комада на следећи начин коментарише Станијину ламентацију над светом „који се обрнуо наопако”: „Сад ће свет да пропадне што ти ниси видила овај обичај. Као оно је боље било кад девојка вири кроз капицик кад пролазе момци” (2006: 331). Са друге стране, Станија ће исправно примећивати да се Београђани данас некритички поводе за модом која долази из немачких земаља и Француске; на овом месту и Станија јесте носилац ауторске интенције. Међутим, ако се са једне стране налази лик Пијаде, која беспоговорно прихвата сваку моду и стога и нема биографско „ја”, већ само гротескну, јавну персону, и Станија запада у противуречности када истовремено брани старе, турске обичаје и говори о однарођивању од српства. На сличан начин ће и из Нушићевог комада, бар у неким његовим деловима, изостати апсолутизација вредности једне или друге групе јунака. Како у трећој сцени другог чина комада примећује Син, носилац маске резонера, „ствари не могу остати онакве какве су биле, морају се мењати” (НУШИЋ 1989: 222), што не значи да се нужно мењају нагоре. Одмах потом ће Станојлу указати да ни он није искључен из тог процеса („И ви сте се променили, и ви не живите више истим животом којим је ваш деда живео” – НУШИЋ 1989: 222) и да морал новог доба није гори од морала другог:

„Све што бива бивало је већ, само у другом облику (...) Па то, знате, што кажете о моралу. Било је тога и у ваше доба. Кад сте се ви састајали са девојкама по шљивицима, по кукурузиштима, иза капија и по таванима, онда је то био морал. Зашто? Зато што нико није видео и нико није знао. А данас, када се девојка састане и забавља са младим човеком јавно, на улици, на забави, пред светом, пред родитељима – онда је то неморал. Зашто? Зато што се види и што се чује.” (НУШИЋ 1989: 224–225)⁷

⁷ Чини се да резонер у обе драме увек преноси ауторску поруку, и то такву која може измирити две стране. Међутим, код Нушића глас резонера не успева да направи било какву кохезију у

На овом се месту, међутим, паралела између Стеријине и Нушићеве драме прекида јер се Стеријина драма враћа свом архетипском жанровском прототипу: лик дошљака Станија одлучује да остане у окриљу своје породице – у граду, сматрајући да се ту још увек могу наћи људи њој слични, представници „старог”, док у Нушићевој двочинки Станојло и Перса панично беже напуштајући своју породицу без поздрава. Појава новог друштва, у прототипичној комедији обележена наговештајем или остваривањем празничног ритуала, добија радикално другачије манифестације у две двочинке. Иако не уз пуни благослов Станијин и не сасвим по старим обичајима, Љуба бива испрошена и ускоро ће се удати, и управо се преко мотива венчања измирују претходно остварени сукоби на релацији старо–ново. У том смислу остварује се и трансгресија географски одређених идентитета, и то преко мотива породице као јединице друштва која се не сме разорити, па и град, у основи, постаје ознака цикличности и континуитета. Овде нема, дакле, слике умирања старог, статичног друштва у име новог, већ се подвлачи моменат генерацијских измирења као осигуравање опстанка породице, а Београд постаје простор понављања истог. У Стеријином је комаду заправо наглашена аксиолошка димензија света, тј. кршење друштвених *форми* у вези са мотивом моде (инвектива је усмерена на рачун покондирености и, евентуално, људске глупости), па и прекршаји носилаца „новог Београда” нису озбиљни. Чак и када Станија примети да град у којем борави „није више Београд него црноград”, да „у Београду није чисто”, поредећи га са „земљом Инђијом” (ПОПОВИЋ 2006: 325, 330, 331), рецепијент неће Станијину репрезентацију града схватити као *Orbis Terrarum*, глобални модел света који је у стању пропадања, јер се у тексту постојано одржава комичка дистанца према јунакињиној перспективи.⁸

Са друге стране, венчање на крају Нушићевог текста одиграва се мимо било каквог протокола (оно се и не дешава на сцени, већ јунаци/публика дату информацију добијају кроз извештај у дијалогу), односно без одговарајуће просидбе, без благослова старијих чланова породице и без присуства чланова породице самом обредном чину. Стога и слика свадбеног веселја бива замењена

свету приче. Стеријин резонер Никола балансира између две сукобљене стране, представљајући својеврсну спојницу између старог и новог, указујући на то да млади у тексту крше вредносне, а не моралне обрасце. Нушићев Син, са друге стране, појављујући се само у једној сцени, не задаје тон читавом комаду и не одређује глобална схватања света приче (у вези са оквиром цикличним током времена).

⁸ Зорица Несторовић (2014: 9–10) издваја промену као тематску константу Стеријиних веселих позорја: „Некада је у питању тежња јунака ка промени, било његовој, било његове околине, а некада јунаково настојање да до промене не дође, то јест да се очува постојеће стање пред надолазећим, претећим променама [...] У стандардном сукобу света младих и старих, који се најчешће реализује као сукоб промене и постојаности, промена се препознаје у широком распону од пуког праћења моде, потребе да се измени лична биографија и изгради нови идентитет до свести да ново време доноси и нове обичаје који нису негативни само зато што не личе на старе. Постојаност се обликује између патолошког очувања постојећег идентитета услед психолошке неудобности коју изазива свака врста промене до разумног подражавања устаљеног етичког система вредности.”

масовном сценом, сценом прославе фудбалске победе и победе на такмичењу за мис, односно, приватни (породични) простор бива преоквирен простором јавног (метрополе). Тенденција комичког друштва да „пре укључује уместо да искључи” (ФРАЈ 2007: 197) у овом случају се изиграва јер патријархалне вредности представника старог поретка, који су из сцене славља искључени, ни у ком случају нису биле дефинитивно оспорене као погрешне – њима су, кроз читав претходни ток драмске радње, супротстављена озбиљна кршења моралних вредности представника новог. Деонтичка маркираност света приче Нушићеве драме поништава и идеје исказане у *Прологу*, кроз монолог Стерије – јунака.⁹ Колико је, међутим, Нушићев поетички коментар из *Пролога* остварен у наставку драме и у којој је мери ова двочинка заиста „весело позорје”, друго је питање. Београд „сада” не дозвољава континуитет и стога се метафорички на крају комада приказује као олуја која „тутњи”, „засипа” и, коначно, брише: „Избрисани обичаји, избрисани људи, избрисан читав живот, а ово ново, ово што као мећава наилази, виче и урла: склони се или ћу те уклонити! И мораш, не можеш се одупрети, прегазиће те. Мораш се уклонити” (НУШИЋ 1989: 249). Потпуно супротно Стеријином драмском комаду, који потврђује комичку конвенцију срећног краја¹⁰, сликом *пошљедњег вријемена* у Нушићевој драми укида се и будуће време као простор могућности и универзалност цикличног времена. За разлику од Нушићевих комедија *Госпођа министарка* и *Ожалошћена породица*, у којима постоје два краја, затворени крај на нивоу радње и отворени крај на нивоу субрадње, који реципијенту сугеришу да се позориште наставља, да хуморно друштво није укинута (ВУКИЋЕВИЋ 2015: 29–30) и да ће се комедија поновити – али као комедија, уоквиравање тријумфа младих

⁹ Успостављајући интертекстуалне релације са Стеријином драмом, Нушић је у *Прологу* такође подвукао, као предмет сопствене драме, тему неизбежности цикличних промена друштвених обичаја. Дати пролог представља не само омаж Стеријином комедији већ и поетичко оправдање за писање нове драме, односно њеног наставка. Имплицитно, Нушић Стеријин комад обележава као комад с тезом, будући да исти треба да настави, на линији истоименог Стеријином комада из, али у духу, првих деценија 20. века, бележење *новог дана и нове промене* (НУШИЋ 1989: 189): „Живот људски као и све проче појаве потчињене јесу променама (...) Таква опстојатељства друштва једнога добродошла јесу списатељем, онима сирјеч који доба бележе. Када сам ја то пре много лета учинио, написавши као отраз тадашњих опстојатељства весело позориште моје ’Београд некад и сад’, ја нисам ставио точку, будући сам знао да после мене мора доћи неко који ће бележити нове дане и нове промене (...) Нека ни списатељ данашњег веселог позоришта не ставља точку. Изменит ће се и ово што је сад, и доћи ће нови људи, ново време, нови обичаји и кроничар, који се тада јавно буде, забележит ће оно што бива и смејат ће се ономе што је било” (НУШИЋ 1989: 189–190).

¹⁰ Треба, међутим, напоменути да Стеријина комична позорја најчешће нису остварена као стандардни модел комедије, због изостанка срећног краја као коначног тријумфа над хуморним друштвом, превасходно због тога што такав крај делује недовољно мотивисано. Тежиште Стеријиних драма махом је на приказивању фрајовског „силаска са нормалне линије живота”, што његове драме приближава првој фази ироничке комедије. Јосип Лешић (1989: 80–90) говори о Стеријином употреби комичког *deus ex machina* у завршним сегментима комичких комада (више о томе видети у: НЕСТОРОВИЋ, 2014; Мирослав Радоњић, *Стерија у огледалу XX века*, Нови Сад: Позоришни музеј Војводине, Матица српска, 2006, стр. 29–31).

(односно „садашњег/новог”), на нивоу текста *Београд некад и сад* не дозвољава рецепцијско уоквиравање које ће драму вратити полу комичног.¹¹ Другим речима, инверзија карневалско-комичног у финалу Нушићевог текста урушава стабилност комичког жанра и упућује, можда, и на безнадежност потенцијалне друштвене промене са друге стране позорнице – јер, са ким и са чим би Нушићев реципијент требало да се идентификује: са оним што припада прошлости јер и треба да припада прошлости због вечно важећег правила да промена времена доноси и промену вредности, или са оним што припада садашњости а изједначава се са недостатком стида/морала? За разлику од градативног завршетка комедије *Госпођа министарка*, који функционише по принципу антиклимакса који потврђује витализам хуморног друштва (ВУКИЋЕВИЋ 2015: 33), драма *Београд некад и сад* завршава се у знаку *есхатолошког предања и утопистичких учења*, који такође карактерише *интензиван крај* (МИЛОСАВЉЕВИЋ МИЛИЋ 2001: 29). Град овде представља антитезу „идеализован[ом] модел[у] Васељене [...] по правилу смештен[ом] у средиште земље” (ЛОТМАН 2004: 296), а управо његова центричност дозвољава читање према којем он постаје метафора за урушавање света и коначну апокалипсу.

Тријумф хуморног друштва, уз бежање – условно речено – позитивног јунака, Нушићеву драму приближава трагичком полу, односно, чини је блиском *другој ироничкој фази комедије* (ФРАЈ 2007).

„У ироничкој комедији почињемо да схватамо да уметност има такође и доњу границу, и то у стварном животу. То је стање дивљаштва, свет у којем се комедија састоји од наношења бола невиним жртвама а трагедија од подношења патње. Ироничка комедија доводи нас до протагониста жртвених ритуала и ноћних мора, људских симбола у којима су концентрисани наши страхови и мржње. [...] Али елеменат игре јесте она граница која раздваја уметност од дивљаштва, а глумљење људске жртве је, чини се, значајна тема ироничке комедије. Чак и у самом смеху, као веома важна изгледа нека врста избављења од непријатног, чак ужасног.” (ФРАЈ 2007: 58–59)

Можемо се, међутим, запитати, да ли Нушићев *Београд некад и сад* задржава моменат игре и за Нушића тако типичан водвиљски смех? Примећујемо да у датој драми преовладава иронија, па смо склони да ову драму пре уврстимо у жанр црне комедије, будући да је управо иронија чест катализатор црног хумора („ентропичног хумора”) (O’NEIL 1983). То ипак не значи и елиминацију дидактичности текста: жанр комедије управо експлоатише могућност да се кроз изазивање опречних емоција (бол, гађење, ужас, уз смех) публика провоцира и наведе на размишљање (в. ВУКИЋЕВИЋ 2015).¹² Изостанак отворене дидактичности у црној комедији одговара и Фрајовој опсервацији да је за иронички модус комедије карактеристичан

¹¹ Драгана Вукићевић (2019: 28) истиче да савремени метаконцепт рецепцијског уоквиравања обухвата концепт текстуалног, тј. жанровског преоквиравања и контекстуално преоквиравање (промену друштвеноисторијског когнитивног оквира).

¹² „У Бартовој терминологији, активирамо проаиретички код, који се односи на очекивања и поступке, и херменеутички код, који се бави питањима и одговорима.” (ВУКИЋЕВИЋ 2015: 35)

недостатак експлицитног моралистичког става, односно да се та привилегија препушта реципијенту (2007: 52–53). „Бучно клицање” гомиле („Сви, сем Станојла и Персе”), узвикивање речи „Победа, победа”, које прати музика, док се Никола, чија је брачна прељуба баш пре тога откривена, сада „тронуто” грли са својом женом Милицом, не изазивају смех јер се датом сценом заправо крши когнитивни оквир *happy end*-а.¹³ „Нушић на структурно јаком месту – смешан крај – прави преокрет; он ’уоквирује’ смешан крај и тиме мења когнитивни оквир” (ВУКИЋЕВИЋ 2015: 34). Ефекат изневереног очекивања овде није скопчан са хуморним ефектом – са нушићевским веселим, водвиљским смехом – из два разлога: изостаје обавезни услов у вези са изненађењем, изграђеним не само на дисаналогiji него и на аналогiji (пређашњи ток драмске радње није наговестио *anagnorisis*); пожељна и претпостављена ауторска публика морала је изградити критичку дистанцу према приказаноме свету јер кршење деонтичких забрана није бенигно по пожељни свет.¹⁴ Како примећује Фрај (2007: 199), „[к]омедија се често креће ка срећном завршетку, а уобичајени одговор публике на срећан крај је ’тако је и требало да буде’, који звучи као морални суд. Он то и јесте, осим што није моралан у ужем смислу већ друштвени”. Уколико овакав крај изостане, односно хуморно друштво тријумфује, напомиње Фрај (2007: 199), супротност пожељном свету неће се схватити као „зло већ [као] апсурд [...]”. На овом трагу можемо и пронаћи разлоге да Нушићеву драму уврстимо у жанр црне комедије: мешавина „фарсичног и трагичног” дозвољава, *можда*, да у тексту препознамо црни хумор, а исти нам може дати „снагу да се, суочавајући са безличјем празнине, смрти и апсурда, још увек радије смејемо него очајавамо” (ВУКИЋЕВИЋ 2015: 36, 38). Питање је, међутим, какав ефекат кршење оквира срећнога краја има по нашу концептуализацију времена (приказаног драмског света и, последично, друштва с друге стране сценске рампе): да ли се репрезентација апсурдности града овде ипак може инвертовати од слике „наопаког” и „последњег” времена ка дијалектичком принципу умирања и обнове? Одговор може бити позитиван уколико текст коначно уоквиримо значењима исказаним у *Прологу*, односно схватимо у интертекстуалним релацијама према Стеријином *Београду*. У том смислу треба имати у виду да се Стеријина драма завршава, сасвим у духу поетике класицистичке комедије¹⁵, са дидактичном поруком и у знаку инте-

¹³ Драгана Вукићевић (2015: 30) примећује, чак и у вези са ранијим Нушићевим комедијама попут *Сумњивог лица*, да „Нушићев финални оквир функционише као негација, антифон класичног срећног завршетка, као сенка краја у којем млади побеђују старе јер, побеђујући их, они не уливају наду да ће њихов свет бити бољи”.

¹⁴ „У супротстављању новог Београда старом Нушић *није био нимало објективан*. Он је узео из новог Београда елементе монденског и снобовског живота имућније буржоазије да их представи као битне карактеристике прогреса градске цивилизације опречног и у моралу патријархалном друштву, *затим је и оно што је у породичном животу новог Београда значило морално ослобођење од патријархалних застарелих облика и од патријархалних предрасуда приказао у драстичној карикатури*, налазећи за своју у суштини конзервативну позицију оправдања у расулу породичног живота имућне буржоазије” (ГЛИГОРИЋ 1965: 254–255, *подвукла О. М.*).

¹⁵ „Уколико следимо трагове Стеријиних промишљања о значају позоришта за учвршћивање врлина и искорењивање мана [...] препознаћемо у њима две основне, поетички обликотворне,

грађије супротстављених јунака, обележене управо на плану хронотопа: „Па Београд јошт није сасвим потонуо”, ређи ће Станија, док, уз весели смех свију, завеса пада. Уколико, међутим, прихватимо ову могућност, приморани смо да донесемо негативан суд о Нушићевој драми: она не успева (на плану глобалне структуре, а често ни у деловима) да следи основну пишчеву замисао, ону која је исказана и паратекстуално (насловом и жанровском одредницом – понављањем Стеријине ознаке „весело позорије у два дејства”: „весела игра у два дела”) и на плану унутрашње структуре, у метапоетичким коментарима у *Прологу*. Нушићев *Београд* не припада времену националног одушевљења, већ постратном периоду који чува сећање на огромне жртве, те времену успона фашизма и нацизма.

Јуриј М. Лотман (2004: 296) напомиње да град може бити схваћен „у двојаком односу према земљи која га окружује: он не само да може да буде изоморфан с државом већ и њена персонификација, да буде она у неком идеалном смислу [...], али може да буде и њена антитеза”. У случају да се град схвати као измештен из центра структуре света који га окружује (и који јесте, у случају Стеријиног и Нушићевог комада, метонимијска ознака за српску културу/земљу), појачава се његов аксиолошки значај у тексту због тога што центричност имплицира затвореност и прошлост, а ексцентричност имплицира отвореност, културне контакте, будућност, могућност развоја.¹⁶ Ова двојака градска семиотика – Београд као центар и као екс-центричан – у оба комада представља подлогу за генерисање хуморних ефеката у средишњем делу текста, с обзиром на немогућност успостављања потпуне аналогије између провинције и метрополе. Тиме се, у оба текста, имплицира и нестабилност саме структуре приказаног света, али се она напослетку разрешава другачије. Док се тематско-идеолошки аспекти света приче који се окупљају око хронотопа града организују, када је реч о Стеријиној причи, хоризонтално, хронотопична макроструктура Нушићеве приче вертикално је организована. Из тог разлога она се аутоматски везује – и на основу текстуалног инпута и захваљујући менталној активност читаоца – за она значења која се налазе ниже на *онтолошкој оси утемељења* (ANTOVIĆ 2022), утемељујући се у примарним метафорама ГОРЕ ЈЕ БОЉЕ и ДОЛЕ ЈЕ ГОРЕ. Екс-центрични положај града постаје антиутопија, простор разарања породице као друштвеног ткива који се коначно затвара пред свиме

тенденције. Прва, РАЦИОНАЛИСТИЧКА, ослоњена је на доживљај театра унутар његове просветитељске мисије, док друга разоткрива да је ауторова мисао о драми и позоришту обликована најпре у оквирима његовог КЛАСИЦИСТИЧКОГ ОБРАЗОВАЊА чија су тежишта – тежње стоичке философске школе и поетичка начела песника Старог Рима Хорација [...] У пресеку једног од стоичких принципа живота да, уколико чинимо добро без обзира на то што не досежемо срећу, онда и није важно што смо несрећни, хорацијевског начела 'prodesse et delectare' и Стеријине наклоњености театарским уметностима [...] родило се уверење о чудесној моћи позоришта да неуче научи, а морално болесне излечи. У Стеријином разумевању улоге позоришта пулсирало је једно оптимистичко, готово наивно, уверење да је 'театар школа у којој се људи уче.' (НЕСТОРОВИЋ 2014: 13)

¹⁶ „У исто време можемо да приметимо да 'концентричне структуре' теже ка затворености, издвајању из околине која се оцењује као непријатељска, а ексцентричне ка отварању, отворености и културним контактима.” (ЛОТМАН 2004: 297)

што чини структуру (културе/земље) којој припада. Дата разлика условљава и разлику у жанровским координатама двају текстова.

Цитирана литература

- ВУКИЋЕВИЋ, Драгана. „Смешан крај или крај смешног краја у Нушићевим комедијама (анализа драмских завршетака из угла когнитивне наратологије)”. *Књижевна историја* 47/155 (2015): стр. 20–40.
- ГЛИГОРИЋ, Велибор. „Бранислав Нушић”. *Бранислав Нушић* (ур. Слободан Ж. Марковић). Београд: Завод за издавање уџбеника СРС (1965): стр. 173–279.
- ИВАНИЋ, Душан. „Комедиографски свијет Јована Стерије Поповића”. У: Јован Поповић Стерија. *Сабране комедије*. Приредио Душан Иванић. Београд: Српска књижевна задруга, 2006.
- ЛЕШИЋ, Јосип. *Бранислав Нушић: живот и дјело*. Нови Сад: Стеријино позорје / Матица српска, 1989.
- ЛОТМАН, Јуриј М. *Семиосфера: у свету мишљења (човек, текст, семиосфера, историја)*. Превела Веселка Сантини. Нови Сад: Светови, 2004.
- МИЛОСАВЉЕВИЋ МИЛИЋ, Снежана. *Виртуелни наратив: огледи из когнитивне наратологије*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу / Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2016.
- НЕСТОРОВИЋ, Зорица. „Стерија као комедиограф или о непроменљивости човека у свету који се мења”. У: Јован Стерија Поповић. *Весела позорја*. Приредила Зорица Несторовић. Нови Сад: Стеријино позорје, 2014.
- ФРАЈ, Нортроп. *Анатомија критике: четири есеја*. Превела Горана Раичевић. Нови Сад: Orpheus / Београд: Нолит, 2007.

Извори

- НУШИЋ, Бранислав. *Обичан човек. Свет. Београд некад и сад*. Београд: Просвета, 1989.
- ПОПОВИЋ, Јован Стерија. *Сабране комедије*. Приредио Душан Иванић. Београд: Српска књижевна задруга, 2006.

Оливера С. Маркович

ИМАГИНАЦИЈАТА НА ГРАДА ПРИ СТЕРИЈА И НУШИЋ: „БЕЛГРАД НИКОГА И СЕГА“

В статията се изследва имагинационниот модел на метрополијата во комедијата „Белград некога и сега“ на Јован Стерија Поповић и во едноименната драма на Бранислав Нушић. И двете творби на прв поглед се изградени врху јасни

бинарни основи с представянето на града като средишна точка между герои от античната епоха, които са носители на определена ценностна система, принадлежаща на миналото и „настоящето/будещето“. Като място на съгъстване на историческото, социалното и биографичното време хронотопът на града маркира драматичния сблъсък в семеен план, т.е. в конфликта между общественото и личното. Перспективата на пространството от двете позиции дава радикално различна картина на града – за представителя на „миналото“ градът е чуждо място, а от перспективата на представителя на „настоящето/будещето“ градът е знак за прогрес. Докато при Стерия преходът на географски определената идентичност преминава през мотива за семейството като обществена единица, която не бива да се разрушава и поради това градът означава цикличност и приемственост, у Нушич личното пространство е ограничено от рамките на общественото, т.е. от триумфа на будещето, видно като крайно време. Това се потвърждава и от разликата в доминиращите координати на сюжетните светове: в пиесата на Стерия се акцентира върху аксиологичните рамки на света (рушат се обществени порядки във връзка с мотива за модата), докато сюжетният свят в Нушичевата драма е деонтично маркиран. Тази теза се потвърждава и от начина, по който е извършен обредът на венчавката накрая. Пиесата на Стерия остава в рамките на архетипния (прототипичен) модел комедии, а драмата на Нушич спада към най-силно изразените иронични образци.

Ключови думи: минало, будеще, хронотоп на града, комедия, хумор, черен хумор, рамка, Стерия, Нушич

Olivera S. Marković

IMAGINATION OF A CITY IN STERIJA'S AND NUŠIĆ' *BELGRADE THEN AND NOW*

The paper investigates the imagination of the metropolis in the comedy *Belgrade then and now* by Jovan Sterija Popović, as well as its tribute, the drama of the same name, written by Branislav Nušić. Both pieces are seemingly set on a clear binary basis, with the representation of the city as the central point of intersection of the antithetically positioned characters who are the bearers of the respective values attributed to the “past” and the “present/future”. As a place of condensation of historical, social and biographical time, the chronotope of the city marks the dramatic conflict realized on the level of a family, that is, the level of the conflict between the public and the private. The perspectivization of the space from the two positions gives a radically different representation of the city – from the perspective of the representative of the “past”, the city becomes a figure of someone else's place, and from the perspective of the representatives of the “present/future”, the city is a sign of progress. However, while in Sterija the transgression of geographically determined identities is carried out through the motif of the family as a unit of society that must not be destroyed, which is why the city basically signifies cyclicity and continuity, in Nušić the private space is reframed by the public space, i.e. the triumph of the future time as the end time. This is also

confirmed by the difference in the dominant coordinates of the worlds of the story: in Sterija's piece, the axiological dimension of that world is emphasized (violation of social forms in connection with the motif of fashion); on the other hand, the story world of Nušić's play is deontically marked. These conclusions are confirmed by the endings of the given stories i.e. realizations of the wedding motif: Sterija's drama remains in the domain of the archetypal (prototypical) model of comedy, while Nušić's drama belongs to its *highest level of the ironic mode* (Frye 1957).

Key words: past and future, city chronotope, comedy, black humor, endings, end, Sterija, Nušić

ПРОШЛО И БУДУЋЕ У ПРИПОВЕЦИ *ИСПОД* *МРТВАЧКОГ МОСТА* СЛОБОДАНА ЏУНИЋА

Тема овога рада је истраживање временског оквира приповетке *Испод Мртвачког моста* Слободана Џунића, у којој су прошлост, садашњост и будућност уско повезани у Есхатону. С тим у вези, у раду се доносе битне одреднице есхатологије назначене у овој приповеци представама из *Библије* и веровањем у постојање једног вишег, трансцендентног света заснованог на моралним вредностима, које дају смисао награди и казни на човековом путу преласка из 'света живих' у 'свет мртвих', из пролазности у бесмртност. С обзиром на то да је у приповеци обухваћен период од више од хиљаду година, есхатологија се посматра и у односу према схватању историје као повратка првобитном савршенству и апокалиптичких визија будућности као сигнала о неопходности трансформације у ново и другојачије доба. Истраживање је показало да есхатолошко у овој приповеци кореспондира са фолклорно-митолошком и религијском народном свешћу, дајући јој тиме посебан тон и аутентичан уметнички израз.

Кључне речи: приповетка, време, филозофија историје, есхатологија, апокалиптичке визије, циклуси

Основна замисао Слободана Џунића у приповеци *Испод Мртвачког моста*, али и у целокупном прозном опусу², јесте стварање једне нарочите представе света: света „на сунчевој страни” – света живих, обликованог помоћу начела миметичности, и света „иза сунчеве стране” – света мртвих, обликованог помоћу елемената фантастике. Тај двоструки, дводимензионални свет смештен је у подножје Старе планине, односно у широко схваћен завичајни простор, чије је средиште пишчево родно место Темска код Пирота. Не би ли тај свет и старопланински културни систем описао, Џунић је кренуо од самих почетака, *од почела*, од онога што постоји *одувек и као заувек*. По тој замисли, надовезује се на поетичку традицију коју је у српској књижевности започео Растко Петровић, посебно у настојању да из прасловенских дубина стигне до

¹ danijela.kostadinovic@filfak.ni.ac.rs

² Објављене су следеће збирке и избори приповедака Слободана Џунића: *Зрна* (1951), *Њива у Рудињу* (1956), *Глади* (1957), *Иза сунчеве стране* (1975), *Под кишином звездом* (1983), *Кусидол* (1983), *Свитац у свемиру* (1985), *Анђелиште* (1992), *Изабране приповетке*, приредио Павле Зорић (1986), *Испод Мртвачког моста*, приредио Радивоје Микић (1996) и *Кодема*, приредила Марија Џунић (2006). Објављени су следећи Џунићеви романи: *Виноград господњи* (1957), *Пагани* (1964), *Курјак* (1971), *Меана поред друма* (1974), *Медовина* (1979), *Оброк* (1982), *Василијана* (1990), *Чаробни камен* (1994), *Ветрови Старе планине* (1998; 2004).

збивања са почетка прошлога века и у непрестаној потрази за новим изражајним језичко-стилским кодовима.

Радња приповетке *Испод Мртвачког моста* спушта се у шести век и истовремено приказује догађаје у југоисточној Србији 30-их година XX века. Уметничким поступком удвајања и сажимања временских планова: прошлости, садашњости и будућности, Слободан Џунић несумњиво жели да у цикличном одвијању стварности открије универзална значења смрћу ограниченог човековог постојања. Мистерија постања и смрти сугерисана је посредством топоса моста као места преласка и спајања овога и онога света. Како би се разумела историјска, фолклорно-митолошка, паганска и библијска основа ове приповетке, неопходно је најпре сагледати њене есхатолошке наративе и концепте.

Појам есхатологија настао је од грчке речи $\tau\acute{o}$ $\epsilon\sigma\chi\alpha\tau\omicron\nu$ у значењу 'последњи, крајњи, потоњи, коначни' и $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$ у значењу 'наука, говор'. Есхатологија представља систем религиозних учења о „последњим стварима” и догађајима – смрт, суд, загробни живот и крај света. Есхатолошке теме – суд, пакао, смрт, ускрснуће, вечни живот – заступљене су у скоро свим религијама, као и у бројним филозофским и културним системима (в. KRIM 2004: 192). Током векова хришћанске мисли оне су биле од највеће важности. У доба просветитељства унеколико су изгубиле на значају, јер је примат био на рационалистичком поимању ствари, да би у XX веку биле поново оживљене и стављене на сам врх религиозне мисли.

Према *Речнику православне теологије*, есхатологија је учење „о успостављању Царства Божијег или вечнога живота као крајњег стања искупитељског Христовог дела, стања које ће се збити на свршетку историје, када ће Он доћи у пуној слави да суди живима и мртвима” (БРИЈА 1999: 63–64). Православна теологија акцентује последње догађаје – Други долазак Христов, свеопште васкрсење мртвих, свеопшти Суд, Царство небеско, при чему их поистовећује са Божјим царством и Царством небеским.

У приступу есхатолошким темама у приповеци *Испод Мртвачког моста* у раду се полази превасходно од православне хришћанске есхатологије и egzистенцијално-филозофске мисли о есхатологији у контексту смисла постојања, смрти и будућег живота. Прошло и будуће, устремљеност ка вечном животу, суд, пакао битно одређују тематско-мотивски склоп ове приповетке, „постављене на фолклорно-митолошкој, паганској, старозаветној и јеванђелској основи са елементима Свете тајне крштења и *Откривења* Светог Јована Богослова” (КОСТАДИНОВИЋ 2019: 180). Синтезом фолклорно-митолошког и паганског са библијским слојем креира се наратив о „последњим догађајима” обogaћен апокалиптичким визијама будућности као сигнаlima о неопходности трансформације у ново и другојачије доба.

Есхатолошко време у приповеци *Испод Мртвачког моста* тесно је повезано са филозофијом историје, јер се и она бави категоријама прошлости, садашњости и будућности. У сегментима прошлости, од византијске епохе до прве половине XX века, траже се и налазе потврде о непрекидном уплитању 'више силе', трансценденције или Бога у овоземаљске људске послове. С тим

у вези, временска одредница има двојаки карактер. Са једне стране, ради се о линијском, секуларном, профаном трајању, које Мирча Елијаде одређује као „свакодневно временско трајање у коме се уписују чинови лишени религиозних садржаја” (ЕЛИЈАДЕ 2003: 110), а Чарлс Тејлор као период у коме се ствари дешавају једна за другом и кад је нешто прошло онда га више нема (ТЕЈЛОР 2011: 65). Са друге стране, иако православна есхатологија, по мишљењу епископа Јована Пурића, не прихвата циклично понављање времена, јер есхатологија није нешто што ће се одиграти тек у будућности, него на њу „ваља гледати квалитативно као већ богодаровану у садашњости могућност духовног преображаја, пресаздања, обожења човека и васцеле творевине” (ПУРИЋ 2019), ова приповетка не искључује у потпуности схватање природних циклуса у складу са народном религијском свешћу и повратак првобитном, примордијалном чину и остварењу вечне садашњости, која је „квалитативно различита од наше ’световне’ садашњости која се једва пробија између два не-ентитета – прошлости и будућности – и која ће се зауставити нашом смрћу” (ЕЛИЈАДЕ 1999: 94).

Заправо, и у (старо)словенској митологији и у (православној) хришћанској мистици, од којих Џунић несумњиво полази у конципирању ове али и других приповедака, циљ је исти – вечност или „више време”³. Стога „последњи догађаји” у наративном ткиву приповетке *Испод Мртвачког моста* трансформишу историјску, линијску, хронолошку историчност у вечну садашњост (*nunc stans*) и подсећају на есхатолошку будност у ишчекивању спасења.

У том контексту, а имајући у виду да бескрајна поворка живих и мртвих из приповетке *Оскоруша* Слободана Џунића наставља своје кретање у приповеци *Испод Мртвачког моста* са тежњом да у наслагама прошлости, у „времену почетка” како га назива Мирча Елијаде, назре суштину садашњости и будућности и пружи одговор на питање куда то иде човек, стиче се утисак да Џунић ову приповетку, преко посредничке функције моста између оностраног и ононостраног света, нимало случајно не започиње представом времена када се почео успостављати поредак и када се одиграо велики догађај и преокрет у историјском и религијском смислу – борба између иконофила и иконокласта.

Приповедање се зачиње у далекој прошлости „негде у шестом веку, пре хиљаду и ко зна колико стотина година” (ЏУНИЋ 1996: 199)⁴, што се поклапа са доласком Словена на Балкан, а народна прича је та која га обнавља и приближава времену садашњем и будућем. Напоменом на почетку да о тим збивањима „постоји прича” (ИБИД), нарација се премешта на раван мита и легенде, што ће водити даљој двојној антрополошкој, културолошкој, социолошкој и рели-

³ „Више време” је општији појам од вечности, који уводи канадски филозоф Чарлс Тејлор у књизи *Доба секуларизације* (*A Secular Age*, 2007). Под тим појмом подразумева сабирање и преуређивање секуларног времена и симултану кохерентност деловања свих времена: прошлости, садашњости и будућности (ТЕЈЛОР 2011: 64).

⁴ Цитати у раду наведени су према издању: ЏУНИЋ, Слободан. „Испод Мртвачког моста”. У: Радивоје Микић (ур.), *Испод Мртвачког моста*, Изабрране приповетке, Ниш: Просвета, 1996, стр. 199-257.

гијској подели текста „на свет природе и свет културе, свет паганства и свет хришћанства, свет иконофила и свет иконокласта, свет људи и свет животиња, свет мушкараца и свет жена, свет тамних вирова и свет сунчеве воде, свет живих и свет мртвих” (КОСТАДИНОВИЋ 2019: 182), као и на свет оних који, у жељи за бесмртношћу, чине погрешку и ступају пред Страшни суд.

А да се прича заиста десила у људској историји потврђује богата топономастика, која има за циљ да јој обезбеди веродостојност и уклони сумњу читаоца у истинитост (при)казиваног. Већ у самом наслову помиње се Мртвачки мост, чиме му се, на извешан начин, даје централна позиција у просторном и семантичком одређењу приповетке. Мртвачки мост се налази на Старој планини изнад реке Темштице, између Џунићевог родног села Темске и Топлог Дола. У народу и данас живе бројне легенде о настанку и опасностима које овај мост крије. Радња уводног дела приповетке одвија се у Тауресијуму (грч. Ταυρίσιον, лат. Taurisium, Tauresium), позноантичком селу и рановизантијском утврђењу у коме је рођен цар Јустинијан I. На основу сведочанства хроничара Јована Антиохијског из VII века претпоставља се да се налазило негде у близини Ниша. Ту претпоставку потхрањује и Џунић лоцирајући га у самом тексту у област Наисуса, у подручје села Матејче, Сићево, Рињ, Вргудинац, Јелашница, Дивљана. Уз Тауресијум, у првом поглављу приповетке помињу се и антички град Трапезунт, престоница некадашњег Трапезунтског царства, једне од византијских држава насталих након крсташких освајања 1204. године, са хералдичким обележјем двоглавог орла на црвеном пољу (треба поменути да се орлу у приповеци дају нарочита симболичка својства и да је орао у митском пантеону Горње Мезије, где се збивају поједини догађаји приповетке, уживао велико поштовање), и река Тимакус, данашњи Тимок. Даљи ток приповетке просторно се шири на пределе некадашње римске провинције Горње Мезије да би се радња сконцентрисала око Малог Цариграда, кланца Дервена (данашња Сврљишка или Нишавска клисура), Орловог камења на Старој планини, Копривштичког крста на путу од Пирота ка Завојском језеру и других места према Бугарској и Влашкој.

Иницијални наративни сегмент првог поглавља приповетке у знаку је преласка из хаоса у космос. Снажно време почетка описано је рођењем човека у Тауресијуму који је на крштењу добио име Ватађија. Свој посед ширио је крчењем шума, а по професији је био стратиот, војник, плаћени ратник спреман да у сваком тренутку помогне цару у рату. На самом почетку приповедач издваја нарочите врлине овога јунака: необичну снажност и сналажљивост. Захваљујући тим особинама, али и војничкој и социјалној способности да се ласкањем додвори великодостојнику, убрзо ће му се приближити и овај ће му поверити све тајне, „па и оне које је крио и од земље” (ИБИД: 199), даровати му блага од бакра, сребра и злата, кациге и штитове, сопствени златни прстен са „бесценим, алемом каменом са светлошћу звезде, што га је дотле носио на руци” (ИБИД), оженити га рођеном сестром Полексијом и увести у свој род.

Мотиви искушења, кршења дужности и обавеза, етичких кодекса, природних норми и Божјих заповести повезују се у првом поглављу са есхатолош-

ким питањима вечног проклетства и природе суда. Јунак Ватађија прођи ће кроз моралну и духовну кризу у време борби између иконокласта и иконофила, када ће, након неког васељенског сабора на којем су осуђени иконокласти, издати великодостојника одајући непријатељима све његове тајне. Потом, налазећи оправдање за своје поступке у разлозима државе и царства, постаје од „клетвеника клетвеник” (ИБИД: 200) и оптужује свог владара да је рушио култ икона, да је, премда хришћанин, као сваки паганин палио пролећне огњеве по бреговима, приносио жртве, славио паганске светковине, „певао песме у славу бербе грожђа и неговао винову лозицу, да му се, као винском богу око палице, вије око довратка на улазним вратима куће” (ИБИД). Затим се оглушује о свету тајну брака. Најпре је унаказио Полексијино лице да би је после отерао и оженио се другом женом. Горд и ташт, предност ће дати материјалним над духовним стварима и задржати сва блага које му је великодостојник дао у љубави и милости. Славу и углед гради на лажима да је одувек био великодостојников противник и да је прстен са *бесценим, аломом каменом са светлошћу звезде* освојио у некој бици у Трапезунту. Најзад, чини највеће сагрешење – жели бесмртност како би могао вечно уживати у стеченим материјалним добрима и због тога ће предузети мере да себе окује „како му у трошно и смртно тело никада не би ушла смрт” (ИБИД: 201).

Вечно проклетство, казна и суд упућују на то да је Џунић у овој приповеци следио библијски образац по којем грешници праведно бивају кажњени због непослушности, неразборитости, склоности ласкању, превари, прељуби, чињења зла другоме, сујете и гордости, јер „Господ мрзи очи поносите, језик лажљив и руке које прољевају крв праву, срце које кује зле мисли, ноге које брзо трче на зло, лажног свједока који говори лаж, и ко замеће свађу међу браћом” (*Приче Соломунове*, Гл. 5. 6).

Највећа погрешка коју чини јунак Ватађија јесте преузимање Божјег деловања и посредовања и покушај изједначавања са Богом. Исту погрешку поновиће у даљем тексту приповетке и други јунак, великодостојник, којем су, након новог историјског обрта и неког другог васељенског сабора, на којем су осуђени иконофили, враћена ранија звања и части, „и то са ореолом великомученика око главе и око судбине, и са изгледом да једнога дана буде подигнут на штит и проглашен за василевса” (ИБИД). Великодостојник преузима улогу Бога и кажњава Ватађију најтежом казном очито се руководећи старозаветним принципом правде „око за око, зуб за зуб, руку за руку, ногу за ногу” (2. Мојс. 21:23, 3. Мојс. 24:20), а не хришћанским начелима љубави и опраштања. Великодостојник крши и Божје и људске законе, што, са друге стране, наговештава почетак новог историјског доба у приповеци – доба безакоња и безаконика који у њему владају.

У одмазди репликативног карактера великодостојник се најпре појављује у улози клеветника оптужујући Ватађију да је свуда васпостављао култ икона, да се као велики животољубац удружио са силама таме и да је, иако хришћани, палио у пролеће паганске ватре. Након што му је одузео звања и части и сва блага, дао је да га свирепо муче усијаним жарачем по лицу како би осветио

сестру Полексију, да га кастрирају, одсеку му уши, нос и десну руку до лакта и делове тела баце у Тимакус. Празноверан, одсечену десну руку са прстеном *са бесценим, алемом каменом са светлошћу звезде* ставља на највишу и недохватну стену, „можда у оном истом Трапезунту” (ИБИД), за опомену људима у будућности шта ће им се догодити уколико од клеветника постану клеветници. Тиме се подвлачи веровање да са увећањем зла и злодела Страшни суд бива све ближи.

Сама пак чињеница да се не повинује Божјој промисли ставља га у једнако грешну позицију судије, који свирепишћу надмашује и самог грешника. То ће у самом тексту приповетке створити погодно тло за дејство више инстанце која не престаје да упозорава човека да је опсег његовог деловања на земљи ограничен и настанак чуда о нестанку десне руке са прстеном:

„Већ следећег јутра, међутим, при сунчеву рођају, руке онде није било, и узалуд су вршена опсежна испитивања и истраживања: нико је никада није нашао, нити се икада више ишта чуло о њој.” (ИБИД: 202)

Наведени наративни фрагменти, који тематизују есхатолошке мотиве кажњавања грешника и суда, показују вешту приповедачку стилизацију библијских и образаца народне легенде, дајући овој приповеци посебан тон и аутентичан уметнички израз. Отклон од Бога и преузимање онога што припада домену његовог деловања апострофира долазак библијског последњег времена активiranог расцепом између великодостојничковог хришћанског идеала љубави и милости с почетка приповетке и његовог моралног пада и преображаја у клеветника и осветника у даљем приповедном току. Последњи степен у градицијском низу грехова је великодостојничков гнев. Разгневлен, издаје наређење калуђерима зилотима да на Ватаћију баце вечно проклетство да се окове и да никада не умре, чиме, парадоксално, испуњава наизглед његову највећу жељу за вечним животом.

Будући да је великодостојник прекршио Божје законе, спровођење казне окивања значиће својевидан сотериолошки одговор на питање смрти („ушла у њега нека једва видљива твар, боје коже, мяса и крви, и зауставила га у поодмаклом добу у коме је био”, ИБИД) и окретање епистемичкој потрази за тајном човека и његовог смрћу ограниченог земаљског постојања. Представа о телу као о врчу, који када се једнога дана испуни „по закону од Почетка и Праузрока више не сме и не може да се пуни, да се не би прелио ни за кап, а још мање сме да се пуни до краја света” (ИБИД), ослања се на народну религијску свест о подвојености тела и душе. „Укључивши у овај опис”, наводи Радивоје Микић, „подвостручења Ватаћијиног бића и речи 'почетак' и 'праузрок', приповедач нам јасно ставља до знања да је његова прича и есхатолошка бајка, бајка о ономе што се збива од почетка па 'до краја света'” (1996: 330).

Тренутак окивања узроковаће Ватаћијино даље лутање од земље до земље, од народа до народа у потрази за смрћу, са једином надом да ће га узети када пронађе своју руку са прстеном *са бесценим, алемом каменом са светлошћу звезде*. Лајт-мотивским понављањем мотива руке са прстеном алудира

се на доминантну позицију више инстанце, трансценденције Бога и Природе. Персонификацијом смрти („смрт га није хтела, готово је бeжала од њега, или би зажмурела на оба ока, чим га види”, ИБИД) продубљује се двојака јунакова природа, који жели смрт, али се и не усуђује да прекрши још један Божји закон и изврши самоубиство. Тако лута очуђеним време-простором тражећи смрт „после, то јест далеко раније, ако је уопште било” (ИБИД: 203). Његово лутање причу из (псеудо)летописног и (псеудо)хагиографског казивања преводи на бајковно-митолошку и легендарну раван, тако да ће и само приповедање на крају првог поглавља приповетке задобити форму легенде о кланцу Дервену и стрмом и окомитом Орловом камењу, које као да израста из паганских дубина са друге стране света са чудно изрезбареним источњачким иконостасима и арабескама, дверима, тројевратим вратницама које отварају врата тамног вилајета. Сви ти чудни слојеви, како истиче Микић, представљају покушај Слободана Џунића да се „кроз причу, зађе иза самог времена, да се дође до онога тренутка кад су све ствари и појаве постојале у неком првобитном јединству, у неком заувек ишчезлом сагласју” (МИКИЋ 1996: 331). И одиста, од прве до последње реченице приповетке *Испод Мртвачког моста* постоји одређена доза симултаности, која чини да приче живе једна у другој, то јест да се догађаји из прошлости пројектују на будућност, која није ништа друго до одговор на прошлост.

Легенда о Орловом камењу, које се налази на самом улазу у тамни вилајет, носи у себи симболику орла као Божје птице, симбола моћи и бесмртности, господара небеског пространства, птице која је у исто време и једна од четири апокалиптичне звери, о чему је писао и Радивоје Микић (ИСТО). Осим тога, апокалиптичке слике у наредним поглављима приповетке представљају својеврсну реминисценцију *Откривења Светог Јована Богослова*:

„Проломи се небо, отворише се, учини се, све уставе небеске, груну јака киша са ветром, ветар побара много дрвећа, засеваше муње, затрешташе громови – саме из себе, чини се, из своје тишине, из неке своје душе, стене бацају муње и громове. И видовити и невидовити видеше како оживљују камена чудовишта – блештавих очију, из чељусти бљују снопове варница, огњене вериге и верижнице.” (ИБИД: 217–218)

Апокалиптичке визије и есхатолошке теме Судњег дана и пакла („Пакао на земљи, рекоше, од кога је у прадавна времена ваљда била и изграђена Паклештица, место Василеоса Максута, и других”, ИБИД: 218), укрштене са уметничким поступцима *пројекције једног на друго и спајања једног с другим*⁵ (змаја у мачку, тигра у цврчка, лава у пса, риса у стеону краву и слично), којима Џунић често прибегава у својој прози, пружају дубљи увид у трансцендентну

⁵ О уметничком поступку Слободана Џунића, помоћу кога *једно* постаје *друго*, писао је Радивоје Микић у поговору „Слика света у приповеткама Слободана Џунића” у издању: Радивоје Микић (ур.), *Испод Мртвачког моста*, Изабране приповетке, Ниш: Просвета, 1996, стр. 323. О уметничком поступку *пројекције једног на друго* писала је Данијела Костадиновић (в. КОСТАДИНОВИЋ 2019).

стварност која укључује и један други временски, просторни и искуствени свет и потпуније „виђење преображенога Сина Човечјега” (*Откривење Јованово*, Гл. 1. 2.) као крајњег апокалиптичког исхода.

Бајковно-митолошка и легендарна подлога приче о Орловом камењу усмериће даљи приповедни ток на неколико наративних рукаваца обједињених иницијативним и метафизичким симболизмом Мртвачког моста као тачке у коју се уливају векови, преламају живот и смрт и спајају оностраност и оностраност. Очигледно је да Слободан Џунић концепцију оностраног и ононостраног света пре свега заснива на српској религијској мисли о другој реалности, која се налази у нама самима и постоји у свим бићима, предметима, материјама, појавама, збивањима који чине људски свет, то јест слика оностраног урамљења је у оностраност (в. БАНДИЋ 2004: 23).

У том смислу, други, трећи, четврти и пети део приповетке представљају симултано продужење и пројекцију збивања приказаних у уводном поглављу. Уколико се у анализи пође од тога, долази се и до могућег схватања јунака у следећим поглављима, Теофила Пронђе, Вагабунда/Стратиота из Риња и Василеоса Максута, као поновног утеловљења Ватахије и великодостојника из првог дела приповетке.

Прича о Ватахији, великодостојнику, руци са прстеном и Орловом камењу прекида се увођењем новог јунака Теофила Пронђе, чије име носи симболичку конотацију у значењу љубитељ бога (изведено од грчке речи Θεόφιλος). Смештајући причу у 30-те године XX века, приповедач истиче сумњу, забрану и казну као кључне чиниоце мотивисања заплета. Јунак Теофил Пронђа има задатак да у необичном простору од Малог Цариграда и на посебно опасној деоници од Орловог камења до Мртвачког моста направи пут. Сем подразумеване практичне сврхе да омогући лакше кретање, путу се у овој приповеци, преко оних који сумњају и супротстављају се његовој изградњи, дају архетипска својства са којима у најужој вези стоје забране које прате путовања:

„Он ће да води од нас а не камто нас”, рекоше ови, да ће пут одводити од њих и да неће доводити к њима, него мрак и пропаст. „Где пут прође, ту више Бога нема, нема части и поштења ни човечанскога образа! Скупи се глотница, изрод, из целог света, све упропасти.” (ИБИД: 206)

Супротстављање изградњи пута, посебно у недовољно познатом простору Орловог камења и Мртвачког моста, има своје извориште у народном веровању да пут у царство мртвих води кроз гору, планину, те да вода представља границу са доњим светом и зборно место душа умрлих (в. ЧАЈКАНОВИЋ 1994). А пошто пут води до Мртвачког моста, који означава спону са другим световима, место преко кога пролазе и живи и мртви, а испод кога протиче вечна река људског живота, „која, као и свака река, пре но што нађе свој пут, своје корито, силовито удара час на ову час на ону страну, као луда, да би текла даље, у бескрај, док, веле, не залута у неко море” (ИБИД: 255), али и место могућности моралног прочишћења и духовног усавршавања у вечном људском напору за досезањем виших, трансцендентних простора и времена које нади-

лази појавну свакодневицу, створени су сви услови да из дубина шестог века поново изрони Ватађије.

Са друге стране, раскидање са традицијом и културним наслеђем заједнице уводи и Теофила Пронђу, можда пореклом из Тауресијума, како казује прича, у ред грешника:

„Али Теофил Пронђа – који је већ био изградио многе деонице и путеве, и прошао кроз многа искушења – за то не даде ни пет пара. ’То има да буде пут’к, путић, пут над путевима’, састави три прста, као човек када хоће да се прекрсти, па их целива, као да целива тај пут, који већ види, колико је леп.” (ИБИД: 206–207)

Нарушавање склада у међуљудским односима и кршење традиционалних норми последично ће водити последњим временима којима претходи архетип о браћи непријатељима.

Архетипски мотив сукоба међу браћом семантизује историјско време Великог раскола – поделу цркве, где једна исповеда да је за причешће квасни хлеб онај прави, а друга да је то бесквасни. На тај начин, прошлост, садашњост и будућност су у приповеци уско повезани у Евхаристији и Есхатону, који за хришћанина „започиње у Цркви Христовој када примамо свету Тајну Крштења и потпуно се сједињујемо с њим у светој Тајни Евхаристије” (ПУРИЋ 2019). Међутим, да јунаци Џунићеве прозе, у суштини, нису далеко одмакли ни од паганства потврђује чињеница да је појединима једино важно да хлеба има у изобилу и некрштеног вина у које није сипана вода.

Јунак приповетке Теофил Пронђа ће на ледини у подножју Орловог камења подићи три бараке, довести каменоресце и друге раднике, као и Циганку из Росомача Ђериму да му буде водоноша, куварица и разбибрига. Преко Циганке Ђериме успоставља се још једна веза са оностраним. Сама чињеница да Ватађија најпре среће Циганку Ђериму, како истиче Радивоје Микић, упућује на везу јунака са доњим светом, јер су у многим културама народима тамније пути давана мистична и демонска својства, а у веровањима Срба таква својства су имали Цигани (МИКИЋ 1996: 337). Смештајући у наративни оквир бића граничних светова (Ђерима поседује натприродне моћи: видовита је, може да види шта се дешава са оне стране реке, уме да „вражука” и да плотским задовољством учини мушкарце прозорљивијим), Џунић пружа јединствен поглед на свет који сублимира тајне знања бића из друге димензије о будућим догађајима који ће пресудно утицати како на појединце тако и на целокупно друштво. Поред симболичко-семантичке и структурне функције (уметање анегдоте проистекле из развијања и ширења познате народне изреке „Циганче се дави на крају”), лик Циганке Ђериме има и важну улогу у моделовању гротескно-реалистичке слике фикционалног света. Наиме, идеја изградње пута спушта се и детронизује кроз материјално-телесно и еротско начело олично у Ђеримином лику у чијем међуножју утеху налазе многи радници, животољупци попут Ватађије, који мукотрпно раде за цркавицу, па и њу им Пронђа закида.

Ватађијина потрага за смрђу и немогућност да је нађе наставља се причом о јунаку Вагабунду, кога Теофил Пронђа поставља за настојника у изградњи пута.

Недвосмислени сигнали да су се интенције Слободана Џунића кретале у правцу преклапања и укрштања словенске паганске са старозаветном и хришћанском сфером огледају се у низу митолошких, фолклорних и библијских парафраза: од Вагабундове борбе са орлом, птицом која има значајно место и у народним веровањима и у *Библији* (о симболици орла в. FORBES IRVING 1990: 235–237), до померања симболичког тежишта ка риби као заштитном знаку првих хришћана („Сутрадан ујутру, чим отвори очи, Вагабунд виде да од кавеза и од орла и мачке у њему нема ни трага – само лесе на својим местима, у реци и њима риба до колена”, ИБИД: 213); од колективног искуства садржаног у народним пословицама „Да је добар брат, и бог би имао брата”, „Ко ти ископа око, брат, зато је тако дубоко”, „Брат за брата, сирење за паре”, „Свој својега не храни и не облачи, тешко ономе ко га нема” и „Ако нећеш брата за брата, ти ћеш чуждинца за господара” до старозаветног каинавелијског сукоба међу браћом, Вагабундом и Теофилом Пронћом („Иако Авел, то јест млађи брат, по очевој смрти, и обредном обреду, брзо је сео у чело стола, на очеву столицу, тамо где је требало да седне старији, који је – за очева живота – увек оцу седео о деснују, а не он, који је седео, за очева живота, кад би био на огњишту. Због тога га тај, његов старији брат, умало није слистио са лица земље, као Каин Авелја, што није учинио због мртвога оца и обредног обеда и живог огња на огњишту, као и да не би расцвело матер и другу браћу и сестре. Али је, зато, понео отворену, тешку и крваву рану, која ће крварити и пећи га и у гробу; кад год се тога сети”, ИБИД: 226); од јеванђелске параболе о блудном сину („А што је млађи, тај Теофил Пронћа, можда сав кућевни терет носио на својим плећима и сâм бранио огњиште од разбојника, лопова и покварењака, док се тај старији, као блудни син, смуцао по свету, бајаги и зарад чужде среће”, ИБИД: 226–227) и експлицитног позивања на библијски извор и Свету Тајну Крштења („окупан у сунчевој води и плаветној небеској роси као Крститељ Јован у реци Јордану”, ИБИД: 251) као увода у есхатолошко преображење (Ватаћија орловским погледом обухвата свет од почетка до краја) до митских простора оностраности и тамног вилајета, у који се улази кроз тројеврате вратнице („... неки ловац на дивљач и рибе у прастарој словенској шуми у прапостојбини – кроз тројеврате вратнице улази у тамни вилајет, који се, према причама, налазио иза оних зидурина. И видеше, такође, како се тешка врата тога вилајета склопише за њим”, ИБИД).

Вагабундов етички и религијски дуализам између верника и апостате водиће моралном паду и мистериозном нестанку: односи га орао у чијим је очима видео смрт, што би се могло тумачити и као повратак паганству, док реакције Теофила Пронће, које се заснивају на милосрђу и опраштању (неће се светити Вагабунду нити га прогнати, радницима ће повећати наднице, отераће Ћери му, али ће је и вратити и повећати јој надницу након проведене ноћи са њом у шипражју), подлежу тумачењу делимичног преласка у хришћанство и спознаји да су сви људи браћа:

„Тада осетише један другоме смрад из уста, да им је исти, човечији – сетише се да су браћа.” (ИБИД: 238)

Између Вагабунда и Теофила Пронђе постоји нека тајанствена, мистична повезаност, нека неумитност на коју у приповедном свету указује амблематични јунак Василеос Максут. Та неумитност повезује Теофила Пронђу и са Ватађијом, о чему сведочи његово позивање на *Разлоге Државе и Царства* у заштити изградње пута исто као што је то некада чинио Ватађија тражећи оправдање за издају господара:

„Ово је државни пут, није мој! Ја ћу опет да идем у ћутук, код Батлије, да тражим да овде дође војска! Или ако ви нећете, губите се – ја ћу све сам!” (ИБИД: 229)

Прича о Вагабунду сажима елементе необичног рођења, мита о отмици, путовања у пратњи психопомпа, екстатичног искуства, грешног земаљског живота, кривице, казне, смрти, пакла, колективног памћења и колективног заборављања. Демаскирање овог јунака извршено је након његове смрти. Тек тада се сазнаје оно што би могло бити истина јер је цела истина „увек несазнатљива” (ИБИД: 246). Овом причом, чији је преносилац Љубен из Љубаве, отвара се једна од највећих тајни, тајна „живота и смрти” и покреће идеја пакла и есхатолошког спасења. На почетку приче доводи се у питање Вагабундово порекло. Он није немачки Вагабунд, како се испрва мислило, него Стратиот Страта из Риња, вероватно рођен у истом месту у коме је рођен и Ватађије. Поступком спајања једног бића са другим, „једном врстом неочекиваног паралелизма, једино се могла показати не само истоветност онога што је, на први поглед, различито већ и оно што је много важније – на каквој се подлози остварују небеске и подземне тајне” (МИКИЋ 1996: 338) и разазнају ликови кроз вишевековну тмину. Садржај приче о Вагабундовом рођењу у контексту теме живота и смрти има логичан наставак у мотиву отмице. Док је још био у пеленама, зграбио га је орао и однео на Трапезунт да му искључа мозак.

Пошто су истакнуте садржајне вредности, неопходно је указати и на могућа симболичка значења мита о отмици инкорпорираног унутар приповетке *Испод Мртвачког моста*. У првом реду симболизам је изражен кроз однос Вагабунда према птици која га је отела. Отмица увек у себи садржи најмање два актера: насилника и жртву. Орао се јавља у функцији психопомпа, али је познато и да се божанство може прерушити у орла, док је сама отмица симбол смрти и растављања душе од тела. Након што је одведен на широку и равну плочу Трапезунта, спасили су га овчари и козари. Вагабунд се враћа у свет живих, међу људе, и постаје алегија палог човека. Гони све што лети, врапце, синигаре, чешљугаре, вроне, гавране и најзад и орлове када је сазнао шта му је један од њих учинио. То објашњава епизоду садистичког мучења орла која је у претходним деловима приповетке остављала утисак недовољно мотивисане радње. Хтонском нагласку тог дела приче доприносе мачка, коју Вагабунд ставља у кавез са орлом како би му самртне муке биле најстрашније, и змије отровнице, на које насрћу орлови. Уколико се има у виду да је змија и симбол бесмртности, онда се може разумети Вагабундова радост што је каменом погодио у главу једног орла који је насрнуо на змију и убио га. Даљи низ Вагабундових грехова чине славољубивост, расипништво, лењост, склоност насиљу и „којекавим

будалаштинама” (ИБИД: 247). У таштом заносу одлучује да затресе Орлово камење и тако затре орловско племе али, док се буде хватао за једну избочину, налетеће на њега онај исти орао кога је својевремено држао заробљеног у камену и отићи ће „небеском стазом – у пакао!” (ИБИД: 245).

Високе висове Орловог камења досегнуће Ватаћија, који није могао да нађе смрт иако ју је тражио, за разлику од Вагабунда, који „нађе смрт бежећи од ње” (ИБИД). Досезање високих висова указује на повратак првобитном савршенству. Ватаћија није више стратиот и клеветник какав је био, а његова дугогодишња потрага за смрћу и кретање кроз векове стилизовани су посебним начином говора са неким прастарим и у исто време и страним нагласком. Сажимањем временских планова, прошло и садашње збијају се у једно. То, са друге стране, омогућава да човек из VI века лако покрене у људима из прве половине XX века сећање на прехришћанска и ранохришћанска времена:

„Сетише се да и сами, као најзагрижеји иконокласти, руше иконе и грде и псују и њих и свете ликове на њима, кад им живот – због сиротиње, глади, болештина, пореза, приреза, обести и насиља моћних и којекаквих батлија, дозлогрди. И да, часак касније, кад их ухвати прпа, од смрти, на пример, ове исте ликове као највећи иконофили целивају и клечећи, пред њима се крсте и пале кандила, свеће и тамјан. И да, као прави пагани, многобошци, пале олалијске огњеве од суве трешњеве и вишњеве коре и сламе и витлају њима по бреговима и сокацима у један покладни недељни сутон пред пролеће, ради његова доласка, приређују светковине и певају песме у славу бербе грожђа и гаје винову лозицу. Да им се, као неком давном, покојном винском богу око палице, вије око довратка на улазним вратима куће, нарочито кад је сва разлепљена, од земље и сламе од пре ко зна колико векова.” (ИБИД: 235)

Будући да израста у метафору људске жеље за вечним животом, Ватаћија ће једини успети да се попне на Орлово камење да би и тамо потражио изгубљену десну руку са прстеном *са бесценим, аломом каменом са светлошћу звезде*, једини ће моћи да уђе у челуст диносауруса и извуче Наода (реч је о варијацији опште митеме о напуштеном детету). Да је то последња станица његовог чистишишта, јер предност даје духовном, саможртвовању ради Наодовог спасења, потврђује купање у сунчевој води и небеској роси од плаветнила и слика старог, големог орла са руком у кљуну на чијем је прсту „блистало нешто као дневна звезда” (ИБИД: 250). У том тренутку је и земља затутњала, нешто је пукло и одјекнуло много даље од Наисуса и Тимакуса, „као да се земља пролапа и цео Дервен руши” (ИБИД: 251), глава диносауруса се сурвава у бездан и отварају се тројеврате вратнице тамног вилајета иза којих нестаје Ватаћија. На тај начин, кроз сједињење јунака са нечим ’вишим’, несазнатим и непознатим, долази се до „последњег догађаја”, то јест до Есхатона.

На крају овог разматрања може се извести закључак да се Слободан Џунић у приповеци *Испод Мртвачког моста* ослања како на универзалну тако и на индивидуалну есхатологију, разматрајући круцијална есхатолошка питања: проклетство и природу суда, знамења апокалипсе, пакао, чистишиште, вечни живот и опште спасење.

Цитирана литература

- БАНДИЋ, Душан (ур.). *Народна религија Срба у 100 појмова*. Лексикон. Друго, исправљено издање. Београд: Нолит, 2004.
- БРИЈА, Јон (ур.). *Речник православне теологије*. 2. ред. издање. Београд: Хиландарски фонд при богословском факултету СПЦ, 1999.
- ДАНИЧИЋ, Ђуро, Вук Ст. КАРАЦИЋ (прев.). *Свето писмо Старога и Новога завјета*. Београд: Библијско друштво, 2010.
- ЕЛИЈАДЕ, Мирча. *Свето и профано*. Превео Зоран Стојановић. Сремски Карловци / Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2003.
- ЕЛИЈАДЕ, Мирча. *Слике и симболи, огледи о магијско-религијској симболици*. Превео Душан Јањић. Сремски Карловци / Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1999.
- КОСТАДИНОВИЋ, Данијела. *Магични реализам Слободана Џунића*. Београд: Албатрос плус, 2019.
- МИКИЋ, Радивоје. „Слика света у приповеткама Слободана Џунића”. У: Радивоје Микић (ур.), *Испод Мртвачког моста*, Изабране приповетке, Ниш: Просвета (1996): стр. 323–349.
- ПУРИЋ, Јован, епископ. *Историја и Есхатон*. Српска православна црква, 10. јануар 2019. <http://arhiva.spc.rs/sr/istorija_eshaton.html> Посећено 1. 1. 2024.
- ЧАЈКАНОВИЋ, Веселин. *Студије из српске религије и фолклора: 1925–1942*. Београд: Српска књижевна задруга / БИГЗ/Просвета/Партедон, 1994.
- FORBES IRVING, Paul M. C. *Metamorphosis in Greak Myths*. Clarendon Press, 1990.
- KRIM, Kit (ur.). *Enciklopedija živih religija*. 2. fototipsko, dopunjeno izdanje. Beograd: Nolit, 2004.
- TEJLOR, Čarls. *Doba sekularizacije*. Beograd: Albatros plus / Službeni glasnik, 2011.

Извор

- ЏУНИЋ, Слободан. „Испод Мртвачког моста”. У: Радивоје Микић (ур.), *Испод Мртвачког моста*, Изабране приповетке, Ниш: Просвета (1996): стр. 199–257.

Даниела Д. Костадинович

МИНАЛО И БЪДЕЩЕ В РАЗКАЗА „ПОД МОСТА НА МЪРТВИТЕ” ОТ СЛОБОДАН ДЖУНИЧ

Темата на настоящата статия е посветена на темпоралната рамка на разказа „Испод Мртвачког моста” / „Под Моста на мъртвите“ от Слободан Джунич, в който минало, настояще и бъдеще са тјсно свързани в Есхатон. На тази основа в изследването се стига до важни закључения за есхатологијата, която в разказа е съ-

отнесена с библейските представи и с вярата в съществуването на един по-висш трансцендентален свят, основан на морални ценности, които придават смисъл на наградата и наказанието по пътя на човешкото преминаване от „света на живите“ в „света на мъртвите“, от преходното в безсмъртието. Имайки предвид периода от над хиляда години, който обхваща творбата, есхатологията е разгледана и от гледна точка на възприемането на историята като завръщане към първичното съвършенство и апокалиптичната представа за бъдещето, като сигнал за необходима трансформация в ново и различно време. Изследването показва, че есхатологичното в разказа кореспондира с фолклорно-митологичното и религиозното народно съзнание, придавайки му специфична интонираност и автентичен художествен изказ.

Ключови думи: разказ, време, философия на историята, есхатология, апокалиптични представи, цикли

Данијела Д. Костадинович

ПРОШЛОЕ И БУДУЩЕЕ В РАСКАЗЕ СЛОБОДАНА ДЖУНИЧА „ПОД МЕРТВЫМ МОСТОМ“

Темой данной статьи является исследование временных рамок рассказа Слободана Джунича „Под Мертвым мостом“, в котором через Эсхатон тесно связаны прошлое, настоящее и будущее. В связи с этим в статье представлены важные показатели эсхатологии, обозначенные в этом рассказе представлениями из „Библии“ и верой в существование высшего, трансцендентного мира. Этот трансцендентный мир выстроен на нравственных ценностях, которые придают награждению и наказанию смысл на пути человека из «мира живых» в «мир мертвых», на пути из переходности в бессмертие. С учетом того, что рассказ охватывает период свыше тысячи лет, эсхатология здесь рассматривается в том числе и по отношению к пониманию истории как возвращения к первобытному совершенству и апокалиптических видений будущего как показателя необходимости преобразования в новую, иную эпоху. Исследования показали, что эсхатологическое в этом рассказе соответствует фольклорно-мифологическому и религиозному народному сознанию, что придает ему особый тон и аутентичную художественную выразительность.

Ключевые слова: новелла, время, философия истории, эсхатология, апокалиптические видения, циклы

ОТРАЖЕНИЯ НА ВРЕМЕТО В КНИГИТЕ „МАГИЯТА НА БЕЛГРАД“ ОТ МОМО КАПОР И „СОФИЙСКИ ИСТОРИИ“ ОТ КИРИЛ ТОПАЛОВ

Изследването има за цел да коментира образите на града и времето в книгите на Момо Капор и Кирил Топалов, а именно „Магията на Белград“ (2011) и „Софийски истории“ (2021). Местата, предметите и хората на Белград и София са едновременно колоритни в своята регионалност и пределно универсални в ролята си на духовен код, през който могат да бъдат разчетени отпечатъците на времето върху динамичната социална, езикова и културна картина на Балканите.

Ключови думи: Момо Капор, Кирил Топалов, културна карта, градска проза

Момо Капор и Кирил Топалов задават нови хоризонти, през които да бъдат тълкувани образите на времето, оставили следи както върху личната памет на твореца, така и върху местата на историческото случване, пресекли съдбите и надеждите на няколко поколения, дълбоко свързани с градското пространство на Белград и София.

И двамата писатели имат разнородни творчески интереси², които нерядко провокират полюсни мнения относно мястото на художествените им произведения в цялостното развитие на литературните процеси и в двете държави. Имената на Момо Капор и Кирил Топалов са свързани с киното, театъра, изобразителното изкуство, а в историята на литературата остават с творби, които могат да бъдат отнесени към пределно широк жанров регистър – романи, новели, къси разкази, хроники, вицове, сатирични миниатюри и пр.³

¹ iliana_id@ts.uni-vt.bg

² В предговора „Модерна класика за възторзите и за тъгите на България“ към книгата „Софийски истории“ (2021) Георги Цанков припомня, че съвременниците на Кирил Топалов често недооценяват постиженията на „литератора“ Кирил Топалов, който „придобива и славата на белетрист“ (Цанков 2021: 9). В студията „Градската митология в прозата на Момо Капор“ (прев. Хари Стоянов), публикувана и като предговор към изданието „101 разказа“ (Загреб, 1980), Игор Мандич отбелязва, че „въпреки внушителната библиотека от собствени произведения“ авторът остава „повече или по-малко извън обсега на по-значимата литературна критика“ (Мандич 1980: 1).

³ В статията си „Между Телец и Близнаци, или животът на един писател като „софийска история“ Милена Кирова отбелязва, че сборникът „Софийски истории“ е любопитно представителен за общата колебливост на жанровите граници в българската (и не само в българската) белетристика през първите две десетилетия на новия век, дори когато става въпрос за нейния „най-сигурен“ жанр – романа“ (Кирова 2023: 120).

Трудно е да изброим заглавията на всички произведения на двамата творци, както и многостранните изяви на граждански и социално активната страна на тяхната личност, но това, което неизбежно ги свързва, е склонноста им да заявяват позиции по болезнени въпроси, да настояват за активна дискусија „тук и сега“ по неудобни понякога теми, с което променят цялостната социална и литературна култура на съвременни човек, вклучително и чувствителноста му към образните и словесните артикулации на протичащото време.

Според Георги Цанков игралните филми по сценарии на Кирил Топалов „Бъди благословена“ (1978) с режисьор Александър Обрешков и „Не се сърди, човече“ (1985) с режисьор Иван Тренчев отзвучават като „пистолетен изстрел в бална зала“, в случај че бъде сравнена с „бална зала“ „онази душна атмосфера на фалишвото „спокојствие“ по време на късниот социализам“ (Цанков 2021: 9). По сходен начин Игор Мандич определува влијанието, което Момо Капор⁴ оказува врху развитието на определени „психосоциални фактори“, кои то дејстват в полето на културата. Момо Капор според критика предизвикува „объркване“ с обрџањето си „от вестниците и малкиот екран към традиционниот аспект на писменото творчество“, извршвајќи по този начин „контаминација на изразните средства на тази епоха“, едновремено осветлувајќи „негативните културни митове“ на своето време (Мандич 1980: 3).

В един по-широк план книгите „Магијата на Белград“ и „Софийски историји“ можат да бидат разглеждани и како специфични художествени пространства с отворен карактер, врху кои то одношението *времето на човека – пространството на града* разкрива дџлбоки и сџдбовни исторически променливи. Трансформирането на визијата на града (в архитектурен и в инфраструктурен план), процесите на урбанизација и социално-политическото профилирање на Софија и Белград от втората половина на ХХ в. са предмет на друг тип изследванија⁵, но тук е важно да подчертаем, че вписането на двата балкански

⁴ Творчеството на Момо Капор е популяризирано на български език благодарение на творческите усилия на преводачи како Ася Тихинова-Йованович, Светла Рускова-Джерманович, Елијана Караманова, Доротеја Михова, Стојан Колев, Татјана Кметова, Валентина Седефчева и др. Редица книги на писателјата како „Фолиранти“, „Провинцијалист“, „От седем до три“, „Хроника на изгубениот град“ и „Зое“ са достапни в дигитална версија през преводите на Хари Стојанов. Творби на автората са публикувани в електронни и печатни специјализирани изданија за литература и изкуство како „Славјански дијалози: списание за славјански езици, литература и култура“, „Света гора: Алманах за литература и изкуство“, седмичниците „Словото днес“, „Литературен форум“, „Култура“, „Български писател“ и др. Фрагменти от многообразното му творчество намират място в „Остриганият таралеж“ (2004) – антологията на съвременната сръбска сатира. През 2011 г. на български език излиза сборникът с разкази, анекдоти и случки „Магијата на Белград“ в превод на Ася Тихинова-Йованович, а през 2012 г. БНР излъчува радиотеатџра „Американски разговори“. Постановката е на Емил Манасиев, преводач е Марија Йоанна Стоединович, а в главните роли се превџпльшават Богдан Глишев и Ани Василева.

⁵ В дисертационниот си труд „Балканската столица како фермент на модерноста: Белград и Софија (1878-1912)“ Зорница Велинова-Тренчева изследува аспекти от социалната историја на Србија и България от крај на ХІХ и началото на ХХ век, свързани с ролята на столичниот град како модернизационен проект или фермент, стимулираш процеса на модернизација на двете дрџжави. Книгата „Софија и балканската модерност“ (2016) е сџавторски проект на Зорница

столични града в голямата европейска литературна и културна карта е неизбежно обвързано с топографиране на местата на институционалността, на емблематичните улици, на домовете на обитателите, на кафенетата, на площадите и пазарите като място на заедността, тъй като те не са само фигуративно пространство, а са и „материализирано време, визуализирано минало“ (Русева 2005: 89). Според Игор Мандич „общите места на човешката емоционалност и чувствителност“, изразени обаче чрез „специфична авторова митология“, са „необходим стожер на всяка литература, която мисли да просъществува“ (Мандич 1984: 17).

Организацията на градското пространство и в двете книги е пряко свързано с пораждането и развитието на разнообразни феномени на културата. „Магията на Белград“ и „Софийски истории“ обективират времето и през съкровението на „личните“ истории, подредени в галерията на споменното. Местата, хората, улиците, всекидневните и празничните ритуали, както и езиковите навици са своеобразни фрагменти от отминалото време, емоционални етюди, представени през субективния поглед на разказвача, доловим едновременно като тиха болка по необратимостта на случилото се и като порив към великолепието на битийната красота, разкриваща се в неуловимостта на мига.

Този ракурс към времето, а и към света изобщо, най-общо можем да определим като стремеж към естетизация на „баналното“, към преоткриване на магичното в живота, на онова, което десетилетия се е възприемало като незначително, като „невидим“ проблем, който не заслужава вниманието на парадно-съдържаната официална словесност⁶. Но ако тази интонация изцяло доминира в книгата на Момо Капор (изведена е дори в заглавието), то в книгата на Кирил Топалов е привлечена, за да разкрие „дихотомиите и контрастите на историческия период“ (Вачева, Папучиев 2023: 90), тъй като разказите не са „ода или елегия за София, а безпощаден самоанализ на авто-

Велинова-Тренчева и Ивайло Начев, ориентиран към търсенето на отговори на редица проблеми, свързани с демографското, социалното, икономическото и градоустройственото развитие на някои балкански столични градове, които продължават да въздействат при утвърждаването на съвременни поведенчески, езикови, ментални, всекидневни и пр. практики, разпознаваеми като емблематични за културния профил на големия град.

⁶ Естетическото пресътворяване на видимия свят бихме могли да сравним с ефекта на културния феномен *Polyorama panoramique*. Портативният уред, който с помощта на оптика и осветление, още преди откриването на фотографията, успява да задоволи потребността на човека от оптически сензации и изненадващи ефекти, едновременно давайки възможност за опознаване на видимото в максимално достоверен формат, е коментиран от Конрад Паул Лисман в книгата „Вселената на предметите. За естетиката на всекидневното“ (2014). Надникването в апарата според автора имитира по особен начин поглед в реалността, тъй като „картините не задават загадки, не принуждават към херменевтична акробатика, не жадуват за интерпретации, а позволяват да се види един делничен свят, пресъздаден наистина естетически и само естетически“ (Лисман 2014: 44). Именно перспективата в *polyorama panoramique* според австрийския философ успява да се превърне в метафора за художествен светоглед, тъй като „изгледът“ е винаги „гледна точка“, а превръщането на „изгледа“ във „възглед“ създава предпоставка за наблюдение на света от позицията на дистанцирано наслаждаващия се наблюдател.

ра, изпълнен с народопсихологически и с надвременни открития и послания“ (Цанков 2021: 10).

Според Игор Мандич повествованието при Момо Капор е пропито с „реалистичната носталгия“, която придава на разказаното разпознаваемост, тъй като „лирическият реализъм ни служи като колективен калейдоскоп, като „книга-писмо“, като „дневник“, като „книга-хербарий“ (Мандич 1984: 19). Носталгичното чувство в творчеството на Кирил Топалов има друг характер. То произтича от усещането за необратимостта на отминаващото време и от тягостното разбиране за неотменимостта на дълбоките народопсихологически травми и комплекси, които историческото случване оставя както в колективно-то, така и в индивидуалното съзнание:

Милиционерите ги въртяха по лагерите, за да не създават връзки със затворници-те и да помагат на някого да избяга. След два-три месеца моят човек също замина за някъде. След шест месеца го докараха при нас като лагерник. Разбрал къде е братчето му и му пратил хабер уж по сигурен човек, съселанин, също милиционер. Само че комшията ги издал, убили братчето пред очите му с лопати, като му предлагали – ако го убие самият той, на него ще му простят и ще го върнат пак милиционер.

(„Куциян“, Кирил Топалов)

Неслучайно общото разказване в сборника „Софийски истории“ е силно белязано от промечтани, но нереализирани събития. Говорейки, героите от новелата „Един мъж и една жена“ (белетризирана версия на пиесата „Игра на мъж и жена“) „се опитват да коригират, да разберат пропуснатото, забравеното или неразбраното в знаците, оставени в чаша кафе“ (Иванов 2023: 136).

По отношение на типовете наративи, пресичащи се в книгата на Кирил Топалов, литературната критика разграничава мемоарно-споменни, автобиографични и литературно-фикционални повествователни планове. Според статията на Албена Вачева и Николай Папучиев „Провалите на идеологиите: авторът в историята и читателят отвъд носталгиите“: „автобиографичното няма претенция да представя на читателя мемоарна творба, а има съвсем различно приложение“, тъй като „свидетелското приближаване към разказваните случки засилва чувството за достоверност, а проектирането в гледната точка на критика писател е маркер за стремежа на дистанция и обективност по отношение на текста“, а в този смисъл „Софийски истории“ е „сложно композирано цяло“, в което „текстовете на културата – биографиите, семейното минало, лично преживяното, разказаното, се преплитат с текстовете на литературата“ (Вачева, Папучиев 2023: 84). Милена Кирова търси близостта между отделните текстове, обединявайки ги според типологичната им съотнесеност до някоя от трите големи теми в книгата на Кирил Топалов: „споменна“, „разказ за себе си“, „разказ за София“, последната от които „обединява другите две и доминира в цялата книга“ (Кирова 2023: 123).

Независимо как ще бъдат назовани отделните наративи в книгата „Софийски истории“, очевиден е интересът на автора към „невидимите лица“ на

града и миналото, които придават смисъл и трайност на незабележимите на пръв поглед детайли, на баналните подробности, на маргиналните хора, на „вторите планове“, на „задните дворове“, където именно според Татяна Ичевска „се генерират истинските истории за човешкото съществуване“ (Ичевска 2023: 52).

Често позицията на разказващия и в двете книги наподобява реещия се поглед и ход на „невидимия“ и безцелно разхождащия се през времето фланьор – образ, определен от Ангел Игов в статията „Оправдание на фланьора“ като еманация на визуалното начало или *homo spectans*. Неслучайно в интервю, излъчено по БНР на 30.03.2011 г., преводачът на книгата „Магията на Белград“ Ана Тихинова-Йованович споделя, че авторът Момо Капор често е наричал себе си „вечният шетач“, което в превод означава „вечният разхождащ се“. Динамичното „фасетъчно“ зрение, нерядко без фиксираност на наблюдателната позиция, е характерно за почти цялата книга „Магията на Белград“.

„...за тях ние не съществуваме, ние сме празният въздух, през който преминават; минавачи; валът на тълпата; маса, чакаща тролейбуса; фон на смога; сивота на тротоарите и фасадите; ние сме само безименни разхождащи се...“

(„Ооо, глупости...“, Момо Капор)

Странстващото из града око на фланьора се отличава с „особено културно значение и устойчивост“, което неизменно е свързано според А. Игов и с еротичното начало. Не е трудно да се забележат „еротическите обертонове“ в текстовете и на двамата писатели:

„...Тя ми се усмихваше все така щастливо, особено в момента на разминаването, и зад изящните ѝ излети устни зъбките ѝ блясваха за миг като малка бисерна огърлица, но аз имах чувството, че тя ме понася в големите си и топли, бели като лилии очи още щом ме видеше, а когато се изравнявахме, просто ме връщаше обратно – самия мен на самия мен, замаян омаломощен, щастлив и изцеден, или както сега се казва – изконсумиран.“

(„Мирис на бял“, Кирил Топалов)

Ето и примери от книгата на Момо Капор:

„Белградчанки на улицата – това за мен е фантастичен модерен балет, без друг звук освен потропващите топчета на техните обувки! Бледи, бързо пораснали градски момичета, израснали на асфалта. Отгледани от изпълнените с желания погледи на минавачите, самостоятелни, дръзки и същевременно учтиви, с вродена елегантност на находчиви модистки и с лукаво прикрития недоимък – те са най-хубавата и разкошна картина, която Белград предлага на пришелеца до мига, в който изчезват нанякъде, като по тайнствен знак и оставят улиците безутешно пусти и голи.“

(„Сърцето“, Момо Капор)

„Годините летяха и един ден, сякаш внезапно пробудил се, забелязах, че всички момичета на старото стъргало са хубави и дългокраки и че между тях има и много блондинки, което беше истинска рядкост по мое време. Всички момичета бяха хубави! Не се знае коя е красавица...“

(„Красавиците“, Момо Капор)

Момо Капор и Кирил Топалов обитават местата на времето, обходени от погледа и преживени със сърцето по различен начин. Светът, който се разкрива от „оптичките кутии“ към времето, в книгите на двамата автори е силно променлив. Динамичната перспектива към различните темпорални и визуални обекти, случайната смяна на общите и близките планове на наблюдение, цветовото и светлинното нюансиране на изображението създават усещане за максимална подвижност на образа, за кинематографично пресъздаване на реалността с философско-обобщаващ „глас зад камерата“.

„Белград не обича да се снима. Мрази да позира. Мърда. Не излиза добре на снимките и винаги прилича на някакво друго място...“

(„Дланта“, Момо Капор)

Разказите „за себе си“ и почти приказно-легендарно прозвучалата родова история за баба Търпа и дядо Тасе преливат в мащабни национални сюжети. Преместването на „корените“ от град Дебър в град София може да бъде тълкувано и като прехождане на рода през историческите съдбини на времето.⁷

„Както стана ясно в началото на нашия разказ, малката къщичка на дедо Тасе беше разрушена през бомбардировките, на които англо-американската авиация бе подложила София и други градове, изпълнявайки заръката на Чърчил Софийското поле да бъде превърнато в картофена нива. (...) След още няколко години, вече в къщата на леля ми на ъгъла на „Оборище“ и „Черковна“, единственият мъж, който не ходеше на работа, бе дедо Тасе, поради което на него се падаше задължението да забавлява децата на фамилията. Той повеждаше малката братовчедска дружина по „Оборище“ към оградата на Военното училище, която, както е известно, е направена от железната част на пушките, с които българската армия е воювала във всички ония войни, в които бе участвал и самият той...“

(„Крали Марко, англо-американците, руснаците и Офето“, Кирил Топалов)

Нито автобиографичното време, нито общото историческо протичане в „Софийски истории“ е хронологически поднесено. Реставрирането на онези сюжети на времето, които тръгват от легендарно-приказния наратив, побрал човешкото време на предците, както и онези, които се пораждат непосредствено в ежедневните ритми на града, поддържат изконната поривност на човека към мистичното и тайнственото. Книгата изобилства от градски митове и легенди за места и хора, които вълнуват въображението на своите обитатели. Такива са образите на Румбата (кварталния луд), на бате Миле (треньора по бокс), на Божко Лозанов (гигант от тежка категория в мъжкия боксов отбор), на Жоро Павето, на хлебаря от Подуене, на „култовите“ места за срещи като ресторант-сладкарница „България“, ресторант „Ропотамо“, разположен срещу „всеизвестната тогава“ сладкарница „Феята“, ресторант „Ариана“ и др. И

⁷ Според литературния критик и историк Георги Цанков авторът побира в „пространството между град Дебър, остров Белене и лагера „Куциян“, улиците „Оборище“, „Черковна“, бащината къща в Манастирски ливади и софийските улици“ не просто „семејната хроника“, а „българска участ“ през изминалите почти осемдесет години“ (Цанков 2021: 10).

личната, и семейно-родовата, и градската митология в книгата на Кирил Топалов формира своеобразен автономен „разказ“ в границите на големия исторически текст на времето, демитологизиращ устойчиви версии на социализма, което зарежда книгата на Кирил Топалов не само с чувство за „историческа отговорност“, но и с непреходност на посланията и универсалност на смисъла.

В книгата „Магията на Белград“ отделните фрагменти реалност заличават границите между малкото и голямото, между битовото и битийното, между миналото и настоящето. Всеки пространствен образ отвежда към безкрайния поток на дните и съдбите, тъй като са архетипно белязани с повторемост и неизменност.

„Малко са нещата в него, които не съм видял някъде. Може би са само три: неговите реки, небе и хора. От тези три прастари елемента се е родил неповторимият дух на Белград.“

(„Духът“, Момо Капор)

Усещането, че човек е част от голямото време на Белград, допълнително се внушава от „превключването“ между изгледите на града, видян от птичи поглед („От въздушните снимки на Белград също като на длан може да се прочете неговото минало, настояще и бъдеще“ – „Длантата“), както и на общите екстериорни и пейзажни скици на улиците, площадите, пазарите и детайлните портрети на хората и детайлите, разкрити в мащаб. На случаен принцип, в свободна композиционна структура, в голямата белградска галерия намират място както колективните образи на града („Белградчаните“, „Пенсионерите“, „Красавиците“, „Белградчанките“, „Бездомници“, „Старата“, „Професия-скарджий“, „Продавачът на амрели“, „Белградските луди“, „Пушачките“ и пр.), така и индивидуалните портрети на превърналите се в легенди негови обитатели: господин Сава („Бръснарят на германския консул“), австро-унгарския офицер Какаши („Конете“), нощния портиер на Народната банка в Белград Милован Джуджа („Вайферт“), собственика на първата сръбска фабрика за чадъри кир Моше аврам, наричан Маца („Продавачът на амрели“) и др.

Публичните пространства присъстват в книгата в общ и близък план („Селото“, „На улицата“, „Битакът“, „Един двор в Чубура“, „Асансьорите“ и др.), като границата между видимо достъпното и интимното интериорно пространство е заличено, тъй като хората на Белград обитават града като дом:

„Духът на Белград е в чувството, че сте си у дома, че не можете да се изгубите, защото сте между свои, и винаги и по всяко време можете да вземете назаем малко пари, любов, покрив над главата си и малко нужно съучастничество преди зазоряване...“

(„Сърцето“, Момо Капор)

В книгата „Магията на Белград“ говоренето за незначителното, разказването и показването на пренебрежимите на пръв поглед страни на живота („Белград, та Белград“, „Дребните нещица“, „Ежедневни безсмислици“) е акт на естетическо усвояване на „прозата“ на действителността. Физически проявимото и сетивно достъпното е представено като игра, празник и споделена красота.

Феерията от кулинарни продукти, разнообразието от храни и вкусове („Агнешкото“, „Кафето“, „Зелето“, „Зимните гозби“, „Ванилови курабийки“, „Сладкишите“, „Чорба от риба“) не преврѓа книгата в механичен сбор от рецепти за изпѓување, а е отово порив кѓм метафизирање на битието, кѓм разтелесјавање на реалноста чрез имагинерното потегляње-заврѓање кѓм нај-сакралното измерение на себе си, в което паметта за пълнотата и за целостноста на Аз-а остава непокътната:

„Старата е последното живо същество в Белград, което умее да сготви ньоки със зеле, градинар-марш или папазаниа, да не говорим за кнедлите със сливи или бунар-кифлите, които са получили странното си название по тестото, което някога е трябвало да престои известно време в бунара, за да овлажне... (...) Старата е последното живо същество на света, което ще закърпи и онова, което нито един шивач няма да приеме. Затоа при нея винаги ще намерите колекция от разнообразни ибришими ...“

(„Духът“, Момо Капор)

В естетически събития в книгата на Момо Капор се преврѓаат още цветовете, звуците, ароматите, които паметта пази като непосредствен досег с неопјатностите на света. Всеки споменен образ, място или жест отвеждат не кѓм застиналите фрагменти отминало, а кѓм спасителните пространства на детството и младоста, преврѓнали се в частица от голямото чудо на живота, от нескончаемия празник на битието.

В рубриката „Ходене по буквите“ на в. „Култура“ Марин Бодаков одредя книгата „Магијата на Белград“ като нишо по-малко от „*любовна песен за срѓбската столица*“ (Култура 2011: 2). Обичта в текстовете на Момо Капор е едновремено дљбока страст и милост:

„Непонјатна и наша любов! Има в неа своенравие и хѓс, и грѓмки свади, заврѓшваши с опаковане на нештата, и обещаниа, че никога вече няма да се вѓрнем, има в тази любов неприязњ и фатално привлчание, има постоянно заврѓање в тази любов, което напомя гимназиалните страдања, изпѓлнени с нежност и сљзи.“

(„Белград, та Белград“, Момо Капор)

Любовното чувство от своя страна е доловимо и като силна емоција, но и като цялостно духовно изживјавање, достигнуаќо до епифаниа. Обичта на автора кѓм Белград намира нај-силен израз в преплитането на образите на *града-тяло* и *града-душа*. Идејата за интерпретирањето на градското пространство по аналогија с човешката анатомија не е нова в изкуството, но Момо Капор зарежда с допљнителна симболика физикалистката обвѓрзаност между човека и града, полагајќи ги едновремено в големия, сѓтворявашия смисљ крѓговрат на живота⁸. *Срѓцето, дланта/рѓката, погледът/лицето, утробното пространство*

⁸ Вечната повторјаемост на живота в града е буквализирана и в неспирното движение на Трамвай № 2: „Белград има и трамвай „двойка“, който постоянно се вѓрти в крѓг, сѓќо като нашите животи“. („Белград си е Белград“); „Ведњж, отдавна, бях още хлапе, отсѓпних в двойката място на една „по-взрастна“ дама на трийсетина години. Тази сутрин в сѓшия трамвай ми отсѓпи място едно мило момиченце на осемнајсет! Между тези две сѓбития беше преминал

на градската ноц са образни фигурализации на човешката милост към другия, на готовността за себесътворяване през непознатото и вечното.

„Къде е сърцето на Белград? Навсякъде и никъде. (...) Планът на улиците му наподобява топографската карта на нашето сърце. Този наш град ще ни покори с чара си, но никога не ще ни открие тайния шифър на тази непонятна любов, причината за която си остава неизвестна...“

(„Сърцето“, Момо Капор)

„Върху своята длан Белград има мазоли, има белези, носи якостта на приятелското ръкостискане, силата на опасната десница, благостта на милувката. (...) Линията на характера: очерганията на разрушените крепости на Калаемегдан. Линията на живота: дълга и често пресичана от браздите на войните. Ето и линията на любовта: бреговете на Ада Хуя, Ратно Острво, Ада Циганлия и Мала Ада... Линията на изключителното щастие: теченията на неговите реки.

(„Дланта“, Момо Капор)

„Времената винаги са едни и същи. Белградчани винаги идват непланирано, в най-неудобното време. Не ги е грижа, че ще живеят в стаи под наем, не ги е грижа, че родителите им не работят и още не са завършили висшето си образование, нито пък са били в казармата! Те идват и после всичко се нарежда някак от само себе си. Как? Никой не знае, но всичко се подрежда. През май Белград е сънлив и хубав, сякаш е в благословено състояние.“

(„Благословено състояние“, Момо Капор)

В по-ранно свое изследване, публикувано в тематичния сборник „Селото и градът в културата на българи и сърби“ (2011)⁹, развивам тезата за привързано-развързаните сетива на съвременния градски човек, които му дават необходимата свобода, но и сигурността на „корена“ и „паметта“ – необходимият морален коректив, който функционира като ориентир във все по-отчуждаващата го от себе си реалност. За Момо Капор в подобна точка, спрямо която човекът може да съизмери себе си, се превръща знакът за „нулевия километър“, който някога творецът е видял на мадридския площад Puerta del Sol (Врата на слънцето):

„Стоя на нулевия километър и естествено, мисля за Белград (а и за какво друго?), питайки се къде би се намирала тази измислена точка, ако по някакво чудо беше връзана в белградския асфалт? За мен това би трябвало да бъде парчето тротоар в началото на улица „Кнез Махйлова“, пред „Руски цар“, където съм престоял много години от живота си, придържайки едно дърво да не падне върху разхождащите се минавачи.

Този знак щеше да бъде нещо много полезно за Белград. Разпилени по света, с него щяхме да мерим колко далеч сме се отдалечили от неговата същност...“

(„За Белград“, Момо Капор)

животът ми, въртейки се непрестанно в кръг, точно както трамваят – „двойката“...“ („За Белград“).

⁹ Пренасянето на корените на човека от селото в града е основна тема в книгата „И други истории“ на Момо Капор, коментирана подробно в статията „Момо Капор за селския произход на гражданите“ (2011) с автори Миомир С. Наумовић и Јелена Петковић.

Днес в Белград може да видим жадуваната от Капор плочка, означаваща нулеви километър, при това точно на мястото, на което той е пожелал – знак за ненакърнимото желание на белградчани да могат винаги да се завърнат – към любимия си град и любовта на хората му.

Освен като конкретно място от националната топография, което „фотографира“ времето в поредица от визуални етюди, словесни картини или социални скици, градът и в двете коментирани издания е тясно сплетен със съдбата и духа на своите обитатели. Книгите „Магията на Белград“ от Момо Капор и „Софийски истории“ от Кирил Топалов не са механичен сбор от текстови фрагменти, които хроникират времето през следите, оставени върху ландшафта на мястото, а са съкровена промисъл и философска изповед за себе си и другите, за идващите и отиващите си, за всички, които са белязани от своите корени и травмите на историческото време.

Цитирана литература

- Игов 2010:** Игов, А. Оправдание на фланъора. – В: *Littera et Lingua*, 2010, том 7.
- Бодаков 2011:** Бодаков, М. Капор, Момо. Магията на Белград. Прев. А. Тихинова-Йованович. – В: *Култура*, бр. 13 (2896), 8 април 2011, с. 2.
- Вачева, Папучиев: 2023:** Вачева, А., Н. Папучиев. Провалите на идеологиите: авторът в историята и читателят отвъд носталгиите. – В: *Хоризонти на словото. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Кирил Топалов. София: УИ „Св. Климент Охридски“*, 83–93.
- Велинова, Начев 2016:** Велинова, З., Начев, И. София и балканската модерност. София: Рива.
- Димитрова 2011:** Димитрова, И. Култура на етажността в българската литература от втората половина на ХХ в. (Или как „човекът на града“ помни „човека на дома“). – В: *Селото и градът в културата на българи и сърби. Село и град у култури бугара и срба. Ц. Иванова, Й. Маркович, Р. Радев, Х. Бонджолов, Б. Златкович (ред.). Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“*, 105–122.
- Иванов 2023:** Иванов, И. Изпитанията на пътя в последните две книги на Кирил Топалов – между мемоарно-биографичното и фикционалното. – В: *Хоризонти на словото. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Кирил Топалов. София: УИ „Св. Климент Охридски“*, 129–145.
- Капор 1997:** Капор, М. Мразя Сараево. Разговор на Тамара Никичевич със сръбския писател Момо Капор (превод Татяна Кметова). – В: *Култура*, год. ХLI, бр. 49, 12 декември 1997, с. 11.
- Капор 2011:** Капор, М. Магията на Белград. София: Ciela, 2011.
- Кирова 2023:** Кирова, М. Между Телец и Близнаци, или животът на един писател като „софийска история“. – В: *Хоризонти на словото. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Кирил Топалов. София: УИ „Св. Климент Охридски“*, 119–124.

- Кюркчиева, Д.** „Магијата на Белград“ през погледа на Момо Капор. (Интервју). БНР Христо Ботев, 30. 03. 2011. <<https://bnr.bg/hristobotev/post/100080607/magiyata-na-belgrad-prez-pogleda-na-momo-kapor>> [02. 09. 2023]
- Ичевска 2023:** Ичевска, Т. (Не)видимите места и хора в романа „Бђди благословена“ на Кирил Топалов. – В: Хоризонти на словото. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Кирил Топалов. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 52–66.
- Мандич 1994:** Мандич, И. Градската митологија в прозата на Момо Капор. (Предговор към книгата на Момо Капор „101 разказа“, Znanje, Загреб, 1980). Превод от хърватски Хари Стоянов, 1994. <https://softisbg.com/library/harry/mandic/mitologija/Urbana_mitologija_1.pdf> [05. 09. 2023]
- Мандич 1994:** Мандич, И. Носталгија и лирически реализъм. – В: Мандич, И. Градската митологија в прозата на Момо Капор. Превод от хърватски Хари Стоянов, 1994. <https://softisbg.com/library/harry/mandic/mitologija/Urbana_mitologija_5.pdf> [07. 09. 2023]
- Русева 2005:** Русева, В. Емблемата София. Семиозис на градското пространство. – В: Класика и литературна историја. В памет на Л. Стаматов. Роман Хаджикосев, Цветан Раковски, Люба Атанасова, Елена Азманова (ред.). Благоевград: „Неофит Рилски“, 2005, 88–99.
- Цанков 2021:** Цанков, Г. Модерна класика за възторзите и тъгите на Бђлгарија. – Топалов, Кирил. Софийски истории. София: Бард, 2021, 7–22.
- Топалов 2021:** Топалов, К. Софийски истории. София: Бард, 2021.
- Наумовић, Петковић: 2011.** Наумовић, М., Петковић, Ј. Момо Капор о селђчком пореклу велеграђана. (За селският произход на граѓданите) – В: Селото и градът в културата на бђлгари и срђби. Село и град у култури бугара и срђба. Ц. Иванова, Ы. Маркович, Р. Радев, Х. Бонджолов, Б. Златкович (ред.). Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методиј“, 122–139.

Илијана И. Димитрова

ОТИСЦИ ВРЕМЕНА У КЊИГАМА МАГИЈА БЕОГРАДА МОМЕ КАПОРА И СОФИЈСКЕ ПРИЧЕ КИРИЛА ТОПАЛОВА

У раду истражујемо слике града и времена у књигама Моме Капора и Кирила Топалова, тачније у *Магији Београда* (2011) и *Софијским причама* (2021). Места, предмети и људи Београда и Софије колоритни су у својој регионалности, али и јасно универзални у улози духовног кода кроз који се могу ишчитавати отисци времена на динамичној друштвеној, језичкој и културној слици Балкана.

Кључне речи: Момо Капор, Кирил Топалов, урбана проза, време, сећање, идентитет

Iliyana Ivanova Dimitrova

THE REPRESENTATION OF TIME IN THE URBAN PROSE OF MOMO KAPOR AND KIRIL TOPALOV

This study analyzes the representation of time in the urban prose of Momo Kapor and Kiril Topalov, namely “The Magic of Belgrade” (2011) and “Sofia Stories” (2021). The authors employ a variety of techniques to explore the complex relationship between time and space in the city, including the use of historical references to connect the present with the past, the depiction of urban landmarks as symbols of cultural memory and the use of narrative voice to create a sense of temporal perspective.

The authors’ representations of time in the city are both local and universal. On the one hand, they are rooted in the specific histories and cultures of Belgrade and Sofia. On the other hand, they also offer insights into the broader themes of time, memory, and identity.

Keywords: Momo Kapor, Kiril Topalov, urban prose, time, memory, identity

ТРАНСГРЕСИЈЕ ПРОШЛОСТИ У ДРАМИ *КАМЕН ЗА ПОД ГЛАВУ* МИЛИЦЕ НОВКОВИЋ

Предмет овог рада јесу различите форме прекорачења којима прошлост обликује драмски свет *Камена за под главу* Милице Новковић. Сижејна окосница која прати породичну хронику Вучетића у стадијуму раскућења темељ је за анализу укрштања вишеструких аспеката дискурса прошлости и будућности. Кроз Фуков концепт трансгресије истражујемо манифестације трансгресивних елемената у драми, с акцентом на њихов онтолошки, темпорални и семантички план.

Кључне речи: савремена драма, драмски свет, трансгресија, Мишел Фуко, прошло, будуће, патријархат

I

Како би се могло говорити о трансгресивном у књижевности, потребно је дефинисати дискурс трансгресивног у ширем смислу, за шта је драгоцен Фуков есеј *Увод у трансгресију*. Иако углавном означава преступ или прекорачење неких устаљених норми, трансгресија представља феномен који захвата широк дијапазон процеса и стања. Фуко трансгресију посматра као побуну против власти, која је слична окретању ка сакралном које се налази у самом субјекту, а не у систему. С обзиром на то да сакрално Фуко сматра интимним и нагонским, оно је и вредније од система, закона, односно власти, те се управо процесом трансгресије обнавља и отелотворује (FOUCAULT 1977: 30). Фуко ову своју идеју дубље излаже на темељима питања о потенцијалној смрти Бога и празнини коју би та чињеница узроковала, да би се касније надовезао на потребу за трансгресивним идејама, начине постанка граница и уопште смисао њиховог преласка.

Границе у најширем смислу постоје како би се установили различити појмови, објекти, дефиниције, правила. Прелазак или кршење ограничења је неминовна и стална појава. Ограничења и преступи преплићу се у виду спирале, како тај процес види Фуко, који такође уочава да без признатих принципа и прихваћених закона не може бити ни њихових кршења. Идентификујући кључне концепте границе, он препознаје трансгресију као радњу која укључује границу, ту уску и краткотрајну зону, односно линију у којој се огледа читав простор преласка, преступа, односно трансгресије. Чини се да је игра између границе и њеног прекорачења непрестана. Граница и трансгресија међусоб-

¹ miljanap152@gmail.com

но су зависне – граница не би могла постојати да је апсолутно непрелазна, а трансгресија би била бесмислена када би представљала прелазак границе са чињене од илузија. Парадоксални карактер трансгресивног исказује се у односу престапа и границе, односно ограничења, при чему граница престапом бива померана ка безграничном простору, а границу помера управо одбачени садржај, односно проказани део културе. Фуко поставља и питање смисла границе, односно да ли граница може постојати изван чина који је негира? Закључује да граница служи управо величању онога што сама искључује. Трансгресија или престап приморава границу да се суочи са чињеницом свог неумитног нестанка, те да себе пронађе или препозна у ономе што искључује (FOUCAULT 1977: 34–35). Границе се пресловљавају у простору и уопште дискурсу, постепено губећи своју фиксирану природу, док акт престап принудно наводи границу на процес саморелативизације.

Трансгресија је инверзија или субверзија неке постојеће друштвено вредне норме, правила, структуре или уговора. Вајт тврди да се она најједноставније може представити као чин кршења правила. Трансгресивно премашује толеранцију културе према екстремностима, монструозностима и изопачености и може се на различите начине уписати како у друштвену акцију тако и у дискурзивне формације као што су мода или било која врста уметности (WHITE 1982: 52).

Џенкс тврди да трансгресивно вређа заједничку колективну свест, стога представља престап против самог друштва, а казна коју добија је симболична реформа колектива против појединца који га је увредио. Природа таквих друштвених реакција открива заједничке симболе, као и заједничке табуе. Реакција на почињене престапе обнавља и реafirмише колективни карактер ограничења. Међутим, у друштву у којем је облик солидарности постао дифузнији и мање препознатљив, у колективној форми симболички одговор на трансгресију мора бити покушај обнављања статуса *quo* и декларација разлике, јер не може доћи до налета заједничке емоционалне реакције тамо где се не примењују колективне вредности, стандарди и нормативна ограничења (JENKS 2003: 20). С друге стране, Фуко сматра да по страни морамо оставити етику, потребно је ослободити се од скандалозног или субверзивног, односно од свега што је побуђено негативним асоцијацијама, уколико желимо истински разумети трансгресију као појаву. Трансгресија није ни насиље у етичком смислу нити победа над границама у дијалектичком смислу. Трансгресија не садржи ништа негативно, већ потврђује ограничено биће – потврђује безграничност у коју скаче (FOUCAULT 1977: 35). Све наведене перспективе сагледавања природе престапа откривају различите погледе на феномен трансгресије. То је колективни значај и његова симболичка реакција у Џенксовој интерпретацији, али и нужност отклањања негативне атрибуције за разумевање феномена трансгресије коју заступа Фуко.

Трансгресивна књижевност одликује се хибридношћу проистеклом из сусрета опозитних страна једне културе или заједнице. Трансгресивно се нарочито огледа у истицању нагонског, често еротског, које је одбачено на културном

и друштвеном плану, као и другим ексцесима који представљају кршење постојећих норми. Трансгресивна обележја књижевних текстова могу се огледати у књижевном јунаку, као и у садржају који је углавном насилног или експлицитног еротског карактера, али и на нивоу изговореног, односно у језику. Мотивација за трансгресивност јунака се најчешће огледа на психолошком плану у виду амбиције или нагонских чежњи. На друштвеном плану такви јунаци постају негативни јунаци или антихероји јер су у сукобу с окружењем или системом. Сав у ексцесима који делују зазорно, трансгресивни јунак отелотворује се као примитиван, будући да наступа из нагонске свести (MOOKERJEE 2013: 156). Трансгресивном фикцијом или трансгресивном књижевношћу сматра се она књижевност која истиче нагонско као одбачено на културном нивоу, те често производи шокантни ефекат. Она преиспитује читаоачеве моралне ставове кроз обраде различитих табу тема, од убиства, инцеста, прељубе, насиља, криминала и других облика девијантних понашања.

II

Камен за под главу је драма Милице Новковић из 1975. године. Драма у два чина представља сегмент породичне хронике Вучетића, која портретише географско и економско раслојавање као последицу моралног и духовног, у чему се огледа и симболика наслова – када се све распрода да остане макар камен за под главу.

Трансгресивне теме су често обликоване историјским и културним контекстом, који је важно узети у обзир. Раслојавање села као огњиште традиционалних вредности јесте реалан проблем друге половине двадесетог века. Како трансгресија подразумева изазивање и кршење друштвених конвенција, она често укључује оне норме које су наслеђене путем патријархалних система, те може представљати начин изокретања структура моћи. Управо у овој драми долази до рушења таксономија традиционалне породичне структуре – *pater familias* није више најстарији члан, онај који одлучује, који се највише поштује, што се огледа у вези покојног Милуна и његовог сина Вучка, а затим и Вучка и његових синова, Крсмана и Здравка, а пре свега Новака.

Поповић наглашава да Милица Новковић није представила сеоску заједницу као идилични пејзаж, „место рада, спокоја, рађања и трајања у којем би живот још могао бити испуњавајући и истинит” (ПОПОВИЋ 2010: 136). Павићевић такође истиче тај отклон у портретисању сеоске породичне заједнице и додаје да се социолошки моменат драме огледа управо у јунацима који живе у безбожном свету који је изгубио вредности традиционалног морала. Последнице тог губитка које се највише огледају у мотивацији за живот први су степен на коме започиње драмска радња, а потом се на њега надовезује општи, људски план драмских јунака (РАВИЋЕВИЋ 1978: 115). Драмски сиче *Камена за под главу* полази од реалистичке грађе, а завршава на плану универзалних топоса и идеја. Поповић у том контексту такође у драми *Камен за под главу* запажа

помак унутар граница жанра, а у односу на комад из сеоског живота, те истиче да се драмски сиже може читати као „скуп одраза свеколиког, актуелног, неизменљивог става ствари у људима и око њега”, а превазилазе се и ограничења унутар драмског света, и то посредством „искушења, обмана, кратких задовољстава и дугих падова” (ПОПОВИЋ 2010: 137).

С обзиром на то да скоро свако од Вучетића чини својствене преступе, поставља се питање према коме или чему се обликују конвенције у понашању. С једне стране постоји традиција сеоске задруге, као и завештања предака – Милуново да остану на планини, као и Вучково да не продају имање. Покојни комшија Никита, који, поред тога што преноси Милуну да су његови унуци стално у завади и да нешто деле, и тројица код куће и двојица у белом свету, пружа и другачији поглед на опште стање у друштву:

„НИКИТА: Ми нисмо могли. Нисмо nigде радили за паре. Очи ни виде тек оно што година donese. Пuna кућа уста, а празне руке. Друго су они, друго смо ми. Gде је наше време, а где је njино! А можда нисмо ни знали. Они су млађи, у њи су болје очи, па виде. I нема шта, спремнији су од нас usваком pogledу. Šто јес, јес!”

(NOVKOVIĆ 1978: 11)

Међутим, Милун задржава свој став, који одговара старом моделу – поступати према норми макар ишао мимо већине:

„НИКИТА: А шта су урадили они моји? Тако и он. К’и сви. Ку ће човек од света?
MILUN: Kако ку ће? Mimosvet!”

(NOVKOVIĆ 1978: 8)

О својеврсним преступима ликова у *Камену за под главу* писала је и Борка Павићевић у својим драматуршким белешкама. Новак је тај који хоће земљу да с њоме ради шта хоће (продаје), јер му то право пружа његов рад и брига о њој. Између Новака и Симане постоје разлике по питању жеља, али и односа према заједници, те према моралним нормама. Симана је та која носи тешки терет традиције: „она носи лјуштuru onoga што је nekада било napunjeno ljubavlju, razlogom за žrtvovanjem, predavanjem, uživanjem u заједничком” (PAVIĆEVIĆ 1978: 116).

Јунак често постаје антијунак када је у питању дискурс трансгресије. Вучетићи чине преступ заједно као породица, али и унутар себе. У ширем смислу у овој драми говоримо о трансгресији као о преступу ликова који су најчешће и носиоци патријархалних норми, односно споменутих мушкараца. Додали бисмо и лик Крсмана као некога ко одбија продужење лозе, одбија да се жени. Круна и Крсман су такође контрастирани јер Круна жели да роди, а не може, а Крсман би могао али неће:

„Krsman види svet око себе, он shvata где је и шта је. Kod njega нема као kod Novaka i Simane nesklada између ličnog i општег, појединца i kolektiva, Krsman зна да је sam, зна да је појединац, individua која više нема vere u svet без vere, он не žели да шири krug заблуда i nespоразума, Krsman мора i зна да буде sam. [...] Krsman не žели да општим interesом pravда своје прве želје, а да за neispunjenje

tih želja ima opravdanje u opštim interesima. Krsman je više Krsman, nego što je Vučetić.”

(PAVIĆEVIĆ 1978: 117)

Као одговор на очево питање што се не ожени Јелком кад се воле, Крсман изговара: „Није то за мене. Dosta је и овај један Крсман на свету, двојца би била превише. Човек треба најпре да је човек, а јок ки Novak, ки Zdravko, ки ја” (NOVKOVIĆ 1978: 52).

С друге стране, у патријархату као друштвеном систему у којем мушкарци имају примарну моћ и ауторитет, жене су често маргинализоване или искључене из позиција моћи. Један од облика у којима се трансгресија јавља у књижевности јесте и измештање традиционалних родних улога, што се у овој драми делимично читава у поменутом лику Симане, која представља последњи стуб породице, не само зато што је остварена као мајка већ зато што брине, мири и настоји одржању заједнице, што је посебно исказано у митопоетској сцени у којој сама брани пилиће од сокола – ништа јој нико не помаже, све мора сама, да брани и храни.

Свако непоштовање правила у виду преступа устаљених норми кажњава се од стране оних који имају моћ, али с друге стране неретко долази и до инверзије улога моћи, па трансгресивно понашање бива инкорпорирано у систем. Преступници су субверзивни, али њихова субверзија не постаје одбачена, већ интегрисана у систем из различитих разлога, што осликава и парадокс трансгресивног. Често је такво понашање нагонско, што се може видети на примерима Новака и Милуна као предатора, али и Круне, вишеструке прељубнице чија специфична мотивација мења статус њеног преступа (наиме, Круна на све начине жели да се оствари као мајка будући да њен супруг Здравко не поседује репродуктивну моћ).

III

У драмском свету *Камена за под главу* приказана су два паралелна света испод Копаоника, овај и онај свет. Ликови покојника суштински припадају дискурсу прошлости и њихова појава јесте пасивна, у виду додатне перспективе или коментара. Они не делају већ само сагледавају последице својих поступака. Павићевић истиче да је већ у прошлости настао судбоносни прекид и неспоразум који се преноси на садашњост, односно на будуће генерације. „Већ су се ту ствари укрстиле тако да изворишта нису пронашла своја уворишта, што су се нагони, želje и moral мимоишли и izazvali rasap, iz koga rad nije u stanju da obezbedi kontinuitet smisla na toj zemlji i међу тим људима” (PAVIĆEVIĆ 1978: 116).

Када говоримо о трансгресивним ликовима и њиховим преступима у *Камени за под главу*, неминовно је осврнути се управо на план оностраног, готово на лик поменутог покојника Милуна, Вучковог оца. Милун у уводном монологу куне свог сина Вучка док посматра шта су учинили с наследством

– „Krvnici krvni šta počiniste, ovako blago prosuste pod noge” (NOVKOVIĆ 1978: 7). Милуново иступање и његово обраћање Вучку, заправо монолошка реплика, у наратив уводи сазнање о Вучковим преступима, насиљу према оцу, као и потенцијалну трансгресивну природу међугенерациске клетве:

„MILUN: Stigle te, Vučko, moje kletve. Opet lepo! (Prekrsti se.) Šta je on radio od mene? Po nedelju dana on mene nije davao leba. Pođe u njivu ponese leb š njim, pođe u Kraljevo, opet š njim stavi ga tek u torbu i odnese. Ja gledam za njim, a oči mi ovalike. Ne našlo mu se ni za pokoj duše, reko sam. Otišo sam gladan na onaj svet. Najpre mi ote domaćinstvo, a onda i sve ostalo. Sve mi istera iz ruka. Isterao oči, pa išo slep ki Zarija Medar. Ako je leb u zaklopu je, ako je rakija isto tako. Gurao me je s noge na nogu. Ja sam na istini, on je na laži. Al' čekam ga.”

(NOVKOVIĆ 1978: 12)

Поред онтолошке трансгресије клетве, покреће се и питање наследног греха и наследне клетве. С обзиром на то да је Новак све продао, а Симана пропала од како се удала, управо она поручује да је Милун проклео све њих кад је проклео Вучка. И сам Милун јесте био трансгресивни јунак, највише на свету волео је да обрука девојку, што се истовремено надовезује, али и условљава Вучково недопустиво и нечовечно понашање према оцу, за шта га сустиже казна у виду смрти која не долази:

„SIMANA: Što, da nisam nešto pogrešila? Ti, da si neki čovek, ti se ne bi tako mučio, no bi umro i već odavno smirio te jadne kosti. A što ne možeš i što se mučiš? Zaslužio si. A ko zasluži nek i ispašta.”

(NOVKOVIĆ 1978: 18)

Гнев, бес, па и мржња су примарни афекти који се такође преносе генерацијама, на шта Вучко упозорава Симану, која има децу, па ће их и сама дочекати. Она одговара да и треба, ако заслужи као он. С друге стране, услов да породица опстане управо у породичној кући бива онемогућен Новаковим потезима, који, иако има синове, не мари за њихову будућност:

„BOŠKO: Ne budali! No, oćeš li ti mene da poslušаш? Da ti ja dam ono, al' da ga ne prodaješ.

NOVAK: Ne mogu. Pojede me zemlja. A što da ona jede mene kad mogu ja nju.

BOŠKO: Imaš ovu decu, trebaće im.

NOVAK: Neću da budem ćuprija nikim. To ti s njima vidi. Ja znam samo za mene.”

(NOVKOVIĆ 1978: 98–99)

Када на крају Вучко и умре, његова је жеља да не буде сахрањен поред оца – „Zatraj me bilo gde, al ne daj da me nose u Kovačevac kod Miluna. Dosta sam se ja mučio, nek mi se bar kosti odmore” (NOVKOVIĆ 1978: 50). Та жеља не бива испуњена управо захваљујући Новаку, који је од тројице присутних синова главни наследник породичног генерацијског преступа, који се преноси са Милуна на Вучка и на крају доминантно на Новака:

„KRSMAN: Zar da ga položim pored Miluna?

NOVAK: No pored koga ću ga? Da je Petkov, ja bi ga kraj Petka. Al' nije. Neće ni

Petko da ga primi. Nit je Savkov, nit je Dragomirov, a nije ni Živojkov.

KRSMAN: Zar tebe sutra tvoji sinovi da sarane pored Vučka ako ti to ne htedneš?

NOVAK: Pored Vučka, nego šta. Nit je on mene valjao, nit sam ja njemu valjao. Izedna smo se svadili i izedna smo oči vadili, al' onamo opet ima da budemo lepo.

ZDRAVKO: Spram sveta.

KRSMAN: Nigde i nikad nisu mogli, pa neće ni onamo.

NOVAK: Oće, oće! Ja još ne ču da je se kogod i kadgod posvadio il' pobio u Kovačevcu.

ZDRAVKO: Kaki mu je taki mu je, al' otac mu je.”

(NOVKOVIĆ 1978: 108–109)

Павићевић управо у овим сценама, које назива архетипима *три брата, три жене* или *три старца*, види снажну вертикалу која семантички указује на универзалност драмске радње, те сцене „bude smisao i asocijacije koji pravdaju da se ova drama odvija danas i tu negde, kao i svukud i svagda” (PAVIĆEVIĆ 1978: 118).

Завети предака, као што је поменут Вучков завет да не буде сахрањен поред оца, неће бити испоштовани. Породични раскол креће се од свакодневних свађа до тога да ни у смрти не желе бити заједно, те управо ту упућеност једних на друге јунаци доживљавају као казну коју не желе да наставе у вечности. Ако је некад и постојала патријархална идила Вучетића, урушава се захваљујући својеврсном наследном греху, удвајањем Милун и Вучко, Вучко и Новак, а на крају и Милун и Новак. На тај начин дискурс прошлости обликује и садашњост и будућност драмског света у виду већ рођених, али и нерођених и никад рођених потомака.

IV

Ван искључиво књижевног дискурса, трансгресија представља побуну против неограничене власти, представља оно што је сакрално у субјекту који се буни, а не у систему који намеће правила. Зато је нагонско, а често бизарно или зазорно. Феномен престапа или трансгресије у себе укључује и постојање границе, што га чини парадоксалним, јер се рађа у сусрету границе и безграничног, при чему границу помера управо одбачени део културе. Фуко закључује да граница и трансгресија зависе једна од друге. Истичући суштински реципроцитет, Фуко уочава да без признатих принципа и прихваћених закона не може доћи ни до њиховог кршења.

Везе између трансгресије и патријархата су комплексне и вишеструке. Патријархат се односи на друштвени систем у којем мушкарци имају примарну моћ и ауторитет, док су жене често искључене из позиција моћи. С обзиром на то да трансгресија подразумева кршење друштвених конвенција и норми, честа је у патријархалним системима као вид изазивања и мењања патријархалне структуре, укључујући промене устаљених родних улога, преиспитивање традиционалне породичне хијерархије или кршење табуа у вези са сексом и сексуалношћу.

Драма *Камен за под главу* Милице Новковић истражује различите аспекте трансгресије и трансформације у контексту породичне хронике Вучетића.

Трансгресија долази до изражаја у облику инверзије улога моћи, где патријархална хијерархија губи свој значај, а субверзивно понашање постаје инкорпорирано у систем. Ликови измештају традиционалне родне улоге и доприносе динамичном обликовању породичне структуре. Када говоримо о елементима трансгресије на темпоралном плану, можемо говорити о завештањима прошлости, односно о томе како кроз наслеђене норме прошлост обликује будућност, али и преступима прошлости, односно ликовима који припадају дискурсу прошлости. Најбољи пример је Милун, чији се грех пресликава и удваја у лику Новака. Милун је главни носилац елемената ирационалног и фантазмагоричног, с једне стране зато што је као покојник присутан у дискурсу садашњости, али и зато што својим клетвама утиче на потомке, првобитно на сина Вучка, али и на унуке и праунуке, на које се клетве преносе. И поред тога што његов лик донекле ремети временски аспект, он ипак припада прошлости, јер је његово онострано време прошло те је само осуђен да посматра како се породична задруга распада. Преношење грехова прошлости на садашњост, односно на потомке, самим тим условљава и будућност. Прокреација као главно завештање прошлости, како би се уопште говорило о будућности, код неких од ликова бива у потпуности изневерена и то мотивом јаловости код Здравка или нежењености код Крсмана.

Цитирана литература

- ПОПОВИЋ, Зоран. „Круг, камен, звезда: драме за под главу Милице Новковић”. *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику*, бр. 42 (2010): стр. 129–142.
- FOUCAULT, Michel. „A Preface to Transgression”. *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*. Ed. Donald Bouchard. Ithaca: Cornell UP (1977): p. 29–52.
- JENKS, Chris. *Transgression*. London: Routledge, 2003.
- MOOKERJEE, Robin. *Transgressive Fiction: The New Satiric Tradition*. London: Palgrave MacMillan, 2013.
- PAVIĆEVIĆ, Borka. „Vučetići Milice Novković”. *Kamen za pod glavu*. Milica Novković. Novi Sad: Sterijino pozorje (1978): str. 115–118.
- WHITE, Allon. „Pigs and Pierrots: The Politics of Transgression in Modern Fiction”. *Raritan-A Quarterly Review* 2.2 (1982): p. 51–70.

Извор

NOVKOVIĆ, Milica. *Kamen za pod glavu*. Novi Sad: Sterijino pozorje, 1978.

Миљана С. Пешич

ПРЕХОДИТЕ НА МИНАЛОТО В ДРАМАТА „КАМЪК ЗА ПОД ГЛАВАТА“ ОТ МИЛИЦА НОВКОВИЧ

Предмет на настоящото изследване са различните форми на преход, чрез които миналото оформя сюжетния свят в драмата „Камен за под главу“ / „Камък за под главата“ от Милица Новкович. Фабулата, която следва семейната хроника на Вучетици в стадия на разпад, е основа за анализ на различните перспективи на дискурса на миналото и бъдещето. Чрез концепцията на Фуко за трансгресията изследваме проявата на трансформиращите се елементи в творбата, с акцент върху техния онтологичен, темпорален и семантичен план.

Ключови думи: съвременна драма, драматургичен свят, трансгресия, Мишел Фуко, минало, бъдеще, патриархат

Miljana S. Pešić

TRANSGRESSIONS OF THE PAST IN THE PLAY *KAMEN ZA POD GLAVU* BY MILICA NOVKOVIĆ

Kamen za pod glavu by Milica Novković explores various aspects of transgression and transformation within the context of the Vučetić family chronicle. Through the analysis of different characters and their behaviors, this play portrays the breaking of social conventions and patriarchal norms. Transgression, or the challenging and violation of societal norms, is expressed through a reversal of power dynamics, where the patriarchal hierarchy loses its significance and subversive behavior becomes incorporated into the system. Characters challenge traditional gender roles and contribute to the dynamic reshaping of the family structure. The discourse of the past and the transgressions of ancestors heavily weigh on future generations, conditioning family dynamics and relationships among characters. The past in the drama directly influences the present and the future through the transfer of ancestral sins and legacies. Temporal aspects of time, while important, lose their significance in this dramatic context, but nevertheless, the discourse of the past shapes the present and the future of the characters. As a result, *Kamen za pod glavu* provides insight into the complex dynamics of the family, transgression, and temporal elements within a framework that offers important perspectives on social and cultural changes, making it a subject for analysis within the fields of literature and cultural studies.

ИДЕНТИТЕТ(И) У ВРЕМЕНУ: ГЕОРГИ ГОСПОДИНОВ, АНА РИСТОВИЋ

Проналазећи теоријско-методолошко утемељење у студијама културе / теоријама носталгије и сећања, рад представља резултате сагледавања изабраних прозних дела бугарског писца Георгија Господинова, уз додатни осврт на збирку есеја српске списатељице Ане Ристовић, која се са његовом прозом може тематски и смисаоно повезати. Та веза упућује на заједничко комунистичко/социјалистичко и постсоцијалистичко искуство аутора, на близину и *блискост* простора и друштвених заједница чији су они део и глас. Примарни истраживачки циљ био је разматрање питања идентитета (индивидуалног, групног, колективног) у посткомунистичком/постсоцијалистичком друштву, односно откривање идентитетских модела који се унутар датих наратива ре-конституишу и/или преиспитују. Посебно се у раду бавимо стваралачким поступцима којима се постиже идентитетско „разлиставање” појединца, подстакнуто комплексним спољашњим околностима и унутрашњим императивима саме личности, као и питањима посткомунистичке носталгије, којом су проза Господинова и књига А. Ристовић снажно обележени. Комплексност, динамичност и пластичност категорије идентитета омогућава различите врсте стваралачког поигравања и обликовања књижевне грађе, слободно кретање ликова кроз време и простор, жанровску пропустљивост текста и сл., што Господиннов посебно ефектно користи. Све су то видови уметничког преиспитивања феномена пролазности и трајања, памћења и заборав, начина постојања у простору и времену, са собом и међу људима, односно вечитих питања смисла књижевности, историје и (појединачног) људског живота. Поред тога, успостављање додирних тачака између романа Господинова и есеја Ане Ристовић отвара простор за нова истраживања наднационалних особености једног доба које је, под окриљем сличних друштвено-политичких околности, појединачним људским судбинама на различитом географском простору да(ва)ло заједничка обележја.

Кључне речи: идентитет, прошлост, памћење, заборав, постсоцијализам, носталгија

У српском књижевном простору Георги Господинов (1968) појавио се још 2001. године, када је преведен и објављен његов *Природни роман*.² Низали су

¹ snezana.bozic@filfak.ni.ac.rs

² Занимљиво је да је управо превод на српски био први превод било ког његовог дела на неки страни језик, а да је *Природни роман* преведен на 20 језика. Тако је започела књижевна каријера Г. Господинова ван граница Бугарске. Тренутно је он један од најпревођенијих, најпознатијих бугарских писаца у Европи и свету, добитник неколико међународних књижевних награда, међу којима су и *Стрега* (2021) и *Букер* (2023), обе за роман *Временско склониште*. У контексту

се потом преводи збирки кратких прича *И друге приче* (2011), *И све постаде месец* (2016), *Сва наша тела* (2019), романа *Физика туге* (2013) и, коначно, *Временско склониште* (2023).³ То дуго присуство на ширем културном и књижевном простору (Балкана) омогућило је струјање утицаја, размену идеја, отварање тема које су на одређени начин заједничке и блиске једном броју аутора (нпр. Ј. Басташић⁴, Г. Господинов, М. Јерговић, Д. Угрешић, Б. Миљковић и др.). Тематски се њима придружује и песникиња и преводилац Ана Ристовић (1972) својом збирком есеја, записа насталих у „краткој шетњи кроз ишчезло”, како гласи поднаслов њене *Књиге нестајања* (2020).

За потребе овог рада, у истраживачки фокус стављени су управо Георги Господинов и Ана Ристовић. Рецепцијско „здруживање” њихових остварења обезбеђује сагледавање изабране проблематике у поменутом проширеном културолошком, социјално-политичком, односно историјском контексту, из кога се недре небројене индивидуалне приче; тај контекст истовремено је оквир колективног сећања / културног памћења заједница којима носиоци тих прича припадају и које га, у нужно узајамно-повратној релацији, изнова генеришу и ре-успостављају. Поред неизоставног реферисања на теорије колективног памћења (М. Албаша, Ј. и А. Асман, П. Норе, Ц. Тодорова, Т. Кулића), такво читање и тумачење додатно могу продубити књижевнотеоријски увиди о постојању заједничких особености књижевности Источне Европе након пада Берлинског зида (1989) (в. VANTEL 2006), као и успостављање веза са појмовима рестауративне и посебно рефлексивне посткомунистичке носталгије (ВОЈМ 2005), чијом се подврстом сматра и југоносталгија; оно, такође, отвара питања потребе за активирањем новијих теоријских одређења сложеног концепта носталгије (каква су нпр. сентиментална или неоносталгија) како би се схватило да ли су ова остварења „само појединачни израз[и] индивидуалног сећања” „суочавања са идентитетским траумама нестанка властите прошлости” (сасвим у духу рефлексивне носталгије Бојмове⁵) (в. ПОРОВИЋ–BELC 2014: 25) или да, баш зато што

теме о којој је овде реч, важно је поменути да је Господинов и добитник награде *Прозарт* (2016), за допринос развоју и афирмацији савремене *балканске* књижевности, као и да је исте године, 2016, одликован Орденом Ђирила и Методија за допринос бугарској култури и образовању. Опсежнија биографија писца доступна је на сајту српског издавача (*Геопоетика*).

³ Издавач свих његових дела у Србији је *Геопоетика издаваштво*.

⁴ На пример, као мото за збирку прича *Млијечни зуби* (2020) Лане Басташић узета је реченица из романа *Физика туге* Господинова: „На почетку свега... стоји једно дете, бачено у подрум” (2013: 56).

⁵ Бојмова говори о две врсте носталгије, рестауративној и рефлексивној. Прва представља „покушај трансисторијске реконструкције изгубљеног завичаја” и „за њу постоје две основне приче – повратак коренима и завера. Насупрот томе, рефлексивна носталгија не држи се једне приче, већ испитује на које је све начине могуће живети на више места истовремено и замишљати различите временске зоне; она воли детаље а не симболе. [...] Ова типологија носталгије дозвољава нам да направимо разлику између националног сећања, које се темељи на јединственој причи о националном идентитету, и друштвеног сећања, колективног оквира који обележава али не дефинише индивидуално сећање” (ВОЈМ 2005: 23). Све поменуте категорије

представљају континуитет некадашњег простора и идентитета који се за њега везују (југословенски/бугарски, балкански, социјалистички/постсоцијалистички), ова дела доносе и врсту критичког ангажмана (субверзије) у односу на време (друштво/државу) у коме настају⁶ (крај друге деценије 21. века, Бугарска, Србија, Европа). Карактеристичним стваралачким поступцима, а преко бројних мотива – детињства, старења и деменције, несталности идентитета, напуштености, страха, туге и меланхолије, (не)сећања и памћења и др., актуализују се и уметничким средствима истражују универзалне, вечно актуелне људске запитаности о пролазности и трајању, начину постојања у свету, простору и времену, у ужој и широј заједници, о смислу књижевности, историје и биографије, и комплексни односи који се међу побројаним категоријама успостављају.

„ДА ЛИ САМ СВЕ ТО ЈА?\": ИДЕНТИТЕТ(И) У ВРЕМЕНУ И ПРОСТОРУ

Делећи мишљење о томе да појам идентитета „има изузетно узбудљив семантички живот, који се веома често налази на самој ивици свога постојања” (СТЕВАНОВИЋ 2014: 6), тј. да је готово немогуће прецизно и једноструко одредити његово значење (боље речено, сва његова значења), остајемо на трагу најопштијих тумачења и дистинкција, а која су опет релевантна за промишљање овог важног питања Господиновљеве прозе. Почев од филозофских схватања које дају Џон Пери и Џон Лок⁷, до најновијих психолошких и социолошких, истиче се да је значење идентитета увек *релационо*, те да о њему можемо говорити у филозофским и психо-социолошким категоријама *истости*, једности, сопства, односно *одређености* (в. MIRIĆ 2001). Сложеност, амбивалентност, динамичност, процесуалност и флуидност идентитета уједињују гледишта на биће као флукс (ток, промену) и сталност, континуитет, припадност. Идентитет се образује у пресецању низа идентитетских конституената (пол, род, раса, нација, класна, верска, политичка, професионална припадност) и у односу на одређену референту тачку (в. СТЕВАНОВИЋ 2014: 9, 21). Имајући у виду од-

сећања могуће је препознати у тематским и идејним оквирима романа *Физика туге и Временско склониште*.

⁶ Овакво питање, у контексту разматрања начина деловања различитих савремених уметничких пракси на постјугословенском метапростору, постављено је у раду РОПОВИЋ–BEVC 2014. и преузели смо га уз незнатну модификацију, јер се готово у потпуности уклапа у наш истраживачки концепт.

⁷ За разумевање начина на који се идентитети конструишу у прози Господинова корисно је Локово проналажење критеријума идентитета у рефлексивној свести и сећању, „тако да би се могло рећи да два истовремена искуства припадају истој особи уколико је једно од њих у ствари рефлексивна свест о оном другом, док неистовремена стања припадају истој особи под условом да касније стање може да садржи сећање на рефлексивну свест садржану у ранијем стању. Тако, према Локу, човеков идентитет допире само до оних искустава из прошлости чије се рефлексивне свести може сетити” (MIRIĆ 2001: 52).

нос Господинова према категорији времена и идентитета, односно начине на који се у његовој прози оне укрштају, од значаја је и одређење према коме је „[н]аше [...] биће скуп различитих идентитета који су у прошлости настајали и нестајали, изграђивали се и разграђивали. Зато је историја нашега бића – наше *ја*, или Сартровим речима речено: 'Ја сам онај који сам био' – сви који су били ја, сви ја које сам хтео бити, сви они ја које јесам и које ћу хтети бити" (ZLATAR 2004, према БОЖИЋ 2021: 55).

Бројни парадокси и апорије на којима почива феномен идентитета широко су поље за стваралачку игру и истраживања Георгија Господинова и он им се без задршке препушта. Свој роман *Физика туге* (2013) утемељиће управо на особеном схватању плуралности идентитета (не нужно људског) који се, на различите начине, сустичу и растачу у појединцу. На трагу епиграфом маркиране жеље Флоберовог Св. Антонија – да се у једном тренутку буде *све*, да се буде *материја*, роман отвара *Пролог*, у коме се хомодијегетички наратор оглашава различитим гласовима из сваког у мноштву својих *ја* (као „људско биће мушког пола”, винска мушица, одувек рођен, који/која тек треба да се роди...), а завршава се значењски упечатљиво, сведочећи, с једне стране о потреби, а с друге о (не)могућности језика да испољи унутрашње мноштво: „Сећам се да сам рођен као жбун шипка, јаребица, гинко билоба, пуж, облак у јуну (сећање је крхко), љубичасти јесењи шафран покрај Халензеа, рана трешња окована окаснелим априлским снегом, као снег што је окувао преварену трешњу... / *Ја смо*” (ГОСПОДИНОВ 2013: 16, подвукла С. Б). И свако од тих *ја* обележено је тренуцима / временом сопственог трајања и пролазношћу, па на самом крају романа, у *Епизоду*, стоји: „Ја смо *били*” (Исто: 334, подвукла С. Б).

Овакав оквир успоставља доминантно лирску атмосферу романа, претходно наговештену и насловом, у коме се гнезди она „непреводива” особеност бугарске (балканске) туге „за нечим што си изгубио а није сигурно да си га икада имао”, осећања које има сопствену *граматику* (ГОСПОДИНОВ 2018: 94), по опису сличног осећању носталгије. Наглашена емоционалност, као и у метафори лавиринта срећно нађено поетичко решење за широк и дубок стваралачко-истраживачки захват у категорије времена и простора (уз посебно успелу реинтерпретацију мита о Минотауру, који „није страشان, већ тужан. Један меланхолични Минотаур”, заправо напуштени дечак у коме има много људског и „туге коју не поседује ниједна животиња”, ГОСПОДИНОВ 2013: 24–25), одраз су специфичног поетског доживљаја света, склоности ка рефлексiji, али и вештине да се преко обраде личног успостави поглед у дубину, и тако досегне до универзалног. Хомодијегетичком наратору (главном лику) овде је дата способност „усељавања”, преношења у туђа сећања (блиских рођака и предака), да би одатле, изнутра, проговорио о најинтимнијем, потиснутом и скривеном – о најболнијем. То се на плану наратије постиже смењивањем перспектива првог и трећег лица, а мотивисано је „радикалним емпатичко-соматским синдромом”, од кога наратор пати у детињству. Ова „надреална окосница” омогућава приповедање о искуству живота у Бугарској током Првог и Другог светског рата; временом се поменути синдром губи, а главни лик, „одростајући у доба претње

апокалиптичког сценарија нуклеарних напада (Хладни рат), постаје опсесивни колекционар прича за будуће читаоце. [...] [Н]ајприсније је приказано искуство живота у социјалистичкој Бугарској” (НОИС 2018). У потпуном садржинском и формалном сагласју, роман се састоји од фрагмената различите дужине, аутобиографских исечака и слика из периода одрастања, од аутопоетичких пасажа и прича у којима се времена „сустижу и преплићу. Неки догађаји се дешавају сада, други у далекој и неупамћеној прошлости. [...] Прича вијуга као лавиринт и, нажалост, никада нећу моћи да се вратим њеним стопама, причама са слепим ходницима, нитима које се кидају, мртвим угловима и очигледним неусклађеностима. Што невероватније делује, то јој више верујеш” (ГОСПОДИНОВ 2013: 25–26).

Преиспитивање категорије идентитета, примарно индивидуалног, персоналног – *ја*-идентитета, а последично колективног/породичног/националног – *ми*-идентитета (коме је више простора за проблемску разраду дато у роману *Временско склониште*), и феномена времена, представљају основу књижевне анализе различитих аспеката егзистенције у романима и причама Господинова. Посебно оригиналним чини се успостављање трансгенерацијског наративног идентитета (деда–отац–син), потом примењене технике (поменуто хомодијегетичко приповедање, различити видови фокализације, коментар, досетка и поентирање, лиризам) за дочаравање особеног „преливања” једног идентитета у други, за убедљиво представљање тачака у временском раслојавању сопства (дечаштво–младост–старење), за умногостручавање и промену, односно препознавање *истости* једног *ја* присутног, кроз претке и потомке, у прошлом, садашњем и будућем. Добру илустрацију овог наизглед апстрактног али суштински једноставног и јасног поимања света, са још експлицитнијим фокусом на препознатљиву *истост* (јединке) у *различитости* (времена), доноси кратка прича „Сва наша тела”, према којој је насловљена и читава збирка „суперкратких прича” (2018, прев. 2019), или прича „Да ољуштиш јабуку” (Исто: 14). Лирско носталгичан тон ове прозе читаоца лако преводи на поље размишљања о флуидности чежње која се њоме разлива, утврђујући се у модерној дефиницији носталгије, која је данас, према савременим теоретичарима, не толико просторна колико временска чежња, и обухвата „читав спектар појмова, симбола, предмета, звукова, мириса, укуса” (ЅОР 2011). Управо на тој тачки проза Господинова додирује се и значењски укршта са *Књигом нестajaња* Ане Ристовић.

„САКУПЉАЧ ПРОШЛОСТИ”: ГОСПОДИНОВ, АЛИЈАС ГАУСТИН

У уводу једне од темељних студија за бављење феноменом носталгије *Будућност носталгије* (2001, прев. 2005), ауторка Светлана Бојм запажа да је упоредо са „фасцинацијом сајбер простором и виртуелним глобалним селом” на делу и „глобална епидемија носталгије – афективне жудње за заједницом која има колективно сећање, чежње за континуитетом у фрагментарном свету” (17, 19). Стога носталгију види као „симптом нашег доба”, али и његов „одбрамбени механизам”. Можда се (и) тиме може објаснити интересовање и успех који

је Господиновљева проза доживела на ширем европском простору – носталгија је њена кључна реч, есенцијално осећање; она испитује и истовремено утажује ту општеприсутну жудњу за прошлим, успоставља дијагнозу и лечи. У том смислу, романи Господинова могу се посматрати као успела стваралачка апликација теоријских поставки у поменутој студији Бојмове,⁸ која, у нашем читању, стоји као теоријски пандан његовој прози и омогућава боље разумевање културно-антрополошких и културно-историјских феномена, какви су, поред носталгије, идентитет, памћење, сећање, меланхолија, заборав и сл. Уметнички обрађене, ове категорије код Господинова добијају потребну емоционалну и естетску ауру⁹, која обезбеђује особену комуникацију са читаоцем.¹⁰

Да је својом поетиком Господинов готово у потпуности на трагу филозофских и антрополошких промишљања Светлане Бојм, те да се преко лика Гаустина, али и хомодијегетичком нарацијом п(р)ојављује као парадигма рефлексивног носталгичара потврђује и следећи навод:

На први поглед, носталгија представља чежњу за одређеним местом, али она је у ствари жудња за неким другим временом – за временом нашег детињства и споријим ритмом наших снова. У ширем смислу, носталгија представља побуду против модерног поимања времена, времена оличеног у историји и прогресу. Носталгичар жели да поништи историју и да је претвори у приватну колективну митологију, да путује унатраг кроз време као што може поново да отпутује до неке тачке у простору; он одбија да се препусти иреверзибилној природи времена која загорчава људски живот. (ВОЈМ 2005: 18–19)

У опису односа носталгичара према времену и историји препознајемо идејно језгро које оваплоћују ликови Господиновљеве прозе, пре свега аутофикцијски наратор, а одмах за њим и својеврсни његов алтер его – лик чудесног Гаустина. Он је (текстуално) опредмећење идеје о људској егзистенцији која укида временско-просторна ограничења, односно реализација става да је „човек једина временска машина којом располажемо” (ГОСПОДИНОВ 2023: 13). Овај добри (све)временски дух Господиновљеве прозе, „бескућник у времену”, оличење Марголиновог теоријског концепта транссветовне наративне јединке, лута просторима књижевног универзума – као песник, филозоф, познатик, пријатељ, некад споредни, епизодни, а у најновијем роману као главни јунак – геријатријски психијатар и писац, сведочећи о парадоксима истодобне несталности и трајања, јединства и дифузности, истости и другости, вишеслојности, телесности и духовности једног идентитета. Гаустин, који се „прескачући из столећа у столеће појављује као сведок времена, домишљат је ауторов

⁸ У неким тачкама проза Господинова отвара се и ка делу Марије Тодорове *Имагинарни Балкан* (1999).

⁹ Евокација имена и дела Валтера Бењамина није случајна.

¹⁰ Истини за вољу, треба рећи да и студија Бојмове на плану језика и стила поседује квалитете који је приближавају уметничком тексту, јер теоретичарка промишља из сопствене позиције егзиланта и носталгичара. Њен теоријски дискурс поприма мимикријски флуидне и емоционално засићене контуре феномена који разматра.

изум, [књижевно средство] за превладавање заборава¹¹”, средиште стваралачке наративне игре и идејна жижа Господиновљеве прозе. Он је оличење оног стишаног, али увек присутног духа историје, приватне и јавне, који је у поседу сваког човека (део његовог идентитета), али коме тек ретки, попут Господинова, омогућавају да се издвоји и „отелотвори”, пристајући да с њим деле физичко тело (главу, срце, душу) и сопствене иницијале.¹² То су „опипљиве” тачке за његово усидрење, све остало су простори слободе – маште, емоција, мишљења. У крајњој инстанци, Гаустин је смислено употребљено књижевно средство које читаоцу показује начине за активирање сопствених погона за кретање кроз време, пример за то како се игра (ис)та игра надмудривања времена, коју је Господинов у потпуности усавршио. Ипак, остаје питање да ли је у њој и победио, тј. може ли се победити. Испоставља се да на крају увек долази заборав (онога што је било и што ће бити), гашење свести (постепени али неопозиви губитак памћења), повратак на почетак. „Ниједно време ти не припада, ниједно место није твоје” (ГОСПОДИНОВ 2023: 267). Тај „синдром неприпадања”, стања које је „неизлечиво”,¹³ сенчи читаву његову прозу топлом тугом (као у „светско поподне у коме нам се сенке издужују под одлазећим сунцем, пре него што се спусти вече”, ГОСПОДИНОВ 2023: 264), меланхолијом која је истовремено и блага и узнемирујућа, прихватањем спознаје о неминовности краја и потребом да се тај крај одложи, заборави. На трагу свих апорија и парадокса које, доследно, актуализује, овај роман о сећању, о временским склоништима као терапији од заборава (клинике за прошлост¹⁴), постаје прича наратора који и сам губи памћење¹⁵, а тиме његов и иначе нестабилан (многострук, полиморфан) идентитет постаје сасвим замагљен. У *Епилогу*: „Више се не сећам да ли сам ја измислио Гаустина или он – мене. Да ли је постојала она клиника за прошлост

¹¹ Теорије културног памћења уче нас да је заборав друга страна сећања, избором онога што памтимо чинимо избор и онога што ћемо заборавити.

¹² Сам аутор у једном новијем интервјуу објашњава да је Гаустин „све оно што због властитих ограничења свог тела и свог времена, а можда и воље, ја не могу учинити”. <<https://mvinfo.hr/clanak/georgi-gospodinov-knjiznice-su-istinska-vremenska-utocista>> 15. 12. 2023.

¹³ Исто читамо у ВОЈМ 2005: 16.

¹⁴ „Експеримент се огледао у томе да направимо заштићену прошлост или ’заштићено време’. Временско склониште. Желео је да отворимо прозор у времену и да тамо живе болесници, али и њихови ближњи. [...] Идеја је била да остану заједно у истој години, да се срећу на једином могућем ’месту’ – у години која још увек тиња у родитељском сећању што гасне” (ГОСПОДИНОВ 2023: 94–95). Из те идеје настаје клиника са „спратовима прошлости” – шездесете, седамдесете, осамдесете... Број потребних клиника расте, а ситуација се компликује када и здрави људи, и читави народи, пожелe да се врате у најбоља времена своје егзистенције. Интимне приче призивају колективне, отварајући питање о могућности терапијског учинка и смислу покушаја потпуне реконструкције прошлости.

¹⁵ Тако се потврђује још једна идентификација на којој се инсистира у роману *Физика туге* и у појединим кратким причама, а која такође открива однос према прошлости – о телу које памти своје претке (тело оца, тело деде), о истости идентитета у генерацијски различитим телима. У неколико епизода романа *Временско склониште* испричана је прича о оцу оболелом од алцхајмера, а таква судбина, видимо на крају романа, намењена је и сину.

или је то била само идеја, забелешка у бележници, случајно пронађени део новина? И да ли се све оно око доласка прошлости већ догодило или почиње од сутра?...” (ГОСПОДИНОВ 2023: 270).

Занимљиво је пратити генезу (и егзистенцију) лика Гаустина из дела у дело, његово појављивање најпре у песми, потом у краткој причи (једна је чак насловљена његовим именом), да би се одатле, карактеристичним развијањем, премештањем, инкорпорирањем у нове целине, ти прозни фрагменти у којима се Гаустин појављује ујединили, уцеловили романом, у коме је он, поред наратора, главни лик. Тако је у основи концепције и конструкције романа *Временско склониште* управо фигура Гаустина; она је, истовремено, и поетичко „оправдање” за примењене поступке који би, у другачијем тематском и, уопште, поетичком контексту, могли од стране књижевне критике бити виђени као слабе стране (понављања, дубљење исте теме на сличан начин из књиге у књигу, превише присутне аутоцитатности, заправо репетитивност оличена у уграђивању раније публикованих кратких прозних записа у роман(е) и сл.). Међутим, не треба изгубити из вида да се свако понављање у контексту промишљања категорије времена може схватити и као свесна активација механизма памћења, као тежња за фиксирањем стално измичућих фрагмената стварности (емпиријске и фикцијске). Домишљато, Господиновљев Гаустин изговара: „Изрека да се не може два пута ући у исту причу, није тачна. Може. То је оно што ћемо ми радити” (ГОСПОДИНОВ 2023: 48). Поред тога, Господинов пише баш онакву књигу каква (му) је потребна, „храбру и неутешну у исто време, [...] у којој све приче, стварне и нестварне, пливају око нас у првобитном хаосу, вичу и шапућу, умиљавају се и кезе, сударају се и одбијају у мраку” (ГОСПОДИНОВ 2023: 269). Заправо, баштинећи добро познате постмодернистичке стваралачке праксе (плуралност виђења, фрагментарност, документарност, каталогизирање, цитатност, мистификације, метафикционалност, аутореференцијалност, рециклажно преузимање различитих садржаја и др.), хибридни¹⁶ романи Господинова управо на плану поетике кореспондирају с концептима које темати-

¹⁶ Из сегмента „Епиграфика”, који отвара роман *Физика туге*: „Чисти жанрови ме не интересују много. Роман није аријевац” (ГОСПОДИНОВ 2013). У поступку постмодернистичке мистификације, стваралачке игре с пронађеним рукописима, бележницама, објављеним књигама и научним радовима наведено је приписано Гаустину и његовом тексту *Роман и ништа*.

Овде је zgodно упутити на критички осврт М. Јерговића, који питање жанра истиче као оно које се увек покреће кад је реч о Господинову: „Од свих мојих писаца код њега је најизраженија та зачудна карактеристика: умјетност му је у фактури текста, у његовој фабули, у памтљивој шифри, лозинки, анегдоти. Нешто је балканско и у томе, нешто што се као начин и као доживљај свијета шири од Истре према југу, југоистоку, и подразумемијева тај чудесни оријентални, отомански анегдотариј, из којег је потекло више велике књижевности, поезије и прозе, него из академске традиције овога свијета. *Господинов је писац без жанра. Он је архитект без нацрта, који гради по имагинарним пројектима. Његов роман јест и није роман, његова суперкратка прича јест и није прича. [...]* Дух Господиновљеве приповијести обично је у глави његова читатеља. Усели се тамо као вирус, па се развије у нешто што је много шире и опсежније од текста, који каткад није дужи од једне-двје реченице” (JERGOVIĆ 2020, подвукла С. Б.).

зују (а који су флуидни, полицентрични, полиморфни¹⁷). Поред тога, примењени поступци представљају добро изабрану стратегију за убедљиво приспитување постсоцијализма, јер је уметнички (идеолошки) израз постсоцијализма био управо постмодернизам.

Стилска разноликост фрагмената отвара простор критичким опсервацијама, најчешће из Гаустиновог пера, што све открива богату књижевно-културолошку теоријску залеђину текста и ерудицију самог аутора, доприносећи укупном критичком ангажману овог романа:

Што више друштво заборавља, то неко више производи, продаје и вишком сећања попуњава испражњена места. Прошлост, направљена од лаких материјала, пластично сећање, као из 3Д штампача. Сећање по потреби и потражњи. Нови леги – различити облици прошлости нуде се и тачно се уклапају у празно место. Још увек је присутно колебање да ли је то што описујемо дијагноза или економски механизам.

(Гаустин, *Нове и предстојеће дијагнозе*), (ГОСПОДИНОВ 2023: 163)

И на крају, примењени стваралачки поступци ефектно дочаравају идентитетско раслојавање (деконструкцију) и омогућавају да кретања лик(ов)а кроз различита времена и просторе приче буду у рецепцијском смислу уверљива. Због свега наведеног, својим *поетичким идентитетом* Господиновљеви романи остављају утисак припадности другим, прошлим временима, које само сећања и књижевност могу вратити.

КРАТКА ШЕТЊА КРОЗ ИШЧЕЗЛО А. Р. & КРАТКИ РЕЧНИК ЗАБОРАВЉЕНОГ Г. Г.

Есеји Ане Ристовић својом лексиконском, каталошком формом додатно фиксирају и опредмећују апстрактне теоријске концепте о којима је било речи, потврђујући да, када је реч о носталгији (и њеним елементима присутним у меланхолији, осећању недефинисане а константно присутне туге), конкретне појаве и предмети, детаљи свакодневице, имају способност да се путем „асоцијативне магије” претворе у знакове који призивају одређена сећања, тј. конкретне тренутке неког прошлог времена за које се везују. Тако предмети са подугачке листе *Књиге нестајања*, уз припадајуће описе, постају координате за успостављање „друштвеног сећања, колективног оквира који обележава али не дефинише индивидуално сећање” (ВОЈМ 2005: 23), али и тачке интимне топографије читачевих успомена. Управо у овоме крије се механизам естетског и афективног деловања есеја Ане Ристовић: они омогућавају да уз сваки описани предмет читалац оживи *сопствено* сећање, да се, тренутно, врати у један од својих прошлих живота, како би рекао Господинов (Гаустин), и у заједнички оквир утисне своју,

¹⁷ Ово су обележја носталгије, према РОПОВИЋ–BELC 2014: 24.

особену, непоновљиву причу.¹⁸ Тиме се проза Ристовићеве наслања на идеју из „Епиграфике” *Физике туге* да „само пролазно и ефемерно вреди да буде записано” (ГОСПОДИНОВ 2013).

Неним есејима су, у чину рецепције, у коначници, истовремено оживљени општи дух једног времена / историјског периода (*колективно*) и фрагменти животне приче (идеалног) читаоца, његова сећања (*индивидуално*), осветљене су поједине коцкице мозаика од којих се конституише и непрестано преобликује грађевина личног идентитета, оно што, истодобно, и јесмо и (више) нисмо (што смо били) у датом тренутку времена. Ситуација је до одређене мере слична листању породичног албума са старим фотографијама (уз поједине есеје ауторка је заиста и додала аутентичне црно-беле фотографије описаних предмета), с тим што читалац своје драге особе на те слике „додаје” преузимајући их из „виртуелне стварности свести”¹⁹, у којој се дата фотографија и/или опис допуњују сасвим личним садржајима. Стога се чини да текстови из књиге Ане Ристовић могу у емоционалном смислу упечатљивије деловати на читаоце који у свом искуству чувају сличан или исти регистар коришћених/познатих предмета и појава, док емоционални учинак код читалаца млађе генерације може бити посредан (препознатљивост на основу породичног памћења или прича), а укупни доживљај суспрегнут, утишан, али свакако присутан, посредован пречишћеним стилем и лепотом језичког израза.²⁰

Кад читате есеје из ове збирке, имате утисак да вас је за руку узео управо Господиновљев Гаустин и провео вас кроз једну од својих клиника за прошлост, где пред вашим очима, у вашој глави искрсавају конкретне слике и предмети, обележја времена које се све више од нас удаљава – аудио-касета, телефонска говорница (на кованице), цигарет-жваке, креденац, индиго папир, куцаћа машина, црвени киоск, креда, хербаријум, свеска са рецептима, кликер... укупно стотину један предмет, да вас излечи од личног и колективног *алихџамера*.

За потребе сопственог лечења од наступајуће прогресивне деменције Г. Г. у роману *Временско склониште* (поглавље V, глава 23) у бележницу насловљену *Кратки речник заборављеног* најпре додаје „речи које му беже”, потом одељак за имена људи, потом за мирисе, звукове. „На крају се појавио још

¹⁸ Поред тога, како је један критичар приметио, вредност књиге Ане Ристовић је и у томе што нас приче у њој испричане „инспиришу на присећање на предмете који су нам били лично важни, а којих у овој књизи нема” (KRIVOKUĆA 2022).

¹⁹ Наведену синтагму употребио је А. Бергсон и нема везе са технологијом, него са људском слободом и креативношћу. Овај филозоф о прошлости размишља не као о нечему што једноставно више не постоји, већ „прошлост може и хоће да делује тако што се умеће у садашњу сензацију, из које црпе своју животност”. Метафора прошлости за њега је купа „која представља тоталитет виртуелних прошлости које извиру из садашњег тренутка”, уместо сукцесије, реч је о истовременом постојању. (Све према ВОЈМ 2005: 100). Ово су драгоцени увиди за разумевање схватања времена код оба писца којима се овде бавимо.

²⁰ Нашећемо само један пример: есеј о писахој машини завршава поређењем са компјутером. „Мислим да писаћа машина памти још више. Ево је, крај писаћег стола, у својој кутији, као нека корњача у оклопу. Чека да се размахне својим ножицама-словцима, урликне до краја зграде оно сећање и памћење које никако да запамтимо, јер у нама увек недостаје по једно слово на тастатури” (РИСТОВИЋ 2020: 19).

један одељак у бележници, можда и најважнији – о ономе што му се заиста догодило, како би га могао разликовати од онога што је прочитао у књигама и оног што је сам написао” (ГОСПОДИНОВ 2023: 247).

Тако се ове две бележнице, *књиге заборављеног/ишчезлог*, сусрећу и преклапају у идеји да управо њихови пописи чувају оно што је важно; то су окидачи за повратак оном што смо били и што јесмо.²¹

„ПРОШЛОСТ КОЈА НАМ ПРЕДСТОЈИ”: ИЗБЕЋИ КЛОПКУ НОСТАЛГИЈЕ

Романом *Временско склониште* Господинов на одређени начин наступа и као ангажовани писац. Активирајући потенцијал носталгије да буде и политички исказ за незадовољство садашњошћу (в. РОРОВИЋ–BELC 2014), он са позиције рефлексивног носталгичара, каквог га (пре)познајемо у *Физици туге*, у новом роману преиспитује концепт рестауративне носталгије. Средишња поглавља романа (*Одлука*, *Једна засебно гледана земља*, *Референдум о прошлости*) писана су са свешћу и потребом да се и уметничким средствима укаже на опасност од политичке злоупотребе колективне носталгије.²² Зато се прича о идентитету и времену овде улива и преображава у причу о сећању, памћењу и заборављању, о колективитету, да би се све завршило у „хаосу краја, жестоког и хаотичног краја, који је претио да удави ово време и све живо у њему...” (ГОСПОДИНОВ 2023: 231), у повратку индивидуалној свести наратора, која се и сама разграђује заборавом и лаганим али сигурним гашењем.

Господиновљев експеримент „припитомљавања” прошлости приписан Гаустину заувек ће то и остати – експеримент, спекулација, привлачна грађевина у виртуелном простору свести/фикције, још један доказ суштинске несаавладивости апорија времена, потврда и осујећење непролазне људске чежње за трајањем. Ту чежњу макар привремено утажује књига, најбоље она чији се крај, читањем или писањем, може у недоглед одлагати.

Цитирана литература

БОЖИЋ, Снежана. „’Преображаји с оне стране границе’: књижевни гласови из расејања”. *Годишњак за српски језик*, год. XXXII, бр. 19, Ниш: Филозофски факултет (2021): стр. 51–62.

²¹ „И, са белешкама о стварима које су нам деловале неважно, ипак касније схватамо да се управо тамо, у неважном, гнездила и носила своја јаја патка прошлости.” (ГОСПОДИНОВ 2023: 155)

²² У једном интервјуу Господинов упозорава: „А носталгија, особито она неартикулирана, неизговорена, неисплесана носталгија може бити као суви барут, врло опасна. А најопасније је када поједини политичари почињу злоупотребљавати колективне носталгије. Тада морамо бити изузетно пажљиви”. Видети: <<https://mvinfo.hr/clanak/georgi-gospodinov-knjiznice-su-istinska-vremenska-utocista>> 15. 12. 2023.

- СТЕВАНОВИЋ, Кристина. *Конструкција идентитета у књижевном делу Растка Петровића* (докторска дисертација, ментор Б. Стојановић Пантовић). Нови Сад: Филозофски факултет, 2014.
- ВОЈМ, Svetlana. *Budućnost nostalgije* (prev. Z. Gluhbegović, S. Simonović). Beograd: Geopoetika, 2005.
- НОЋ, Маја. „Stalna samo mijena jest”, 2018. <<https://www.ziher.hr/recenzija-fizika-tuge-gospodinov-g-stalna-samo-mijena-jest/>> 14. 12. 2023.
- ЈЕРГОВИЋ, Miljenko. „Georgij Gospodinov: domovina je tamo gdje su naši neprijatelji”, 2020. <<https://www.jergovic.com/subotnja-matineja/georgij-gospodinov-domovina-je-tamo-gdje-su-nasi-neprijatelji/>> 13. 12. 2023.
- КРИВОКУЋА, Nebojša. „Ana Ristović: 'Knjiga nestajanja' ili kratka šetnja kroz iščezlo”, 2022. <<https://www.fathipster.net/sh/article/2022/07/28/ana-ristovi%C4%87-knjiga-nestajanja-ili-kratka-%C5%A1etnja-kroz-i%C5%A1%C4%8Dzlo>> 15. 12. 2023.
- МИРИЋ, Jovan. „O pojmu identiteta u psihologiji”. *Psihologija*, 1–2, Beograd: Društvo psihologija Srbije (2001): 49–60.
- ПОПОВИЋ, Milica, Petra BELC. „Jugonostalgija: Jugoslavija kao metaprostor u suvremenim umjetničkim praksama”. *Život umjetnosti: časopis za suvremena likovna zbivanja*, br. 94, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti (2014): 18–35.
- ЅОП, Ljiljana. „Nostalgija i književnost”. *Sarajevske sveske*, br. 29/30, 2011. <<https://sveske.ba/en/content/nostalgija-i-književnost>> 13. 12. 2023.
- ТОДОРОВА, Marija. *Imaginarni Balkan* (prev. D. Starčević, A. Bajazetov Vučen). Beograd: Biblioteka XX vek, 1999.
- ВАНТЕЛ, Endru Baruh. *Književnost Istočne Evrope u doba postkomunizma*. Beograd: Stubovi kulture, 2006.

Извори

- ГОСПОДИНОВ, Георги. *Физика туге* (прев. Ивана Стоичков). Београд: Геопоетика, 2013.
- ГОСПОДИНОВ, Георги. *Сва наша тела* (прев. Марија Јоанна Стојадиновић). Београд: Геопоетика, 2019.
- ГОСПОДИНОВ, Георги. *Временско склониште* (прев. Јасмина Јовановић). Београд: Геопоетика, 2023.
- РИСТОВИЋ, Ана. *Књига нестајања*. Београд: Архипелаг, 2020.

Снежана В. Божич

ИДЕНТИЧНОСТ(И) ВЪВ ВРЕМЕТО: ГЕОРГИ ГОСПОДИНОВ, АНА РИСТОВИЧ

Въз основа на теоретико-методологичното изследване на културата /в теориите на носталгијата и спомените/, статијата анализира резултатите од набљуденијата

върху някои от прозаическите творби на българския писател Георги Господинов, като едновременно прави тематични и смислови паралели със сбирката есета на сръбската писателка Ана Ристович. Връзката между тях е общият комунистически/социалистически и постсоциалистически опит, близкото и *близостта* на териториите и обществата, от които двамата творци произхождат и са техни изразители. Основната изследователска цел е да се тръгне по следите на идентичността (индивидуална, групова, колективна) в посткомунистическото / постсоциалистическото общество, за да се открият нейните модели, които се ре-конструират или преосмислят в рамките на художествения наратив. В изследването се обръща особено внимание на творческите подходи за „разлистване“ на идентичността на отделните герои, предизвикано от комплексните външни обстоятелства и вътрешните императиви на самите личности, от въпросите на посткомунистическата носталгия, която е съществен белег на прозата на Господинов и Ристович. Комплексността, динамичността и пластичността са характеристики на принадлежността, които дават възможност за различни вариации на творческото изразяване и структуриране на литературния текст, за свободно движение на персонажите във времето и пространството, за жанрова пропускливост на творбите и т.н., което Господинов използва особено ефектно. Това също са и форми на творческо преосмисляне на феномена на преходното и трайното, на спомена и забравата, на начина на съществуване в пространството и времето в себе си и сред хората – т.е. до вечните въпроси за смисъла на литературата, историята и (отделния) човешки живот. Намирането на пресечните точки между романите на Г. Господинов и есетата на Ана Ристович създава възможност за изследване на наднационалните особености на времето, което, в границите на сходни обществено-политически обстоятелства чрез отделни човешки съдби в различен географски ареал, показва общи черти.

Ключови думи: идентичност, минало, спомен, забрава, постсоциализъм, носталгия

Snežana V. Božić

IDENTITY(IES) IN TIME: GEORGI GOSPODINOV, ANA RISTOVIĆ

Finding its solid theoretical-methodological foundation in the cultural studies/theories of nostalgia and memory, this paper presents the results of an analysis of selected prose works by the Bulgarian author Georgi Gospodinov, as well as an overview on the collection of essays by the Serbian author Ana Ristović which may be connected with Gospodinov's prose through theme and meaning. This connection was created by the shared communist/socialist and post-socialist experience of the authors, as well as by the proximity and *closeness* of the space and societal communities to which they belong and to which they give voice. The primary goal of this research was to discuss the issues of identity (individual, group, collective) in the post-communist/post-socialist society and to discover the identity models that become re-constituted and/or re-examined within

the given narratives. The paper includes a detailed study of the creative processes used to determine the “layers of identity” of an individual, motivated by complex external circumstances and internal imperatives of the personality itself, as well as of the issues of post-communist nostalgia which left a strong mark on Gospodinov’s prose and the book of essays by A. Ristović. The complexity, dynamism and plasticity of the identity categories may enable various types of creative play and modeling of the literary material, free movement of characters through time and space, genre permeability of text etc., and these were particularly effectively used by Gospodinov. There are many different forms of artistic re-examination of the phenomena of transience and duration, memory and oblivion, modes of existence in space and time, in one’s own mind and among people, as well as the eternal questions of the meaning of literature, history and (individual) human life. In addition, the establishment of points of contact between the Gospodinov’s novel and the Ana Ristović’s essays opens up space for new research on supranational characteristics of an era which, under the auspices of similar socio-political circumstances, formed the shared characteristics of individual human destinies in different geographic regions.

Key words: identity, past, memory, oblivion, post-socialism, nostalgia

РАЗГОВОР С ПРОШЛОШЋУ: *КОЉКА И САШЕЊКА* УГЉЕШЕ ШАЈТИНЦА

Однос према прошлости да би се садашњост и будућност учиниле могућом испитује се у најновијем роману Угљеше Шајтинца *Кољка и Сашењка*. Оно што нас интригира у дијалогу с прошлошћу добрим делом тиче се укрштања књижевних епоха, јер савремени јунак води разговор с јунаком 19. века, у коме препознајемо фигуру А. С. Пушкина; у том разговору отварају се питања о књижевном процесу, те важности неких епитекстуалних елемената за разумевање дела. С тог аспекта, лична прича претаче се у разговор између хронолошки удаљених књижевних периода, те схватамо да је за право разумевање и прихватање савременог (књижевног) тренутка потребно закорачити у прошло како би се у њему уједно препознало и надоласеће будуће. Овај текст семантички се добро отвара тумачењем из угла теорије могућих светова и одатле произашлих транссветовних идентитета.

Кључне речи: савремена српска књижевност, аутофикција, прошлост, садашњост, теорија могућих светова

Когнитивни оквири активирани паратекстом

Наслов романа, уз корице књиге, први је и најистуренији паратекстуални елемент² који нас уводи у причу. У случају романа *Кољка и Сашењка* то је она фина граница, праг који читаоца преводи из стварности у фикцију истовремено је разарајући, а како би та фикција могла постати стварност. Наиме, прототипове својих јунака писац је пронашао у властитом животу, па се у једном тренутку можемо с правом преиспитивати није ли ово случај искошене/романсиране (ауто)биографије. Ти ликови припадају делу, али као да се аутор није трудио да их довољно преобрати у књижевне јунаке, па у њима јасно препознајемо личности стварног света – било прошлости, било садашњости. Наслов носе два оријентира приповедачевог живота – стриц Кољка и песник Сашењка, истовремено блиски имплицитном аутору, иза кога се налази и биографски писац. Стриц Кољка (Константин Шајтински) није нико други до Станко Шајтинац, чији је роман *Опсидијан* постхумно изашао 2023. Књижевни двојник

¹ jelena.v.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

² Опширније о паратексту у књизи Жерара Женета (GENETTE 2001), и у нашим радовима у којима смо се бавили изучавањем и применом његове теорије (JOVANOVIĆ 2014; ВУЛОВИЋ 2016).

у свом рачунару чува текст *Арапата*, који својом упорношћу желе да објаве његов брат и нећак. Раскриљују се у роману неки детаљи, а стварност нам је надохват руке, мамећи читалачку радозналост да се запита да ли је Шајтинац ишта у вези са стрицем морао да дописује. Тако се овај текст све време отима стварности, упорно уроњен у њу. У доступним интервјуима У. Шајтинац напомиње да се иза назива рукописа *Арапат* скрива травестирани назив *Опсидијана*: „Stanko, moj stric, ostavio je rukopis romana *Opsidijan*, čijem se skorom objavljivanju nadamo”.³ Трагом тог податка у роману оживљавају етапе његовог стварања, које откривају могућу пишчеву намеру да оваплоти изворни утисак:

„Зимус, пре него што ћу завршити на операционом столу, некако судбински, стриц Кољка ми је у кухињи, са оног истог места на којем је слагао пузле, прочитао једну од глава из романа на којем је радио. Наслов је мењао неколико пута, али на крају је остао само један, једини могућ – АРАПАТ. Писао га је дуго, филигрански, као да слаже пузле које се таман кад ставиш један део опет изнова шире, настављају без краја. Добро је звучало.” (ШАЈТИНАЦ 2022: 28–29)

Након стричеве смрти приповедач покушава да пронађе рукопис. Имајући у виду да роман *Кољка и Сашењка* излази 2022, да је Станко Шајтинац премићу марта 2020, а да је његов рукопис објављен 2023. године, све написано делује потпуно аутентично. Пред собом имамо читав историјат проналажења текста и жељу да он угледа светлост дана:

„Само сам желео да је завршио. Да постоји последње поглавље, да је тамо тачка, завршен пасус. Странице клижу по екрану, некако не бих да журим. Све је уредно, сваки наслов задебљан, маргине беспрекорне. Нисам чекао ни трен, зграбио сам телефон и одмах звао оца. Завршио је!” (ШАЈТИНАЦ 2022: 29)

Поменути отац је такође писац у коме препознајемо фигуру Радивоја Шајтинца. Са њим и стрицем, сведочи биографски писац у једном разговору, комуникација се обављала преко стваралаштва. У роману приповедач бележи:

„Причали смо [отац и ја, прим. Ј. Ј.] о песмама које ми је у последњих неколико дана послао на мејл. Има словних грешака, али моћне су и вергилијански неподлазеће читаоцу намернику. Да му их поређам кад заврши. То је наш ритуал. Сваку пише на новој страни 'ворда'. Кад све треба претворити у један фајл, његово је да на папиру напише редослед, а ја онда лепим и лепим, отварајући сваку песму посебно и копирајући је у коначан низ.” (ШАЈТИНАЦ 2022: 110–111)

Три књижевна јунака поседују своје екстратекстуалне верзије⁴ врло блиске фикционалним парњацима. И када смо на корак да граничним уоквиравањима прихватимо чињеницу о потреби писца да причом и сећањем на окупу задржи вољене најближе чланове породице, појављује се трећи, насловом најављени лик, активан учесник у дијалозима живих, Сашењка – тајанствени гост у кући преминулог Константина Шајтинског.

³ <<https://novimagazin.rs/iz-nedeljnika-nm/288463-intervju-ugljesa-sajtinac-uporno-se-opiremo-promenama>>

⁴ О транссветовним идентитетима: DANNENBERG 2008.

„И онда се из штале појавио он. Налик огромном комаду леда, танком, тек одигнутом с површине воде. И бакенбарди, дабоме. Загледао је по башти, ал’ без застајања. Код мале секвоје је начинио окрет и ставио шаке на бок. Наћи ћемо то писмо, заједно. Добро, Сашењка.” (ШАЈТИНАЦ 2022: 18)

Мистерија новопристиглог госта разоткрива се приликом његовог другог појављивања, када му нови домаћин куће, приповедач, иначе универзитетски професор (као и биографски писац), у разговору саопштава да је једном приликом студентима дао да раде „твоју *Капетанову кћу*” (ШАЈТИНАЦ 2022: 22). Од тог тренутка клупко креће да се разматава у правцу врло присних дијалога двојице јунака. Приповедач о свему обавештава и своју жену, која лако прихвата да је необичан гост међу њима, те и сама зачиње разговор са Александром Сергејевичем Пушкином. Све ово текст помера ка фантастичном, али оној врсти коју је неговала струја магичног реализма⁵. Фигура писца из 19. века лако се уклапа у нововековну стварност; читалац само у почетку помало сумња да је реч о привиду, да би касније у потпуности прихватио интеракцију рационалног и ирационалног. Попут осталих екстратекстуалних верзија ликова, и Пушкин се појављује праћен многобројним подацима из свог живота, од којих неке заједно са својим најсавременијим потенцијалним биографом преиспитује.⁶ Овај слој књижевног текста захтева обавештеног читаоца и повремено може представљати прекретницу потпуном разумевању. Због тога он позива на рекурзивно читање опредмећујући истовремено специфичну врсту ергодицке књижевности / латентног (условног, штампаног) хипертекста⁷, која рецепијента води различитим путевима у зависности од тога за коју се верзију определи. Тај рукавац романа представља базу даљих читалачких подухвата који се могу кретати ка Пушкиновим књижевним

⁵ Због комплексности појма, како бисмо ближе одредили своје схватање магичног реализма, ослонићемо се на закључке које износи Венди Ферис, а које у огледу парафразирају и тумаче Маја Стефановић и Мартина Лучић (2018: 536): „У есеју *Деца Шехерезаде: Магични реализам и постмодернистичка фикција (Scheherazade’s Children: Magical Realism and Postmodern Fiction)*, Венди Ферис (Wendy Faris) сматра да је наративна особина магичног реализма постојање ’несводљивог елемента’ (1995: 167). Под ’несводљивим елементом’ Ферис подразумева фантастично дешавање или феномен који је немогуће објаснити законима које познајемо. Притом се фантастични наративни елемент не преиспитује нити подлеже експликацији. Аутор не пружа објашњење фантастичних догађаја описаних у тексту, већ их природно уклапа у реално окружење. Наратор је индиферентан, а прича се и поред ’несводљивог елемента’ наставља логичном прецизношћу. Равноправна заступљеност фантастичних феномена и уобичајених појава на истој наративној равни нарушава логику узрока и последице. Холистички посматрано, циљ ’нове фикционалне технике’ јесте да код рецепијентата изазове дистанцирање, а потом и преиспитивање односа, феномена и појава (ФЕРИС 1995: 168).”

⁶ Јури Марголин у својој теорији могућих светова о томе пише следеће: „Najzad, jedinke iz jednog narativnog sveta mogu imati imenjake u drugim narativnim svetovima stvorenim od strane istog autora ili drugih autora. Ako su različiti imenjaci uzajamno kompatibilni u pogledu svojih svojstava, jedan od njih mogao bi eventualno dodatno individualizovati svakog od njih putem procesa prenosa svojstava od ostalih” (MARGOLIN 1997: 90).

⁷ Ергодицка су дела „која захтевају карактеристичну, неуобичајену активност читаоца у слеђењу, односно откривању текстуалних путева” (БОЖИЋ 2023: 159). Више о томе и у ТАТАРЕНКО 2013; БОЖИЋ 2018.

текстовима, али и ка делима његових многобројних биографа, као и савременика. Путоказ читању представља и Пушкинова илустрација на корицама романа, којом се најављују протагонисти многобројног животињског света: мачке, птице, јежеви; специфичних карактера често обелодањених поступком симболичке карактеризације: Лолика, Нума Помпилије, Маза, Роберт Стивенсон, Стивен Робертсон, Годунов, Ирац, Давид и сл.

Због свега наведеног ова књига има вишеструко дно: жанровски истовремено представља врсту агномнисије⁸ (сећања не узвишено) и њену иронизацију⁹; може бити схваћена и као аутопоетичко преиспитивање, те роман-речник / роман-каталог / ерудитни роман, с обзиром на то да се у њему нижу многобројна дела и аутори, пре свега из историје књижевности. Због своје форме могао би се сврстати у роман тока свести, или можда пре у роман-дијалог, јер саговорнике доживљавамо као активне протагонисте у свету текста. Истовремено можемо говорити о психолошком роману, јер открива заплетена осећања приповедача, који сећањима покушава да се ослободи бола и осећаја кривице због губитка вољеног стрица. Почетне сигнале свих поменутих жанровских укрштања проналазимо већ у паратекстуалним елементима: наслову, цртежу на корици књиге, поднаслову и епиграфу¹⁰.

„САМО СУ ДЕЛА – ДУХА МЕРИЛО”: ДОДИРИ СВЕТОВА У КОЈИМА ОБИТАВАЈУ ЈУНАЦИ

Занимљиво је запазити да се светови у роману множе захваљујући директном контакту прошлог и садашњег. Неминовно, тај додир гради један нови у мноштву светова, у коме се обрео приповедач, алијас Шајтински. Пушкин, стигао директно из 19. века, лако одомаћен у новом окружењу као најближи рођак или пријатељ, потребан је наратору да разуме, прихвати и преболи губитак стрица.¹¹ Он је један од ликова које професор најбоље познаје, па оживљена фигура

⁸ У поднаслову књиге стоји ово жанровско одређење, несвојствено књижевним текстовима.

⁹ „Писао бих ал’ не бих да буде препатетично. Сад сви пишу те агномнисије, сећају се ближњих и силно пате.” (ШАЈТИНАЦ 2022: 141)

¹⁰ „Године 1820, за време мог боравка у Јекатеринославу, два разбојника, окована заједно, препливала су Дњепар и спасла се. Из писма А. С. Пушкина П. А. Вјаземском 11. нов. 1823. г. из Одесе у Москву”. Моту се аутор враћа дијалогом Пушкина и приповедача, којим се открива једна од идејних потки текста: „Све је почело с виђењем оне слике на Дњепру док си се спуштао у изгнанство. Двојица која беже, пливају ка другој обали ланцима везани један за другог. То се не заборавља. Јасно се видео ланац. [...] Сав живи свет, тако сам осећао, ми људи, на обали, птице на гранама, рибе у води, муве, пијавице, сви анђели у прелету, све застало и мотри у две главе над водом. И да су најгори разбојници били, а ко то зна, мисао је вукла на страну наде да ће се докопати слободе. И, је л’ су се докопали? Их, па још оног часа кад су се решили да се уз све ланце којима су били везани баце у Дњепар! Па, није ти то поточић, професорска главо” (ШАЈТИНАЦ 2022: 120).

¹¹ Јасно је да је смрт главни окидач за Пушкиново појављивање у приповедачевом универзуму: „Кад сам поменуо стрица Кољку, само је рекао да зна све и да је он зато ту. Ти без мене ово нећеш завршити, мирно је закључио” (ШАЈТИНАЦ 2022: 30).

лако искрсава због напора да максимално истражи његов живот.¹² Треба показати да људи не умиру, те да је чврста веза једном успостављена непрекидна / вечна. Зато имплицитни аутор пишући о Пушкину заправо пише о стрицу; потврђујући вечност једном, обезбеђује бесмртност другом. Због тога антропоморфизована смрт у Пушкиновом обличју подстиче приповедача да ствара, да пише о стрицу, да пише о човеку, о ономе што осећа. Један од првих разговора јесте тачка укрштања два сензибилитета. На приповедачеву опаску да многи погрешно сматрају да је Пушкин још за живота био овенчан славом и признањем, велики писац му одговара да је значајно што је то осетио.

„Не, махом сам читао, Сашења. Имам доста књига, ту су, у цаку. Сутра ћу ти их истрести па и то погледај. Оно што си осетио важније ми је од онога што си прочитао или научио.” (ШАЈТИНАЦ 2022: 40)

Упоран је гост у настојању да домаћина наведе на писање. Ту исту замисао проналазимо и код нараторовог оца, те га највише од свега занима питање синовљевог списатељског рада. Речи су оно што нас спашава од заборава. „Сине, све је то само мишевина, вели отац. Ни кућа, ни предмети, ни све наше сузе изливане испод тог крова, ни колико год да вреди плац, вредан је само рукопис” (ШАЈТИНАЦ 2022: 28). Комуникација сличним сензибилитетом окупљених душа, без обзира на разлике у деценијама или столећима, обавља се успешно преко стваралаштва. То је оно што чини да се осећања пренесу и доживе, да се појми пуни капацитет људскости и проникне у најзабаченије лавиринте душе. Отац, стриц и наратор – припадници различитих генерација – комуницирали су преко књижевности, творећи особено језгро; том језгру приступа и неко о коме се у породици очито много говорило и о чијем стваралаштву и животу се штошта знало.

Још један лик из стварносног нивоа могао је бити укључен и могао је прихватити оваплоћење временски удаљених ентитета – то је професорова супруга Мила. Пратила је рад и читала остварења свог мужа, разумевајући потпуно његову зароњеност у уметност коју је свакодневно живео.¹³ И она без двоумљења прихвата присуство руског књижевника и брзо успоставља лично присан однос са њим. Тако је круг дефинисан¹⁴, а у оквиру њега покрећу

¹² Посебно је важно то што професор-приповедач проналази блискост са књижевним претком и на животном плану; за њега је значајан и преплет њихових судбина. Обојица у својим делима помињу фигуру стрица (Пушкин то чини на почетку *Евгенија Оњегина*), који се увек у фикцију усељава из стварног живота. И једном и другом ти стричеви су били добротвори и спаситељи, па се и губитак морао на сличан начин проживети. На почетку романа наратор примећује: „Уосталом, твој прави стриц, Сашења, Василиј Љвович био је твој спаситељ!” (ШАЈТИНАЦ 2022: 31). Пред крај текста опаска креће од Сашење: „Ето, реци, шта је то величанствено што сам ја за тебе урадио а шта стриц Кољка? Био си ту. А он? Био је дуже па је више и урадио. Пример ми дај! Три ствари могу одмах, што никад нико други није урадио за мене. [...] Није све, али и то је много за овај земаљски живот” (ШАЈТИНАЦ 2022: 150–151).

¹³ Мила, такође, јунака подстиче на писање: „Кад ћеш о томе писати?” (ШАЈТИНАЦ 2022: 17).

¹⁴ То никако не значи да је затворен, јер у њега слободно могу улазити или га напуштати сви који се задесе на истом путу – из прошлости, садашњости и будућности. О томе сведочи лик Полифема,

се многа питања о књижевности, писању, истини, животу, читаоцима, успоме-нама, сећањима, болу, кривици, слободи. До есејистичких закључака долази се на основу сопствених искустава животних и / или читалачких, која су утицала на формирање мишљења о појединим аспектима стварности и уметности. У врло динамичним разговорима, који често имају и полемички карактер¹⁵, от-кривају се различити ставови о уметности и њиховој функцији, књижевним узорима, односу фактографије и фикције, историографској метафикцији. Када се пажљиво прате дијалози између прошлости и садашњости, разоткрива се заједнички став кључних актера приче о важности језика, који врхуни над свим могућим тачкама размимоилажења:

„Човек не сме да занемари говор, језик, ето, то је! Језик нас подсећа да смо људи, због језика волимо једни друге. Језик је љубав. Шта је рај? То је место, ово не говорим из непосредног искуства већ више из надања. Дакле, место где ћемо се срести са сваком ко се препознао у нашим песмама и причама. То је рај.” (ШАЈТИНАЦ 2022: 147)

Ове речи дате су Сашењки; морао их је изговорити неко већ широко при-хваћен и вреднован на пољу књижевности, јер се у њих не сме сумњати. Тако ова прича обојена меланхолијом због различитих животних губитака, откри-вања несавршености света и живота, на самом крају отвара врата оптимизму, показујући да књижевност и уметност имају лековиту моћ ако се у њима пре-позна човек. Због тога је професор веома упоран у настојању да своје студенте, препознавши у њима празнину, врати уметности – читању и писању.¹⁶

„Колеге редитељи одгледали су верзију *Мере за меру* коју сам им послао и с ве-ликим ишчекивањем надао сам се садржајном и узбудљивом разговору о утисци-ма. [...] Али, авај. Приче и нема. Није им се допало. Досадно је. Праисторијски. И тако, ето, па ти трај на овом свету. Деца су пуна неке празнине. Неко је то дозволио. Рекао им да је то сасвим у реду. Идите, децо, играјте се у празнини, као некад у прашини. Не могу да започнем разговор. Никома није ни до чега. Једно признаје да није ни одгледало до краја. А онда и друго признаје исто. То сте хте-ли, кажем. Јесу. И, ништа, за сада, није толико страшно. Просто, није их требало пуштати у празнину. Празнина је привид безбедног.” (ШАЈТИНАЦ 2022: 51–52)

Колико су речи сваком од ликова (укључујући и приповедача) важне све-дочи примена различитих наративних стратегија, стилских поступака, специ-фично обликовање текста. Већ при првом читању приметна је подела на че-тири поглавља – четири годишња доба. У оквиру њих тематски су одвојена

али и колективни лик студената. Са тим ликовима комуникација се такође обавља преко књижевности. Док је Полифему дата моћ разумевања таквог општења, млади се тек томе уче на часовима драматургије. (Напомена: Лик Полифема захтева много исцрпније интертекстуално читање, те овом приликом само указујемо на важност његовог појављивања у тексту.)

¹⁵ Расправе између ликова обојене су људским слабостима и неретко дате уз присуство хуморне ноте, што им обезбеђује живост, пријемчивост и аутентичност.

¹⁶ „Нико с њима до сада није радио на читању. Узалуд школе. [...] Али, зашто нико више не чита у својим младим данима? [...] Уче да пишу? Нонсенс.” (ШАЈТИНАЦ 2022: 21–22)

потпоглавља. Заправо, ради се о својеврсној циклизацији, али тако да сваки сегмент чвршће сраста са остатком текста, без могућности већег осамостаљивања. Пунији семантички потенцијал остварив је само међусобним повезивањем целина. Због организације сваког сегмента¹⁷, као и због ритма и стилског обликовања, можемо говорити о својеврсном поетском запису.

Све у књизи личи на непрекинуто загонетање и одгонетање, попут танграма – цедуљица, бицикл, Воћкица... Писац елиптичним приповедањем стално држи читаоца будним у непрекидном кретању пре–после. На самом почетку романа затичемо приповедача са цедуљицом у руци – време садашње, шест месеци након одласка стрица Кољке, али већ њен садржај односи се на прошло („Урадити у недељи од 11. до 28. септембра...”). Потом опет садашњи тренутак у коме влада болештина, па скок у „зимус”, те почетак лета, па поново назад у март и сећање на последње стричеве дане – и тако непрекидно дуж целог текста. Фасцинантна је приповедачка вештина која рестриктивним садржајем даје читаоцу тачно онолико сигнала колико је потребно да се склопи прича. И сваки једном поменути делић у наредном тренутку постаје драгоцен за попуњавање слике. Као што шифровано говори стриц¹⁸, исто тако је и цео приповедачев текст врста шифрарника за прелазак у универзуме јунака. У оквиру тих међусобно удаљених а укрштених светова приказана је запитаност над човеком, његовом суштином, сврхом и местом у свету: од куге до короне, од мита до савремене књижевности, од оца до сина, од Сашењке до Кољке.

Цитирана литература

БОЖИЋ, Снежана. *Пријатељство на мрежи: о интернету и настави књижевности*. Ниш: Филозофски факултет (2018): стр. 71–119.

БОЖИЋ, Снежана. „Ергодичност, графизам и мултимедијалност као стратегије у делима српских писаца”. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, ЛШ/2 (2023): стр. 149–161.

ВУЛОВИЋ, Јелена. „О инципиту и експлициту као граничном уоквиравању (преглед теорија)”. *Филолог*, часопис за језик, књижевност и културу, год. VII, бр. 13 (2016): стр. 384–401.

СТЕФАНОВИЋ, Маја, Мартина ЛУЧИЋ. „Границе реалног и фантастичног: магични реализам као врста реалистичког наратива”. *Philologia Mediana*, X/10 (2018): стр. 535–547.

¹⁷ Сваки део шире целине одвојен је насловом и обликован као јединствен блок, без издвајања пасуса, па делује као метрички организована строфа. Значајно за тумачење јесте и то што се различите промене дешавају у непрекинутом низу, те преласци са једног на другог говорника, једног на друго место или време никада нису посебно назначени одређеним сигналимa (нпр. наводницима, белинама, тротачкама, цртама и сл.).

¹⁸ „Код Воћкице сам оставио бицикл...” Ето, такве поруке је умео да ти остави па се ти сад сналази?!” (ШАЈТИНАЦ 2022: 13)

- ТАТАРЕНКО, Ала. „Појмови 'хипертекст' и 'хипертекстуалност'. Концепт ергодиичке књижевности”. *Поетика форме у прози српског постмодернизма*. Београд: Службени гласник (2013): стр. 139–146.
- DANNENBERG, Hillary P. *Coincidence and Counterfactuality: Plotting Time and Space in Narrative Fiction*. Lincoln and London: University of Nebraska Press, 2008.
- GENETTE, Gerard. *Paratexts, thresholds of interpretation*. Cambridge University Press, 2001.
- JOVANOVIĆ, Jelena. „Na granici književnog teksta (Primena teorije parateksta Žerara Ženeta)”. *Zbornik radova sa Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* (2014): str. 271–281.
- MARGOLIN, Juri. „Jedinka u narativnim svetovima: Jedna ontološka perspektiva”. *Reč*, br. 30 (1997): str. 88–100.

Извор

ШАЈТИНАЦ, Углеша. *Кољка и Сашењка*. Београд: Архипелаг, 2022.

Йелена В. Йованович

РАЗГОВОР С МИНАЛОТО: „КОЛЕНКА И САШЕНКА“ ОТ УГЛЕША ШАЈТИНАЦ

Статијата изследва одношението към миналото како условие за сѐдване на настојачето и бѐдешето во нај-новиот роман на Углеша Шайтинац „Кољка и Сашењка“ / „Коленка и Сашенка“. Обект на анализ во дијалога со миналото е преплитането на литературните епохи. Во произведението сѐвременниот герой разговара со персонаж од XIX век, во кого то разпознаваме фигурата на А.С. Пушкин. Во общуването меѓу тиа изникват вѐпроси за литературниот процес, за важноста на некои епитекстуални елементи за разбирањето на творбата. Од таа перспектива личната историја прелива во разговор меѓу хронолошески оддалечени литературни периоди, което ни покава, че за истинското разбирање и вѐзприемане на сѐвременниот (художествен) момент е необходимо да навлезем во миналото, за да разпознаем едновремено во него и предстојачото бѐдеше. На семантично ниво текстът подлежи на тѐлкување и од гледна точка на теоријата за вѐзможните светове и појавилите се оттук транссветовни идентичности.

Кључови думи: сѐвременна срѐбска литература, автофикција, минало, настојаче, теорија за вѐзможните светове

Jelena V. Jovanović

A CONVERSATION WITH THE PAST: *KOLJKA I SAŠENJKA*
BY UGLJEŠA ŠAJTINAC

The relationship with the past in order to make the present and the future possible is examined in the latest novel by Uglješa Šajtinac *Koljka i Sašenjka*. The most intriguing part of the dialogue with the past largely concerns the intersection of literary epochs, as the modern character has a conversation with a character from the 19th century, in whom we recognize the figure of A. S. Pushkin; in that conversation, questions are raised about the literary process and the importance of some epitextual elements for understanding the literary work. From this aspect, the personal story turns into a conversation between chronologically distant literary periods, and we realize that for the true understanding and acceptance of the contemporary (literary) moment it is necessary to step into the past in order to recognize the incoming future. This text opens well semantically as it is interpreted from the perspective of the theory of possible worlds and the resulting transworld identities.

Keywords: contemporary Serbian literature, autofiction, the past, the present, theory of possible worlds.

БЪЛГАРСКОТО СОЦИАЛИСТИЧЕСКО МИНАЛО – НАЧИНИ НА (ЗЛО)УПОТРЕБА. ИЛИ КАК ПРЕЗ 2020 ГОДИНА СЕ ПОЯВИ ЕДИН СОЦРЕАЛИСТИЧЕСКИ РОМАН

Отразяването на периода на социализма в българската художествена литература познава носталгичните реставрации на близкото минало, но те рядко са толкова силно заявени и идеологически натоварени, както е направено това например в книгата на Михаил Михалев „Авариен изход с Живков“ (2020). Без да слага положителен или отрицателен знак на политическите внушения, настоящата статия проследява едно интересно явление – романът „Авариен изход“, макар и съвременен, е като излязъл от 50-те години на миналия век.

Ключови думи: нова българска литература, социалистическо минало, социалистически реализъм

Периодът на социализма оставя дълбоки следи върху всички области на обществения живот и едно от обясненията е, че „сериозна част от марксистко-ленинското завещание в бившите комунистически страни, включително и в България, е ментално“ (Христов 2005). Още в средата на 90-те спомнянето на периода на българския социализъм започва да се осъществява в полето на автобиографичното – излизат множество мемоари, дневници и автобиографии, а в тази „постсоциалистическа вавилония“ (Кьосев 2017а: 26) са възможни всякакви варианти за житейско разказване, които до 1989 г. официалната публична идеология е филтрирала и цензурирала.

Както Александър Кьосев отбелязва, „в новата медиатизирана среда старата комунистическа идеология не е изчезнала“, тя бива подложена на всевъзможни употреби и промени, демократизации и демонизации, с всевъзможни политически и неполитически цели. Бавния ѝ и сложен залез литературният теоретик описва не като „анихилация“, а чрез друга „радиоактивна метафора“ – „изглежда комунистическата идеология се намира в последователни периоди на полуразпад. Процес, в който се трансформира и отваря към всевъзможни нововъведения и мимикрии и който допуска дори моменти на носталгична реставрация“ (Кьосев 2017б: 280-281).

Към днешна дата има много нехудожествени книги, които осмислят, припомнят начина на живот от периода. Завръщането към миналото на НРБ се наблюдава и в немалка част от съвременните български прозаични книги.

¹ milieva2@abv.bg

Литературното отразяване на периода познава носталгичните реставрации, но рядко те са толкова силно заявени и идеологически натоварени, както е направено това например в книгата на Михаил Михалев „Авариен изход с Живков“ (2020). В интервю авторът дори споделя, че с *възкресението* на Тодор Живков в своя роман е сбъднал мечтата на милиони българи².

Самият Михалев нарича „Авариен изход“ първия роман за Тодор Живков, което не е съвсем вярно, ако си спомним книгата „Бодливо свинче“ на Джулиан Барнс от 1992 година. В нея основният прототип на героя – бивш комунистически лидер, е именно Тодор Живков, а сюжетът се развива по време на процеса срещу него – събитие, на което самият Барнс става свидетел по време на посещението си в България. Непряко назован, но ясен прототип има и в романа на Евгений Кузманов „Чайки далеч от брега“ (1983), в който е ясно, че образът на Тапата е вдъхновен от Живков, а това се доказва и от реакцията след излизането на книгата.

Явно за Михалев Живков може да бъде представен само като свръхположителен герой и в този смисъл, да, това може би наистина е първият роман, в който бившият Първи е изцяло положителен. Образът на Живков има няколко хипостазии – като цяло той е герой-функция – чрез неговите спомени авторът вмъква клишираната носталгична представа за изгубения социалистически рай, който е в контраст с нерадостното настояще. Образът на Живков е и един *деус екс машина*, който идва, за да сложи ред и да възстанови загубената хармония, да възкреси доброто старо време. Виждаме бившия Първи и като Апостол, който не искал да прилага сила, а оставял хората сами да се убедят, че правият път е включването в ТКЗС-то (Михалев 2020: 71). Той е и светец, който при посещението си в Килифаревския манастир казва на монахинята, че пред Господ всички са равни, а тя, впечатлена от думите му, се трогва и запазва чашата, от която Живков отпил манастирско вино (Михалев 2020: 70). Но Живков е и мъченик, когото са обвинили „във всички земни грехове“ (Михалев 2020: 147).

Този роман има не само неизменната за социалистическия реализъм възпитателна функция – в него прозират елементите от вълшебната приказка, с които и производственият роман си служи през 50-те. „Авариен изход с Живков“ е като политическа агитация, а с това се доближава и до другата основна функция на социалистическата литература от първото десетилетие на НРБ. Забележително е, че Михалев успява да възроди венцеславещата стилистика, която обаче не е характерна за периода на управлението на Живков, а по-скоро за периода на предишните вождове.

Идеята на романа, този своеобразен политически манифест, е съвсем очевидна, не се крие под никакви текстови пластове или намеци, не е „зашифрована между редовете“, както твърди в анотацията за книгата Ружа Велчева. Михалев директно дава, по-скоро припомня, една политическа рецепта за магическото лекарство, което ще излекува обществените проблеми. Целта на

² „Парадокс – сбъднах мечтата на милиони българи – възкресих Тато и направих така, той пак да управлява, а книжарниците отказват да продават книгата ми“, оплаква се Михалев“ (Саръмов 2021).

настоящата статия не е да поставя положителен или отрицателен знак на изобилстващите в романа политически внушения, нито да доказва или отрича художествените достойнства на книгата на Михалев, а да проследи едно интересно явление – как един уж забравен метод – този на социалистическия реализъм, само *се е правел на мъртъв*, защото с всички свои принципи той възкръсва в този роман от 2020 година.

Когато през 1986 г. Сабина Беляева пише, че дори тридесет години след историческите априлски равносметки в прозата все още могат да се видят „разсейки“ от шаблона на нормативната естетика на петдесетте години (Беляева 1986: 52), едва ли си е давала сметка, че такива „разсейки“ ще се срещнат и в произведение от следващия век. Че въпреки липсата на социализъм, неговият метод – соцреализмът, ще се опитва да го утвърждава.

В романа на Михалев сюжетът и фабулата значително се разминават – една глава представя събития от 1990 година, следващата – от 2018 г., трета – от 2008 г. и т.н. Историята е объркана и заплетена и както единият герой в романа сам я определя, е „нещо като в „Туин Пийкс“ (Михалев 2020: 81). Има от всичко по малко – елементи от политически психотрилър, шпионски екшън, конспирации, фантастика, любов. Това би била една хубава антиутопия или пародия на производствен роман, но уви, авторът сам, шеговито, но и с голяма доза истина, нарича книгата си „комунистическа пропаганда“³.

Ако трябва да се подреди хронологично, историята в „Авариен изход“ звучи така: През 1969 г. д-р Атанас Христов работи върху поръчка на ЦК – да усъвършенства метода на анабиозата и явно успява, защото на 5 август 1998 г., след като е погребан двойникът на Тодор Живков, истинският Живков е замразен. Това е основният план на тайната организация „Авариен изход“ за спасяването на нацията – Живков да бъде размразен „в случай на извънредна ситуация или заплаха за Народната република“ (Михалев 2020: 18).

Докато Живков спи, идват мрачни години – „беднотия, безчинства, кражби, убийства, изнасилвания“ (Михалев 2020: 108), етнически конфликти (Михалев 2020: 45) – всичко това се върши по поръчка на американската власт, която е проникнала не само в България, а и в съседните страни. Народът гладува, всичко построено се съсипва, „прогнилата демокрация и капиталистическите кръгове пускат дълбоко пипалата си в земята на Ботев“ (Михалев 2020: 8).

Всички зверства, извършени от американските тайни служби, кръстосват съдбите на главните герои, които в даден момент стават част от тайната организация „Авариен изход“. Обединителната фигура е протагонистът Ясен Проданов, а великата цел – размразяването на Живков, който да спаси страната от американското иго.

След поредица от перипетии, криминални разследвания, ликвидиране на американски агенти и приказни случайности с предвидим изход се стига до мо-

³ През 2023 г. все пак излиза и сатиричен роман с главен герой Тодор Живков – „Бай Тошо“ на Иво Сиромахов (Сиромахов, Иво. Бай Тошо. София: Сиела). Книгата е със сходен сюжет – с помощта на модерните технологии един олигарх възкръсва образа на Живков и го поставя начело на държавата, за да „оправи всичко“.

мента, в който Живков се събужда. Годината е 2018-а, тоталитарното управление на Трифон – мафиот и слуга на Америка, е към края си, защото се формира спасителната партия „Авариен изход с Живков“, която на изборите през 2020 г. печели над 80 процента от всички гласове. За пръв път комунистически лидер е демократично избран за премиер, а този световен феномен остава в историята на човечеството.

За един мандат Живков успява да въведе ред и да спаси България – само след година целият свят заговаря за нечуваните реформи – над 5 милиарда евро влизат в държавния бюджет от продажбите на суровини, изградени са 5 комбината за консерви, а държавната марка се оказва изключително желана в страните от бившия СССР – милиони консерви поемат по влаковите композиции за Русия, създава се нова държавна авиокомпания „Балкан“ и се възстановява вътрешната транспортна мрежа и още много, много други чудеса (Михалев 2020: 151-152).

След като е налял „новите основи“, Живков отново тайно е замразен – за следващия спешен случай, но врагът, оказва се, никога не спи, той дебне зад всеки ъгъл. Бъдещето на България без Живков е застрашено. Това придава на романа отворен край и заявка за следваща част, развиваща се може би през 2038 г.

В тази история ясно проличава спазването на два от основните принципи на соцреализма – *историческия оптимизъм* и *социалистическия хуманизъм*. Чрез възкресяването на Живков и подема на България се доказва, че социализмът наистина е „по-прогресивният строй“, той е победил западния капитализъм и се е показал като по-хуманната система. Дори 30 години след своя край, социализмът и неговите вождове не само са желани от народа, но са единственият правилен път. Възродената социалистическа действителност от 2018 в романа на Михалев сякаш пряко следва Лениновата теория на отражението – действителността е лакирана (Можейко 2009: 47).

Основният принцип на социалистическия реализъм – *партийността*, също е спазен. Класовият подход е стриктно приложен в сюжета на „Авариен изход“. Добрите герои са комунисти и имат правилна биография. Лошите са американци или техни слуги и са изградени в крайно негативна светлина. Високият морал е присъщ само за добрите герои, а развратът и низките удоволствия – за лошите. Всички положителни герои, освен верни на идеала, остават верни и на своите любими въпреки десетгодишни раздели заради затвор, кома или смърт. Отрицателните герои само садистично задоволяват нуждите си.

Героите на Михалев са схематични, сякаш са правени чрез следване на поръчката, която Горки дава по време на Първата конференция на съветските писатели от 1934 г. – да са типични и предвидими за сметка на богатството на характерологичните особености и „случайностите“ в сюжетно-образните конструкции (Дойнов 2008б: 23). Герои, от които българската, а и всички, в които методът на соцреализма е основен, успяват да се освободят, макар и не изцяло, след 1956-а.

За единствения отрицателен герой българин Трифон например разбираме, че още преди Промените той си е бил лош. Държал се е грубо със своите

родители, които иначе били изрядни работници, прехласвал се по Запада и мечтаел да стане новобогаташ в Западна Германия и да кара „Мерцедес“ (Михалев 2020: 21).

След 10 ноември Трифон става слуга на американците, отваря бар и го пълни с проститутки и „сякаш всичките пороци на света се бяха таили някъде през последните 40 години, за да излязат наяве именно в неговия бар“ (Михалев 2020: 21). Бизнесът му върви, Трифон има и протекция, дори полицаите са му редовни клиенти. С изключение на един, при когото подкупите не минават – Ясен Проданов. Той е ръководител на свръхсекретната операция „Авариен изход“, смисълът на живота му се състои в това велико народно дело, отхвърлил е всичко лично и се е посветил на спасяването на Народната република. Ако американските агенти и Трифон споделят ценности като коли, пари и жени, то Проданов е воден само и единствено от своя идеал към Вожда.

Останалите положителни герои, които кръжат около фигурата на Проданов, образуват нещо като партизански отряд, който трябва да разгроми новия фашизъм. Има и колебаеща се героиня – Магдалена. Тя обаче бързо осъзнава какъв идеал трябва да следва и какъв дълг да изпълнява, така че и тя минава към групата на положителните.

Чрез положителните образи в романа е изпълнен и принципът на *народността*, а и на *героичността*. Самият Проданов е един от обикнатите герои на соцреализма – герой разузнавач, предан на идеологията, той дори предпочита да умре, ако Живков не живее⁴. В две битки той доказва своята героичност и сразява врага не само с оръжие, но и с думи⁵.

Принципът на народността най-силно присъства чрез риториката в романа. Тя е същата шаблонна и клиширана като тази от първите години на НРБ – *народни врагове, фашизъм, кафява чума* (Михалев 2020: 84). Отмъщението е водещо за всички положителни герои: „Мечтаеше Петър за отмъщение, знаеше, че един ден собственоръчно ще обеси Трифон за някой уличен стълб и ще го остави свраките да късат месата му“ (Михалев 2020: 81); Проданов: „Брат ми и децата ти ще бъдат отмъстени, в това не се съмнявай. [...] Никой няма право да се отказва пред лицето на врага“ (Михалев 2020: 63); Александър и Пора: „А и двамата имаме да мъстим, значи със сърце ще вършим работата, затуй нас са пуснали“ (Михалев 2020: 73).

Какъв е смисълът да се говори и пише за такъв роман? Този въпрос донякъде се припокрива и с въпроса за изследването на най-догматичните произведения на социалистическия реализъм – еднообразните, схематични и конюнктурни четива, наводнили литературния пазар през втората половина на ХХ век, не са особено привлекателен терен за литературоведски проникновения. Тях-

⁴ „Живков умира, ако не намерим донор на сърце, всичко е загубено, умирам и аз с него!“ (Михалев 2020: 129).

⁵ Във втората словесна идеологическа битка Проданов сразява врага, като му казва, че американците са вирус и е въпрос на време да се намери ваксина за тях. От тези думи американецът Антъни Хоуп губи самочувствието си и избухва в неконтролируем гняв (Михалев 2020: 145).

ната идеологическа обвързаност не само превръща хилядите художествени, мемоарни и исторически книги за антифашисти, партизани и ударници в сплав между партиен документ, реч на вожда и съветски художествен образец, но и блокира читателската рефлексия, изправяйки всеки, надзърнал в гъмжащите от лозунги страници, пред смислова и емоционална пустота. Но те трябва да се прочетат и опишат. Защото, както Мая Ангелова отбелязва, „без да бъде внимателно прочетена с общи усилия, тази страница от нашето литературно минало няма да се затвори“ (Ангелова 2022: 20). А романът на Михаил Михалев „Аварийен изход с Живков“, с малки козметични редакции, които да го осъвременят, е като един излязъл от 50-те утвърждаващ партийността роман и макар и единичен случай, засега, показва, че тази страница не само не се прочита, тя продължава да се *пише*. Остава ни въпросът кога ще бъде затворена.

Цитирана литература

- Ангелова 2022:** Ангелова, М. Взривена литература. Военни прози, партизански разкази, партийни мемоари. София: Нов български университет.
- Беляева 1986:** Беляева, С. Време, литература, човек. Наблюдения върху съвременната българска проза. София: Наука и изкуство.
- Дойнов 2008:** Дойнов, П. Социалистическият реализъм: хроники и употреби. – В: Социалистическият реализъм: нови изследвания, съставител Пламен Дойнов, София: Нов български университет, с. 13–38.
- Кьосев 2017а:** Кьосев, А. Модели на тревожност. Предговор. – В.: Кьосев, А., Колева, Д. Трудният разказ. Модели на автобиографично разказване за социализма между устното и писменото. София: Институт за изследване на близкото минало, Сиела, 9–58.
- Кьосев 2017б:** В: Кьосев, А., Колева, Д. Структурата на хаоса. Резултатите от изследването „Модели на тревожност“. – В: Кьосев, А., Колева, Д. Трудният разказ. Модели на автобиографично разказване за социализма между устното и писменото. София: Институт за изследване на близкото минало, Сиела, 279–370.
- Михалев 2020:** Михалев, М. Аварийен изход с Живков. Велико Търново: ИТИ.
- Можейко 2009:** Можейко, Е. Социалистическият реализъм. Теория. Развитие. Упадък. София: Св. Климент Охридски.

Източници в интернет

- Саръмов 2021:** Саръмов, Р. Търновец съживи Тодор Живков, замразен от тайна организация. Марица. // Saramov, Rosen. Tarnovets sazhivi Todor Zhivkov, zamrazen ot tayna organizatsiya. Maritsa. <<https://www.marica.bg/kultura/tarnovec-sajivi-todor-jivkov-zamrazen-ot-tayna-organizaciq>> [19. 10. 2023]
- Христов 2005:** Христов, А. Медии и медиен конструктивизъм: изграждане образа на комунистическия герой. LiterNet. // Hristov, Aleksandar. Medii i medien konstruktivizam: izgrazhdane obraza na komunisticheskiya geroy. LiterNet. <https://liternet.bg/publish13/al_hristov/medii.htm> [19. 10. 2023]

Михаела И. Илијева

БУГАРСКА СОЦИЈАЛИСТИЧКА ПРОШЛОСТ – НАЧИНИ (ЗЛО)УПОТРЕБЕ, ИЛИ КАКО СЕ 2020. ПОЈАВИО ЈЕДАН СОЦРЕАЛИСТИЧКИ РОМАН

Период социјализма у новијој бугарској књижевности јавља се у виду носталги-
чне рестаурације недавне прошлости, али је она ретко тако снажно изражена и
идеолошки обојена као што је то случај са књигом Михаила Михалева *Живков
и излаз у случају опасности* (2020). Без стављања позитивног или негативног
предзнака на политичке импликације, овај рад анализира занимљив феномен –
споменути роман, иако савремен, као да је изашао педесетих година XX века.

Кључне речи: новија бугарска књижевност, социјалистичка прошлост, социјалистички реализам

Mihaela I. Ilieva

BULGARIAN SOCIALIST PAST - METHODS OF (AB)USE. OR HOW A SOCIALIST REALIST NOVEL EMERGED IN 2020

The reflection of the socialist era in Bulgarian literature often involves nostalgic restorations of the recent past, but they are rarely as strongly pronounced and ideologically charged as in the case of Mikhail Mikhael's book *Emergency Exit with Zhivkov (Avarien Izhod s Zhivkov)* (2020). Without placing a positive or negative mark on political implications, this article traces an intriguing phenomenon - the novel, despite being contemporary, seems to have emerged from the 1950s of the previous century.

Keywords: new Bulgarian literature, socialist past, socialist realism

„ПРОШЛОСТ” КАО БРЕМЕ БУДУЋНОСТИ: НАРОДНА КУЛТУРА У ПОЕЗИЈИ РАДМИЛЕ ПЕТРОВИЋ

Циљ рада је да прикаже транспозицију народне културе у савременој српској поезији на примеру збирке песама Радмиле Петровић. Иако нема формалних ослањања на народну поезију, лирску или епску, или на народну прозу, збирка *Моја тата зна шта се дешава и градovima* представља поетску целину у којој доминирају размишљања и поступци патријархалног колектива. Критиковањем и физичким удаљавањем, лирски субјект покушава да занемари народну културу, која се у збирци одражава преко обреда, обичаја и народних веровања. Међутим, фолклорно наслеђе се приказује као својеврсно бремене, а сам процес удаљавања од њега је безуспешан. Због тога се у раду тумачи и позиција лирског субјекта који пристаје да се *прилагоди правилима* народне традиције.

Кључне речи: Радмила Петровић, народна култура, магијски ритуал, лиминално стање

*

Народна књижевност била је неизоставни део народног живота иако чланови колектива често нису били свесни њене вредности. О томе сведочи и тврдња Вука Стефановића Караџића да вредност народних песама није ни познавао док нису уследиле реакције након објављивања првих народних песама: „Да ја оне вриједности нашијеш народнијеш пјесама, коју су Грим и Гете и Копитар у њима нашли и свијету је казали, нијесам познавао ни онда, кад сам прву ону књижицу штампао, то је цијела истина” (СТЕФАНОВИЋ КАРАЏИЋ 1842: 119). Нада Милошевић Ђорђевић наводи да „Вук веома суптилно запажа, и на разне начине понавља да је народна поезија спонтани, вербални израз духовне културе једног народа који живи и мисли усменом традицијом”, уз цитирање Вукове тврдње да у народу нико не сматра „мајсторијом” спевавање нове песме (2002: 29).

Народна књижевност и шире народна култура одувек су биле инспирација многим српским писцима, разлика се јавља једино у *извору инспирације*. Снежана Самарџија наводи да су се романтичари највише ослањали на народно песништво, док су српски писци на преласку из 19. у 20. век инспирацију проналазили у предањима, анегдотама и шалјивим причама (в. САМАРЏИЈА 2018: 43).

¹ d.petrovic-18729@filfak.ni.ac.rs

Међутим, без обзира на изузетну грађу, садржај, тему, народна култура постаје значајна у уметничком тексту тек након њеног *прилагођавања* поетици књижевне епохе и/или поетици писца кроз неки од типова преузимања фолклорног наслеђа². Када пише о српској реалистичкој прози, Самарџија наводи да су писци ове епохе кренули од слике локалног народног живота коју су у својим текстовима надградили „стварајући упечатљиве ликове, израсле из фолклорне баштине” (2018: 43–44). Даље, она наводи и *покрет* који се јавља у 20. веку између два светска рата и носи назив „фолклорни модернизам”: „Писци овакве оријентације инспирисани су елементима из најширег комплекса српског фолклора (музика, плес, обредно-обичајна пракса, веровања, народне умотворине), али им надахнуће пружају и дубоки слојеви традиције, остаци паганске религије и њене християнизоване честице” (САМАРѢИЈА 2018: 44).

*

У једном од поглавља монографије *Пишем ти причу: рефлекси усмене књижевности и традиционалне културе у писаној књижевности и савременој култури* Љиљана Пешикан Љуштановић наводи да човек, упркос технологији модерног доба, носи у себи прадавног претка и општељудске склоности и страхове (2020: 179). Управо на тај начин, човек, који се узгред бави и уметничким радом, повезује се, ако не директно са народном књижевношћу, онда са народном културом, која чини део његовог идентитета.

Ослањајући се на речи Светозара Кољевића, који однос усмене и писане речи описује као тражење смисла древног вербалног руха у новим облицима, чиме се ствараоцу омогућава „сучељавање с другим временима, њиховим искуствима и њиховим гонетањем људске судбине”, Бошко Сувајџић наводи да се посебно текст поезије у модерној књижевности реанимира као несвесно памћење језика мита и традиције (2012: 9). Такав је случај и са поезијом Радмиле Петровић, у којој нема преузимања формалних одлика народне (лирске или епске) поезије, већ се у њеној поезији јављају мотиви који потичу из фолклорно-митолошког наслеђа (веровања, обреди, обичаји, магијска пракса, најопштији вредносни систем колектива и сл.).

У поезији Радмиле Петровић издвојили смо три нивоа ослањања на народну културу. То су упућеност на лековито и магијско дејство биља, живот магијских ритуала и лиминална позиција коју прати андрогиност. Након поглавља у којима се бавимо сваким од тих нивоа, осврнућемо се на опхођење лирског субјекта према *прошлости*, тј. животу у сеоској патријархалној заједници који је оставио далекосежне последице.

² Снежана Самарџија издваја неколико типова преузимања фолклорног наслеђа од стране ауторске књижевности (2018: 61–71). Након а) интерполације, б) алузије, парафразе и перифразе и в) подражавања, као последњи ступањ преузимања фолклорног наслеђа наводи *преобликовање*, за које је карактеристично да писци полазе од „најшире захваћеног феномена фолклора, етнографског језгра, корена традицијске културе и врхунских домената усменог стваралаштва” (САМАРѢИЈА 2018: 70).

І Биље

У песмама Радмиле Петровић јавља се познавање ботанике простора. Биље се јавља као део слике природе која се пореди са другим сликама: „а у пролеће цветају кађуни / и бесправно изграђени објекти” (PETROVIĆ 2021: 27). За потребе описа родног места, лирски субјект, између осталог, користи биље: „dođi, ovo je selo puno matiĒnjaka / spornih meђa i neiskorišĒenih talenata” (PETROVIĆ 2021: 31).

Биље је важан конституент народне културе због своје вишеструке примене. Најчешће је биље, „лековито и отровно, опојно и халуциногено” (КАРАНОВИЋ 2017: 58), коришћено као лек или као отров³. Једна од примена је и коришћење биљака као магијског средства: „Употребљаване су с намером да утичу на осећања, стања и ситуације с позитивним и/или негативним предзнаком (љубавне чини, утицај на метеоролошке појаве), у добрим намерама (излечење и оздрављење, успех у лову, риболову и пчеларству, аграрно благостање), као и да нанесу зло (штету на усевима и стоци, физичко и ментално обољење људи, омамљивање, лудило, смрт)” (КАРАНОВИЋ 2017: 58).

Веза биља и чланова колектива приказује се у песми „Моја мама зна шта се дешава у градовима” – мајка⁴ се описује као неко ко „razume jezik bilja” и „ima odgovor na pitanje zemlje” (PETROVIĆ 2021: 40). Представа о веровању у лековито дејство биља приказује се у песми „Dva minuta bez poezije”, у којој лирски субјект поставља питање мајци: „kojim Ēeš travama da me leĒiš / od topline njenih usana?” (PETROVIĆ 2021: 49).

Миле Недељковић наводи податак да су се траве убране на Ивањдан чувале за лек „на скровитом месту”, те да се од њих правио чај или су се уситњене солиле директно на рану (1990: 101). Поред тога, девојке и жене су уочи Ивањдана брале ивањско цвеће и од њега правиле венце који би се качили на куће, на зграде, у њиве, лукове, торове (НЕДЕЉКОВИЋ 1990: 101). Веровало се и да је сам венац од ивањског цвећа лековит – „кад је неко тешко болестан, онда венац метну у бакрач са водом, па кад се вода мало угреје, онда у њој окупају болесника” (НЕДЕЉКОВИЋ 1990: 102–103). Недељковић наводи и магијску функцију венца од ивањског цвећа: „На многим местима иду у траве и девојке. Оне од ливадских трава направе венчиће, пропусте их кроз своје кошуље, па кроз њих *проглеђују* сеоске момке. Веле да момак мора полудети за оном девојком која га кроз тај венац буде прогледала” (1990: 102). Лирски субјект у песми „Ако љубав, онда шта?” жали што деда није жив, јер верује да би он могао да скине љубавне чини ритуалом у ком се, између осталог, користи и венац од ивањског цвећа: „i zašto sad nije ovde / da mi na kosu stavi venac / od ivanjskog

³ Зоја Карановић (2017: 64) наводи како постоји разлика између чаралица (жена које уз помоћ биља наносе зло) и биљарица (жена чије знање о биљу помаже).

⁴ Ослањајући се на раније проучаваоце традиционалне културе, Зоја Карановић издваја закључке да је знање о биљкама најчешће било у домену женског, да је припадало старијима и да се преносило млађима, „по женској линији, од мајке кћери” (в. КАРАНОВИЋ 2017: 61–63).

cveća // na dlanove prospe vodu / sa tri izvora // i skine mi tvoje čini / šašave” (PETROVIĆ 2021: 46–47).

Дејство биља познаје и сам лирски субјект. Она у песми „Samo želim nekog da rasklopimo traktor mog oca u tišini” назива себе „ljutić-devojkom”: „ja sam ljutić-devojka / melem, ako me prisloniš na kožu / a kad me držiš predugo otvaram rane” (PETROVIĆ 2021: 63). У Речнику српских народних веровања о биљкама Веселина Чајкановића (1994: 146) наводи се податак да су просјаци и војници симулантис употребљавали управо љутић како би себи на телу направили ране. Када је реч о лековитим дејствима, наводи се да је љутић лек од падавице и да се користи за неуредну менструацију, те да најјачу „моћ” има љутић убран на Ивањдан (ЧАЈКАНОВИЋ 1994: 146). Познавање биља и поређење биља и лирског субјекта претвара се, у поменутој песми, у игру речима: „samo nikad nisam osetila da sam / мајчина или tvoja dušica [, tata]” (PETROVIĆ 2021: 63).

II Магијски ритуали

Већ прва песма из збирке *Moja mama zna šta se dešava u gradovima* тематизује одлазак код пророчице – лирски субјект се *npuceha* пренаталног периода и тренутка који јој је спасио живот: „kod proročice smo išli / tata, mama i ja / rekla je biću muško / i nešto veliko / spasla mi je život” (PETROVIĆ 2021: 7). Поред прорицања судбине, отац лирског субјекта ће тражити помоћ врачака када буде желео да промени опредељење своје ћерке: „obići ćeš sve vračare da me spaseš / nema vajde” (PETROVIĆ 2021: 53). У самој песми лирски субјект наводи како „nije ljubav Lidl da dođe sa Zapada” (PETROVIĆ 2021: 53), а различито тумачење *љубави* и сексуалне оријентације огледа се и у очевој тежњи да ћерку „спаси” и у њеној уверености да такав подухват неће бити делотворан.

Нада Милошевић Ђорђевић (1997: 24–25) басму одређује као „врсту молитвеног песничтва против разних душевних и физичких болести” и наводи како се записи басама најстаријих времена поклапају са новијим записима „како по функцији тако и по структури и садржини”. Љубинко Раденковић наводи како су народна бајања део традицијске културе, те да су „скоро до нашег времена постојала као друштвена установа регулисана својим правилима, са постојаним местом у друштвеном животу људи” (1982: 7). Раденковић истиче како правила бајања намећу понашање ритуалног карактера, које чине „поступци или акције, који се састоје од једне или више радњи” (1996: 77), те да се приликом бајања веома често користе „ствари из свакодневног живота” или „предметни свет из непосредног окружења” (РАДЕНКОВИЋ 1996: 105).

У неколико песама из збирке *Moja mama zna šta se dešava u gradovima* приказани су поступци који се користе приликом народног бајања. У песмама се не наводи текст народне басме, већ се поступци, које чине чланови породице лирског субјекта и други мештани њеног села, само описују. Неколико пута се помиње закопавање мућка на имању или у близини имања онога ком се жели напакостити (в. PETROVIĆ 2021: 14, 16). У монографији *Народна бајања код*

Лужних Словена Љубинко Раденковић (1996: 128) наводи бројне примере народних бајања приликом којих се користи јаје (за терање градоносних облака, за лечење од чирева, за лечење надутости стомака и слично). Поред тога, он додаје: „ако се траже помагачи из хтонског света, као што је то чест случај у љубавној магији, онда јаје добија додатна обележја: *боји се у црвено, закопава се и држи извесно време у ђубришту*, бира се *родино јаје* итд.” (РАДЕНКОВИЋ 1996: 129). Примере коришћења јајета као предмета приликом магијског ритуала наводи и Матија Дроњић у раду „Prilog istraživanju vjervovanja u Iepoglavskom kraju” (2014). Дроњић истиче како је јаје закопано у пољу или сакривено у кући „најчешће помињано средство за бацање чини”, те да закопано утиче да усеви онога на чијој земљи је закопано не доносе плодове (2014: 205).

Поред мућка, лирски субјект описује још неке поступке мештана села за које сматра да негативно утичу на просперитет домаћинства: „*kočevе za pripinjanje krava / zaticali smo pobijene naopako / tri dana nije bilo mleka / ni za belu kafu*” (PETROVIĆ 2021: 16).⁵ Такође, неуспех у савладавању вожње бицикла тумачи се магијом од стране „непријатеља”: „*nešto nije dalo / da naučim kako se / vozi bicikl [...] to su čini! deda je govorio / to su čini // mrze nas jer smo bolji*” (PETROVIĆ 2021: 46).

У песми „*Moja loza ima dar da skрати liniju života*” лирски субјект наводи ситуацију из које се закључује да су саме дедине речи имале магијску функцију: „*moj deda je znao više nego što mislite / rekao je čoveku / dabogda plakaо kad budeš najсрећнији / sin mu je pogинуо na venčanju svoga / brata / dedu nije trebalo lјutiti*” (PETROVIĆ 2021: 12). Управо од деде ће лирски субјект тражити да је упути у детаље магијског поступка: „*deda, reci mi / šta da zakопam u krtičnjak [...]*” (PETROVIĆ 2021: 52).

III Лиминално стање

„Живот појединца, без обзира на тип друштва, састоји се из узастопних прелаза”, наводи антрополог Арнолд Ван Генеп (2005: 7) у монографији *Обреди прелаза*⁶, у којој се, најшире гледано, бави прелазима „из једног посебног друштва у друго и из једног друштвеног положаја у други” (ВАН ГЕНЕП 2005: 7). Ван Генеп наводи како „схема обреда прелаза теоријски обухвата прелиминарне (обрете одвајања), лиминарне (обрете прелазног стања) и постлиминарне (обрете пријема)” (2005: 15).

Део народне културе јесте управо лиминална позиција, која је, као део обреда прелаза, повезана са функционисањем колектива и појединца у њему.

⁵ Раденковић наводи да се у Бугарској „веровало да поједине ‘мађоснице’ могу одузети туђој стоци млеко ако тамо где пролази туђа стока закопају у земљу *грумен соли*” (1996: 125).

⁶ О значају ове монографије за проучавања из области српске етнологије видети студију Ивана Ковачевића „Ван Генеп по други пут међу Србима” (*Етноантрополошки проблеми*, Бр. 1 (2006): стр. 81–94).

Љиљана Пешикан Љуштановић се бавила обредима прелаза у роману *Нечиста крв* Боре Станковића, те је средњи стадијум обреда прелаза, односно „лиминално стање”, дефинисала као стање у коме се прелаз не обавља у потпуности, обред се не окончава, па иницијант не бива успешно интегрисан у нови статус, већ се предуго, или чак трајно, зауставља у стању религијске, статусне и социјалне двосмислености (2020: 101–102). На тај начин иницијанти губе религијску чистоту и нарушавају благотворну комуникацију са светом – постају ритуално нечисти, неспособни као појединци и као колектив за успешан, плодотворан и благословен развој (ПЕШИКАН ЉУШТАНОВИЋ 2020: 101–102). Марија Лојаница (2011: 126) наводи како је у стању лиминалности, односно приликом ритуала преласка, претходна друштвена функција субјеката суспендована, те они „живе своју невидљивост, чиме се потецира осећај симболичке и социјалне изопштености из заједнице, односно екстремне маргинализованости”.

Лиминално стање неретко је праћено лиминалном андрогинишћу (ПЕШИКАН ЉУШТАНОВИЋ 2020: 111–112). Тумачећи роман *Нечиста крв*, Љиљана Пешикан Љуштановић наводи да се елементи андрогиности у Софкином понашању огледају у њеном „слободном понашању”, гледају мушкараца у очи и кретању без страха по ноћи (в. 2020: 112).

Стање лиминалности лирског субјекта збирке *Моја тата зна шта се дешава и у градovima* приказује се већ од сукоба очекивања и реалности приказаног у првој песми – родитељи прижељкују да њихово треће дете буде мушког пола, али поново добијају ћерку, која ће касније на неки начин „испунити њихове жеље”: „devoјčice које се овako rode / ne познају bogove / за седми рођendan / колju петla на рању / не користе maskарu / него масат и francуски кљуџ / voze трактор / cede ђварке / и једу kavурму [...] приди им само ако можеш / завоleti мушкарца и њима” (PETROVIĆ 2021: 7).

У песми „Govorili су ми да је Beograd град у коме никог не смеш да погледаш и оџи” јавља се инверзија одлика које се приписују мушком полу и одлика које се приписују женском полу. Док за себе лирски субјект наводи: „ја сам šmerek-devoјka⁷ [...] знам како се sade лук и грашак / и да тоџkovi трактора иду само право / кад nestane улја за hidrauliku / али то њега не интересује” (PETROVIĆ 2021: 8), младића описује на следећи начин: „он је мушкарac-dama [...] зна која су вина добра / који капuti преплаћени / али мене то не занима” (PETROVIĆ 2021: 8).

Своју андрогиност лирски субјект коментарише на следећи начин: „а ја сам ипак девојка / каква-takва / рођена девојка! не preterано женstvena” (PETROVIĆ 2021: 32). У песми „Planina и пламену”, обраћајући се оцу, она експлицитно наводи: „tata, у овој ђерки имаш помало sina / kog си много жеleo” (PETROVIĆ 2021: 37). Свест о таквој позицији лирском субјекту доноси и по-

⁷ У народној књижевности јавља се мотив делије-девојке (в. ПЕШИЋ – МИЛОШЕВИЋ ЂОРЂЕВИЋ 1997: 66): „интернационална тема о девојци-ратнику, преобученој у мушко одело”. За разлику од делије-девојке, шмекер-девојка, која се јавља у неколико песама Радмиле Петровић, није експлицитно описана као обучена у мушку гардеробу, али је њено понашање слично типичном мушком понашању (в. PETROVIĆ 2021: 8–9, 62–63).

кушај да се са њим избори: „od traktora je teža / sva moja tuga / pokušaji da budem / devojka senzualna / sofisticirana / devojka-devojka” (PETROVIĆ 2021: 45). Поред тога, она кривца за своје *стање* покушава да нађе у бенигним догађајима из прошлости: „možda ste plastičnim / pištoljem kojim mi nikad / niste dali da se igram / ubili devojčicu koja se rodila” (PETROVIĆ 2021: 45).

Андрогиност лирског субјекта уочава и колектив. Када виде да она воли пиштоље, багере и чекић, мисле „испод ока”: „šteta što nije muško” (PETROVIĆ 2021: 19).

„Прошлост” као бреме будућности

Сваки од сегмената о којима је било речи у претходним поглављима, а који спаја лирског субјекта и народну традицију, чини уједно и наслеђе против кога се, просторно (и временски) удаљен, лирски субјект бори.

Образовање и упознавање нових простора омогућава да се стари простор сагледа из новог угла – сагледавање се врши са позиције дистанцираног посматрача који примећује и врлине и мане. Лирски субјект тако напушта село и са измештене позиције сагледава начин функционисања те средине. Пре него што одлази у град, лирски субјект сматра да село не пружа могућности младом човеку и кочи његов развој: „život je otkucavao mogućnosti / ne ovde⁸ / ovde su se krmače / prasile s prvim snegom” (PETROVIĆ 2021: 10). У песми „Ne umem toplije” село се описује на следећи начин: „[...] ovo je selo puno matičnjaka / spornih međa i neiskorišćenih talenata⁹” (PETROVIĆ 2021: 31).

Иако по одласку из села лирски субјект сматра да „prošlost ne treba mnogo / komentarisati” (PETROVIĆ 2021: 28), то се у песмама које тематизују живот у граду не остварује. Повезаност лирског субјекта и места из ког је потекла, односно – немогућност да повезаност са тим местом прекине, приказује се и на језичком плану у песми „Moja loza ima dar da skрати liniju života”: „mogla bih se ograditi od porodice [...] mogla bih se ograditi / mada¹⁰ postoji crta / koju bi neko mogao da pređe / i moja ruka postala bi stričeva [...] mogla bih se ograditi / ali odrasla sam na selu” (PETROVIĆ 2021: 12–13). Њу као бреме прати и породична историја, односно „duše ženskih predaka”, које са собом носе све породичне грехе из прошлости, због чега лирски субјект не може спокојно да оде у град и не размиља о прошлости (в. PETROVIĆ 2021: 29–30). У песми „Dva minuta bez roezije” приказане су комшије које верују да неко из породице лирског субјекта мора да испашта због поступака предака, па она пита мајку: „mata, jesam li ja taj neko” (PETROVIĆ 2021: 49).

Поред духовне повезаности, лирски субјект примећује и одређене физичке сличности са члановима своје породице. Лирски субјект, попут деде, са којим је

⁸ Подвукао Д. Ж. П.

⁹ Подвукао Д. Ж. П.

¹⁰ Све у овом цитату подвукао Д. Ж. П.

била највише повезана током детињства, има правоугаонике на длановима: „deda govorio da ima / pravougaonike na dlanovima / a takvi ljudi ne mogu sami [...] sinoć sam приметила / pravougaonik na svom dlanu / deda, otkad te nema toliko je stvari / које више ником / не покушавам да објасним” (PETROVIĆ 2021: 54–55).

Немогућност да побегне од завичајног поднебља приказује се и кроз чињеницу да народна култура утиче на формирање представа о другима, који тој народној култури не припадају. Тумачећи прозу Бранка Ћопића, Љиљана Пешикан Љуштановић наводи да „племенски човек, припадник традиционалне културе, процењује друге унапред, према пореклу и угледу породице” (2020: 168). Колико год била свесна разлика које постоје код мештана њеног села, приликом појављивања непријатеља који не припада њиховом колективу, чланови колектива су уједињени у борби против тог непријатеља: „i ja se setim / како је врућина била велика / tog leta u malinama, a cena niska / па смо блокирали пругу [...] i sve su to bili / neki мушкарци-dame u oklopima / које су жене из мог села / пробјиле каменјем” (PETROVIĆ 2021: 8–9).

Лирског субјекта прати и усуд завичаја због ког се не може прилагодити новој средини: „gde god sad da odem / кажем нисам оданде / pripadam poljani, / tamo gde su комшије одавно / zakopale мућак са наше стране међе” (PETROVIĆ 2021: 14).

Због свега тога, лирски субјект пристаје да *игра по правилима* свог поднебља – она од деде учи магијске ритуале како би могла да се освети комшијама и тако се поистовећује са члановима своје породице: „deda me је научио kad sam porasla¹¹ / strani предмет / zakopaš pred zoru u krtičnjak / čim sunce grane / počne да тутњи по комшилuku / nikad nismo ostajali dužni / nema tu šta да се говори” (PETROVIĆ 2021: 16–17).

Закључак

Након богате традиције проналажења инспирације у народној књижевности, коју је могуће пратити проучавањем књижевности различитих епоха, Радмила Петровић се преко песама из збирке *Moja tata zna šta se dešava u gradovima* повезује са традиционалном културом (веровањима, обредима, обичајима, магијском праксом, најопштијим вредносним системима и сл.), коју преобликује за потребе приказивања проблема савременог човека. Реципијент не мора да познаје традиционалну културу ауторкиног завичаја како би исправно протумачио песме из ове збирке, јер појединачни обичаји и појединачни обреди приказани у овој збирци воде ка универзалним питањима људског постојања која нису стриктно везана ни за које поднебље. У овим песмама не постоји покушај имплементације народне традиције у савремени поредак – нема потребе за тим, јер су „функционалне фолклорне форме” свакако присутне у

¹¹ Сличан је пример који смо раније навели, а у ком се види како лирски субјект експлицитно тражи да је деда упуту у магијски ритуал како би решила *проблем* који има (в. PETROVIĆ 2021: 52).

садашњем колективу, који се њима служи готово несвестан њихове старине.

Биље, магијски ритуали и лиминално стање само су неки од елемената који повезују лирског субјекта са народном традицијом и који је терају на стално преиспитивање. Она размишља да ли је могуће отићи *од села, из ког јесте отишла*. Негативан одговор који се намеће кроз неколико песама води ка мирењу лирског субјекта, које је усмерава ка *пристајању на правила игре* каква владају у њеном колективу – она користи језик биља, од деде учи магијске ритуале и мири се са *лиминалним стањем* кроз исказивање своје праве природе у инат патријархалној заједници која је коментарише „испод ока”.

Цитирана литература

ВАН ГЕНЕП, Арнолд. *Обреди прелаза*. Београд: СКЗ, 2005.

КАРАНОВИЋ, Зоја. „Љубавне чини биљем у српској народној поезији, рефлекс магије”. *Гора божурова: биљни свет у традиционалној култури Словена* (ур. Зоја Карановић), Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић” / Удружење фолклориста Србије (2017): стр. 57–76.

ЛОЈАНИЦА, Марија. „Хитроу синдром као метафора лиминалности у роману *Беснило* Борислава Пекића”. *Друштвене кризе и (српска) књижевност и култура* (ур. Драган Бошковић и Маја Анђелковић), Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет (2011): стр. 123–136.

МИЛОШЕВИЋ ЂОРЂЕВИЋ, Нада. *Казивати редом: прилози проучавању Вукове поетике усменог стваралаштва*. Београд: Рад / КПЗ Србије, 2002.

НЕДЕЉКОВИЋ, Миле. *Годишњи обичаји у Срба*. Београд: Вук Караџић, 1990.

ПЕШИКАН ЉУШТАНОВИЋ, Љиљана. *Пишем ти причу: рефлексии усмене књижевности и традиционалне културе у писаној књижевности и савременој култури*. Нови Сад: Академска књига, 2020.

ПЕШИЋ, Радмила, Нада МИЛОШЕВИЋ ЂОРЂЕВИЋ. *Народна књижевност*. Београд: Требник, 1997.

РАДЕНКОВИЋ, Љубинко. *Народне басме и бајања*. Ниш: Градина, 1982.

РАДЕНКОВИЋ, Љубинко. *Народна бајања код Јужних Словена*. Београд: Просвета, 1996.

САМАРЦИЈА, Снежана. *Речи у времену: усмено стваралаштво и епохе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 2018.

СТЕФАНОВИЋ КАРАѢИЋ, Вук. „Прави узрок и почетак сакупљања нашијех народнијех пјесама”. *Пештанско-будимски скоротеча*, Год. 1, Число 20 (1842): стр. [117]–119.

СУВАЈЦИЋ, Бошко. *Дновиде воде: фолклорни елементи у српској књижевности*. Нови Сад: Orpheus, 2012.

ЧАЈКАНОВИЋ, Веселин. *Речник српских народних веровања о биљкама* (рукопис приредио и допунио Војислав Ђурић). Београд: Српска књижевна задруга, 1994.

DRONJĆ, Matija. „Prilog istraživanju vjervovanja u lepoglavskom kraju”. *Etnološka istraživanja*, Br. 18/19 (2014): str. 191–209.

Извор

PETROVIĆ, Radmila. *Moja mama zna šta se dešava u gradovima*. Beograd: PPM Enklava, 2021.

Душан Ж. Петровић

„МИНАЛОТО“ КАТО БРЕМЕ НА БЪДЕЩЕТО: НАРОДНАТА КУЛТУРА В ПОЕЗИЈАТА НА РАДМИЛА ПЕТРОВИЧ

Целта на изследването е да представи трансформацията на народната култура в съвременната сръбска поезия и по-конкретно – в сбирката стихове на Радмила Петровић. Въпреки че няма формална употреба на народна поезия, лирическа или епическа, или на народна проза, поетическата книга *Moja mama zna šta se dešava u gradovima* / *Мама знае какво става в градовете* представлява художествена цялост, в която доминират размислите и действията на патриархалния колектив. Чрез критика и физическо дистанциране лирическият субект се опитва да подцени народната култура, която в сбирката се проявява чрез обредите, обичаите и народните вярвания. Фолклорното наследство е представено като бремене, а самият процес на отдалечаване от него е неуспешен. По тази причина в статията специално се анализира позицията на лирическият герой, който приема *да се приспособи към правилата* на народната традиция.

Ключови думи: Радмила Петровић, народна култура, магически ритуал, гранично състояние

Dušan Ž. Petrović

„PAST” AS A BURDEN FOR THE FUTURE: FOLK CULTURE IN THE POETRY OF RADMILA PETROVIĆ

The aim of the work is to show the transposition of folk culture in contemporary Serbian poetry on the example of the poetry collection by Radmila Petrović. Although there is no formal reliance on folk poetry, lyrical or epic, or on folk prose, the collection *My Mother Knows What Happens in Cities* represents a poetic entity dominated by the thoughts and actions of the patriarchal collective. By criticizing and physically moving away, the lyrical subject tries to ignore folk culture, which is reflected in the collection through rituals, customs and folk beliefs. However, folk heritage is presented as a kind of burden, and the very process of moving away from it is unsuccessful. Therefore, the position of the lyrical subject who agrees to adapt to the *rules* of folk tradition is also interpreted in the work.

Keywords: Radmila Petrović, folk culture, magical ritual, liminal position

БЕЛЕШКЕ О АУТОРИМА / БЕЛЕЖКИ ЗА АВТОРИТЕ

Надежда Д. Јовић – редовни професор Филозофског факултета у Нишу. Предаје историју српског језика и упоредну граматику словенских језика. Области интересовања: историја српског језика, историјска лексикологија.

nadezda.jovic@filfak.ni.ac.rs

Теодора К. Рабовянова – доктор, доцент в Катедрата по съвременен български език при Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Научни интереси: морфология, стилистика, семантика, синтаксис, български език като роден и чужд.

t.kurteva@uni-vt.bg

Елица Й. Топалова – докторантка, асистент в Катедрата по съвременен български език във Филологическия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, гр. Велико Търново, България.

e.topalova@ts.uni-vt.bg

Јордана С. Марковић – доктор филолошких наука, редовни професор Филозофског факултет у Нишу у пензији. Област научног интересовања: дијалектологија, ономастика, социолингвистика, дијалекатска лексикографија.

jordana.markovic@filfak.ni.ac.rs

Владислав В. Маринов – доктор, доцент в Катедрата по съвременен български език във Филологическия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Има над 50 публикации в областта на фонетиката и фонологията, социолингвистиката и балканското езикознание и 2 монографии: *Билингвална интерференция в крайния български Северозапад* (2008) и *За фонологичния статус на меките съгласни във влашкия диалект в Северозападна България* (2015).

w.marinov@ts.uni-vt.bg

Рада К. Левкова – главен асистент в катедра „Съвременен български език“ към ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Доктор по ономастика. Интересите ѝ са в областта на българската антропонимия.

r.levkova@ts.uni-vt.bg

Станка Б. Дойчинова – доцент, д-р от катедра Славистика на ВТУ, езиковед, преподавател по полски език, теория на превода, история и култура на Полша. Лектор по български език и култура в Ягелонския университет в Краков, 2008–2012. Научни интереси: специализиран превод, устен превод, фразематика и фразеология, речев етикет. Автор на научни публикации, преводи на художествена и научна литература и на над 200 превода от полски на български език на статии в Уикипедия.

s.todorova@ts.uni-vt.bg

Елена К. Налбантова – доктор по филологија и професор във Филологическия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Преподава историја на българската литература и историја на българската журналистика. Научните ѝ интереси са в областта на Българската възрожденска литература и култура и на литературата на бесарабските българи.

elena.k.nalbantova@gmail.com

Оливера С. Марковић – истраживач-сарадник на Департману за србистику Филозофског факултета Универзитета у Нишу; докторанд на ДАС Филологије на истом факултету (тема дисертације: *Когнитивне теорије хумора и могућност њихове апликације у анализи дужег хумористичког књижевног наративног текста*); члан Центра за наратолошке студије Универзитета у Нишу и Центра за савремена филолошка проучавања младих истраживача Филозофског факултета у Нишу; учесница домаћих и меѓународних пројеката (*Теренска истраживања усменог наслеђа ЈИ Србије, Књижевна прошлост и садашњост на простору ЈИ Србије, Interactive Narrative Design for Complexity Representations, Beyond Music: Multilevel Grounding as a New Theory of Meaning in Cognitive Science*). Области проучавања: когнитивна наратологија, студије хумора, српска и компаративна књижевност модерног доба, постмодернизам.

olivera.markovic@filfak.ni.ac.rs

Данијела Д. Костадиновић – историчар и теоретичар књижевности, паремиолог и преводилац. Запослена је на Филозофском факултету у Нишу. Бави се јужнословенском компаративистиком и књижевношћу за децу. Радове је објављивала у еминентним домаћим и меѓународним часописима, публикацијама и зборницима. Објавила је књиге *Психолошко у романима Абаџиева и Георгиевског: екстрвертни и интровертни психолошки типови у роману „Пустиа“ Борђи Абаџиева и тетралогии „Црно семе“ Ташка Георгиевског* (1999), *Одблесци, одјеци: српске теме македонске књижевности* (2010), *Магични реализам Слободана Џунића* (2019). Приредила је збирку лесковачких пословица и изрека под насловом *Добра мисла оро игра: пословице, изреке и друге кратке говорне форме из лесковачког краја* (2000) и зборник *Емоције у култури Срба и Бугара / Емоциите в културата на сърби и българи* (2016).

danijela.kostadinovic@filfak.ni.ac.rs

Илијана И. Димитрова – доцент, доктор по Българска литература от втората половина на XX век. Тема на дисертацијата: „Моделиращата функција на времето и пространството в романите на Ивайло Петров“. Научноизследователските ѝ интереси са приоритетно ориентирани към проблемите на българската литература от Първата световна война до днес.

iliana_id@ts.uni-vt.bg

Миљана С. Пешић – стипендиста Министарства науке, технолошког развоја и иновација на Докторским академским студијама србистике на Филозофском факултету у Нишу. Ужа област интересовања: српска књижевност 20. и 21. века.

miljanap152@gmail.com

Снежана В. Божих – ванредни професор Департмана за српски језик и књижевност Филозофског факултета у Нишу. У оквиру своје уже научне области Српска и компаративна књижевност бави се методиком наставе књижевности, укључујући питања примене савремене образовне технологије, као и српском књижевношћу 20. и 21. века.
snezana.bozic@filfak.ni.ac.rs

Јелена В. Јованових – ради на Филозофском факултету Универзитета у Нишу као предавач на предметима из области Српске књижевности 20. и 21. века. Члан је међународне асоцијације наратолога – European Narratology Network и Центра за наратолошка истраживања у Нишу; оперативни уредник часописа *Philologia Mediana* Филозофског факултета у Нишу. Области интересовања: српска проза и поезија 20. и 21. века, којима се бави из угла савремених наратолошких студија. Објављује научне огледе у домаћим и страним публикацијама.

jelena.v.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

Михаела И. Илиева – докторант в Катедра „Българска литература“ на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Научни интереси: българската литература от периода 1944-1989 г., както и най-новата българска белетристика.

milieva2@abv.bg

Душан Ж. Петрових – студент Докторских академских студија срђбистике и стипендиста Министарства науке, технолошког развоја и иновација. Бави се проучавањем савремене српске књижевности.

d.petrovic-18729@filfak.ni.ac.rs

ПРОШЛО И БУДУЋЕ У КУЛТУРИ СРБА И БУГАРА
МИНАЛО И БЃДЕЩЕ В КУЛТУРАТА НА СЪРБИ И БЪЛГАРИ

Издавач

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, деканица

Координаторка Издавачког центра

Доц. др Сања Игњатовић, продеканка за научноистраживачки рад

Лектура

Ђорђе Шуњеварић

Техничко уредништво

Дарко Јовановић (Дизајн корице)

Милан Д. Ранђеловић (Прелом)

Ирена Вељковић (Дигитализација)

Формат

17 x 24

Тираж

10 CD-а

Штампарија

Филозофски факултет у Нишу

Ниш, 2024.

ISBN 978-86-7379-646-8

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41(082)
811.163.2(082)
821.163.41(082)
821.163.2(082)

ПРОШЛО и будуће у култури Срба и Бугара [Електронски извор] =
Минало
и бђдеше в културата на Срђби и Бђлгари : тематски двојезични зборник
радова / Приредила Снежана Божић. - Ниш : Универзитет, Филозофски
факултет,
2024 (Ниш : Универзитет, Филозофски факултет). - 1 електронски оптички
диск
(CD-ROM) : tekst ; 12 cm. - (Библиотека Сусрети / [Филозофски факултет,
Ниш] ; 19)
Системски захтеви: Нису наведени. - Тираж 10. - Радови на срп. или буг. језику.
- Белешке
о ауторима = Белешки за авторите. - Напомене и библиографске референце
уз текст
. - Библиографија уз сваки рад. - Резимеа на енгл. и срп. или буг. језику.
ISBN 978-86-7379-646-8
а) Српски језик -- Зборници б) Бугарски језик -- Зборници
в) Српска књижевност -- Зборници г) Бугарска књижевност -- Зборници

COBISS.SR-ID 143431945

